

17h *maria*
T. p. 13. 13. 13. 13.

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

94. évfolyam

1978

3-4

AKADEM

KIADÓ • BUI

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

REVUE DE L'ACADÉMIE

I. OSZTÁLYÁNAK

HONGROISE DES SCIENCES

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

94. ÉVF. 1978/3—4. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratosokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk; Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek

Bibliográfiai irodalmunk fogyatékoságának következménye, hogy törvényeink — köztük a bennünket most leginkább érdeklő István-féle dekrétumok — valamennyi kiadásának számbavétele,¹ értékelése s a kiadások alapjául szolgáló kéziratok felderítése még mindig megoldandó feladatként áll jog- és történettudományunk előtt.

Szent István ránk maradt dekrétumai a Mossóczy Zakariás és Telegdi Miklós nevéhez fűződő kiadás² óta a *Corpus Juris Hungarici* szerves alkotórészét képezik. Az évszázadok során megjelent számos kiadáshoz hasonlóan belekerült a millenniumi kor reprezentatív törvénykiadásába³ is. A közölt latin szöveg és magyar fordítása hibáktól hemzseg. Ennek fő oka az a kiadók által is rögzített tény, hogy az évszázadok során kialakult nyomtatott szöveghagyományt vették alapul, s az ismert három kézirat (az admonti, Thuróczi- és Ilosvai-kódex) eltérő olvasatait többnyire a jegyzetapparátusban közlik.⁴ (Azon dekrétumokat pedig, melyek az említett törvénygyűjteményekből hiányoztak, ellenőrzés nélkül a két Kovachich művei alapján pótolták.)

A máig is legjobb kiadás Závodszy Levente nevéhez fűződik,⁵ aki István törvényeinek szöveggözlésekor az admonti kódexet vette alapul, a Thuróczi- és Ilosvai-kódex variánsait pedig a lábjegyzetben közli. Magyar fordítást nem ad, ellenben eredményes kísérletet tesz legkorábbi törvényeink külföldi forrásainak és tartalmi-gondolati rokonságot mutató, számításba jöhető analóg szövegeinek feltárására.⁶ Bartoniek Emma az admonti kódex hasonmás-kiadá-

¹ Tudomásunk szerint az utolsó kísérlet e kérdés megoldására Párniczky Mihály és Bátyka János nevéhez fűződik, de ők is csak 1848-ig kísérik figyelemmel a kiadásokat. — PÁRNICZKY — BÁTYPKA: *A Magyar Corpus Juris. (Az első kiadások forrásai.)* Bp. 1936. (Az Illés-szeminarium kiadványai 4. sz.)

² *Decreta, constitutiones et articuli regum inclityi regni Vngariae ab anno domini millesimo trigesimo quinto ad annum post sexquimillesimum octogesimum publicis comitiis edita. Cum rerum indice copioso. Tirnaviae cum Sacrae Caesareae Regieque Maiestatis gratia et privilegio anno Domini MDLXXIII recens impressa.* Vö. IVÁNYI Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése.* Bp. 1926. 63—64.

³ *Magyar Törvénytár 1000—1526.* (Szerk. Márkus Dezső, ford. Nagy Gyula, Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen). Bp. 1899. (a továbbiakban CJH I.), 18—43.

⁴ Uo. 2. old. 1 jegyz.

⁵ ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: a törvények szövege).* Bp. 1904. 141—156.

⁶ Uo. 15—56. — A külföldi forrásokat Závodszy főként a Mansi-féle gyűjtemény, valamint a Pertz által megindított *Monumenta Germaniae Historica* 1903-ig megjelent kötetei alapján idézi.

sát⁷ készítette el, amely a facsimile⁸ mellett hozza a latin átírást, jegyzetekben közli a Thuróczi- és Ilosvai-kódex eltéréseit, és tartalmazza a szerző által készített fordítást is.

Azóta csak a törvények magyar fordítása jelent meg, melyek alapjául a Závodszy-féle kritikai kiadás latin szövege szolgált. E fordítást Szilágyi Loránd készítette egyetemi jegyzet céljára,⁹ majd lényegében változatlan szöveggel átkerült az 1964-ben kiadott egyetemi segédkönyvbe,¹⁰ valamint a Beér—Csizmadia-féle gyűjteménybe.¹¹

Különösen azért marasztalható el a modern kutatás, mert figyelmét lényegében három kódexre (az admonti, Thuróczi-, Ilosvai-kódex) korlátozta, holott a 19. század elején Kovachich József Miklós még kilenc olyan kéziratról tudott, amelyek magukban foglalták első királyunk törvényeit. Tegyük hozzá, hogy további kéziratok felbukkanásának lehetősége sem kizárt, hiszen Kovachich még nem ismerte az admonti, Thuróczi-kódexeket és a debreceni református kollégium kéziratát. Amíg e kéziratok mai hollétét fel nem derítjük, a meglévők alapos kritikáját el nem végezzük, csak hipotetikus értékűnek tekinthető az a nézet, hogy a Szent István-i törvényhozás szövegproblémái a legújabbban középpontba állított három kézirat alapján megnyugtatóan megoldhatók.

Fontos feladatunknak tartottuk felderíteni mindazon 16. századinál nem későbbi keletű kódexeket, amelyek létezéséről régebbi leírások alapján ismertet szerezhettünk. Nagy segítségünkre volt ebben a munkában Kovachich József Miklós *Notitiae prael iminares ad Syllogem decretorum comitialium* című, Pesten, 1820-ban megjelent műve. Az ő kéziratjegyzékét hozza ugyan Kolosvári Sándor a CJH első kötetének Bevezetésében,¹² de hibás és hiányos utánközlésként, a 19. század végi lelőhelyek feltüntetése — és láthatóan a felhasználás igénye nélkül.

Jelenleg a már ismert és felhasznált admonti, Thuróczi- és Ilosvai-kódexeken kívül kilenc kézirat létezéséről tudunk. Közülük háromnak alapos kutatás után sem sikerült nyomára bukkannunk, egyet pedig csak 18. századi másolata alapján ismerünk. Alábbi táblázatunkban keletkezésük hozzávetőleges sorrendjében hozzuk őket, a továbbiakban pedig a kevésbé ismerteket részletesebben leírjuk.

1. Admonti kódex (12. század)

Kovachich nem ismerte, hisz Wilhelm Wattenbach csak később, 1846-ban fedezte fel az admonti (Felső-Ausztria) bencés kolostorban. E kódex számunkra azért értékes, mert István törvényeinek legrégebb ismert kéziratát tartal-

⁷ BARTONIEK Emma: *Szent István törvényeinek XII. századi kézírata, az Admonti kódex*. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára nemzeti kincseinek hasonmásai I. Bp. 1935.

⁸ A facsimile megtalálható mellékletként a Domanovszky Sándor által szerkesztett *Magyar Művelődéstörténet* I. kötetében is. (Szerk. Váczy Péter.) H. é. n. 100.

⁹ SZILÁGYI Loránd: *Árpád-kori törvények*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Bp. 1951-től 1964-ig 3 változatlan kiadásban, 5—17.

¹⁰ LÉDERER Emma (Szerk.): *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához* I. rész 1000-tól 1526-ig. Bp. 1964. 15—27.

¹¹ *Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001—1949*. (Közreadja Beér János és Csizmadia Andor.) Bp. 1966. 46—59. Nemzeti Könyvtár.

¹² CJH I. XXXIX—XLV.

A kódex neve	Keletkezésének ideje	A törvénytartalmú szövegek időterjedelme	Felfedezésének		Jelenlegi lelőhelye
			hozzávetőleges ideje	helye, régi jelzete	
1. Admonti kódex	12. sz.	István törvényei	1846.	Admont (Felső-Ausztria) 712.	OSZKK, Cod. Lat. 433.
2. Bécsi cs. könyvt. k. (Budai J.-féle kódex)	1406.	István, László, Kálmán törvényei	1764.	Bécsi császári könyvt. 414.	Másolata: OLT, 1/7. Kollár-gyűjtemény „Weiss 152. (267)” r. sz. 55.
3. Thuróczi-kódex	15. sz. vége	István, László, Kálmán törvényei	18. sz.	Bécsi császári könyvt. 3455.	OSZKK, Cod. Lat. 407.
4. Kollár-féle I. kódex	16. sz. első fele	István — 1514.	18. sz. vége, 19. sz. eleje	Bécsi császári könyvt. 157.	OLT, 1/7. Kollár-gyűjtemény „Blau 85. (250)” r. sz. 32.
5. Ilosvai-kódex	1544—1567.	István — 1567.	16. sz.	Bécsi császári könyvt. 8496.	OSZKK, Fol. Lat. 4023.
6. Nádasdy-féle nagyobb kódex	1558.	István — 1557—1572.	18. sz. vége, 19. sz. eleje	Pesti Egyet. könyvt.	Bp.-i Egyet. Könyvt. Kézirattár G 39.
7. Debreceni Ref. Koll. kódexe	1578.	István — 1578.	1926.	Debreceni ref. koll. R 466.	Debreceni Ref. Koll. Könyvtára R 466.
8. Eszterházy-féle kisebb kódex	1580.	István — 1543.	18. sz. vége, 19. sz. eleje	hg. Eszterházy könyvt. 548.	
9. Lőcsei III. kódex	1581.	István — 1581.	18. sz. vége, 19. sz. eleje	Lőcse, városi levéltár	
10. Eszterházy-féle nagyobb kódex	1583.	István — 1582.	18. sz. vége, 19. sz. eleje	hg. Eszterházy könyvtár 19.	
11. Festetics-kódex	1583.	István — 1583.	18. sz. vége, 19. sz. eleje	gr. Festetics család sági könyvtára	OSZKK, Fol. Lat. 4355.
12. Besztercebányai kódex	16. sz. vége 17. sz. eleje	István — 1514.	18. sz. vége, 19. sz. eleje	Besztercebánya, városi levéltár	OSZKK, Fol. Lat. 522.

mazza. 1934-ben került az admonti bencés kolostorból az Országos Széchényi Könyvtárba, ahol ma is található.¹³

2. A bécsi császári könyvtár kódexe (Bujdai János-féle kódex)

Ez a rejtélyes kódex azért játszhat jelentős szerepet István törvényei problematikájának felderítésében, mert az egyedülálló admonti kódex után ez látszik a magyarországi szöveghagyomány képviselői közül a legkorábbinak.

Kódexünkről először Kollár tesz említést Kálmán törvényeivel kapcsolatban. Elmondja róla, hogy a bécsi udvari könyvtárban található ama kódexek között, amelyeket még kritikailag nem vizsgáltak meg 414. sz. alatt. A kódex végén az alábbi bejegyzés olvasható: „Anno Domini MCCCCVI. die XVII. mensis Aprilis completus est iste liber Rationalis ad gloriam Dei et mandatum Domini Magistri Johannis de Buda Canonici Ecclesiae Strigoniensis et Archidiaconi Borsiensis.”¹⁴ Endlicher már jóval többet árul el kódexünkről. Szerinte ezt a 414. számú pergamen kódexet a bécsi császári könyvtárból annak első, 1783-ban elhunyt őre, Kollár eltulajdonította, és az ő szétszórt hagyatékában kellene újra felkutatni. Endlicher hivatkozik még Schwandnerre, aki szerint a „codex n. 414. in folio” tartalmazta Szent István és Szent László dekrétumait, Lórinccs esztergomi érsek zsinati határozatait és Kálmán dekrétumainak egy részét, azonban a *Catalog* készítése idején már a kódex nem volt meg. Ehhez jegyzetben hozzáfűzte: „Iste Codex Decretorum est in manibus Illustr. D. Bibl. Aug. Directoris Kollarii, prout mihi contestatus est.”¹⁵ A kódex egy részét Batthyány erdélyi püspök kiadta a *Leges ecclesiasticae regni Hungariae* III. (helyesen II.) kötetében,¹⁶ de nem az eredeti, hanem Kollár kéziratos másolata alapján.¹⁷ Tagányi — Endlicher nyomán — ugyanígy elmondja a kódex történetét.¹⁸ Végül Bónis György hívja fel a figyelmet arra, hogy az elveszettnek hitt Kollár-kódex újabban az Országos Levéltárban

¹³ Részletes leírása: BARTONIEK, Emma: *Codices manu scripti Latini I. Codices Latini medii aevi* (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke XII.), Bp. 1946. 433. sz. 390. old., vö. ZÁVODSZKY: I. m. 129., BARTONIEK: *Hasonmáskiadás*, 7. 12.

¹⁴ KOLLAR, Adamus Franciscus: *De originibus et Vsu perpetuo potestatis Legistratoriae circa sacra Apostolicorum Regum Vngariae*, Vindobonae, 1764., 19. old. 1. jegyz.

Budai János, Márk fia, 1391–1427 között barsi főesperes, esztergomi kanonok. A 14. század végén négy budai házának jövedelmét felajánlva megalapította a Collegium Christi-t, amely ösztöndíjak adományozásával lehetővé tette, hogy fiatal papnövendékek külföldi egyetemeken végezhessek tanulmányaikat. A társulat alapszabályait IX. Bonifác pápa 1399-ben erősítette meg. A társulat még a 17. században is fennállott, elnöke a mindenkori barsi főesperes, akit az esztergomi érsek nevezett ki a Collegium Christi volt ösztöndíjas tagjai közül. Budai János 1427. febr. 4-én halt meg. (Vö. KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok*, Esztergom, 1900., 72–73.)

¹⁵ SCHWANDNER, Johann Georg: *Chartam lineam antiquissimam omnia hactenus producta specimina aetate sua superantem ex cimelis Bibliothecae Augustae Vindobonensis omnium Europae eruditorum judico exponit*, Wien, 1788. — Vö. WÜRZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* XXXII. Wien, 1876. 278–279.

¹⁶ BATHYÁNY, Ignatius: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium* tom. II. Clavdiopoli, MDCCCXXVII., 54–68. (Az oldalszámzás össze van keverve. Szövegünk a második 54. oldalon kezdődik.)

¹⁷ ENDLICHER, Stephanus Ladislaus: *Die Gesetze des heiligen Stefan. Ein Beitrag zur Ungarischen Rechtsgeschichte*, Wien, 1849. 14–15. és 32.

¹⁸ TAGÁNYI Károly: *Szent István alkotmánya és törvényei*, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 2282., 42.

található, mint a Kollár-gyűjtemény 7/113. kötete.¹⁹ Ezzel azonban az a helyzet, hogy az elől álló 7-es szám a bécsi levéltárakból az Országos Levéltárnak kiszolgáltatott iratok ama csoportját jelöli, amelyet ma Kollár-gyűjteménynek nevezünk. Ebben 113. kötet semmiféle számozás szerint sem található, hacsak nem vesszük figyelembe — a ma már egyáltalán nem használatos — Kollár-féle könyvtár számozását, amely ma is fellelhető a Kollár-gyűjtemény kódexein. E szerint Bónisnak a Kovachich-féle lista 24. sz. tételére kellett volna gondolnia. Ez azonban zömében 18. századi törvénytárolatokat tartalmaz, és a benne foglaltak is lényegesen eltérnek a fenn nevezett kódexétől. Az Országos Levéltár Kollár-gyűjteményét mi is alaposan átkutattuk, de az említett Budai János-féle kódexre sehol sem akadtunk. Nem tartjuk valószínűnek, hogy az Magyarországon lenne, ha egyáltalán megtalálható még valahol. Kovachich idézett műve 5. sz. tételeként — a bécsi császári könyvtár pergamen kódexe megjelöléssel — egy olyan kéziratot hoz, melyet nem látott, így Batthyány leírása alapján ismertet.²⁰ Ez a kódex minden bizonnyal azonos a fenn nevezett Budai János-féle kézirattal. A következőkben ezt próbáljuk bizonyítani.

Mivel a Kovachich-féle szövegben hiányos az interpunkció, a CJH pedig — véleményünk szerint — tévesen fordítja a szöveget, célszerű lesz az utalásokat idézni és közelebbről megvizsgálni.

BATTHYÁNY ²¹	KOVACHICH ²²	CJH ²³
...habentur in illo libri duo S. Stephani,	Habentur in illo libri duo S. Stephani,	...magában foglalja Szt. István őstörvényeinek két könyvét,
Decreta S. Ladislai Regis,	Decreta S. Ladislai Regis,	Szt. László király dekrétumait,
Synodus sic dicta Laurentiana,	Synodi sic dictae Laurentianae,	az ún. „Synodus Laurentiana” (Lőrinc esztergomi érsek alatt 1112-ben tartott zsinat)
Libri secundi Colomani Capitula tria,	Libri II. Colomani Capitula III.	két könyvét és végül Kálmán három zsinati capitulumát.
in quibus desinit Codex, qui est Saeculi XV. ineuntis.	in quibus desinit Codex, qui est Sec. XV. ineuntis.	

A fentiekből világos, hogy Kovachich az első két tételt pontosan átírta Batthyány művéből, a harmadik tételt azonban „kissé” módosította, a „Synodus sic dicta Laurentiana” nominativusból sing. genitivust csinált, amihez azután az ötödik, sor „Libri II.”-je birtokként csatlakozik. A CJH kiadója, Kolosvári Sándor, Batthyányra hivatkozva ugyan, de valójában Kovachich szövegét fordítja. Ha tehát e bécsi kódex tartalmát rekonstruálni akarjuk, vissza

¹⁹ BÓNIS György: *Szent István törvényeinek önállósága*, Századok, 1938., 436. old. I. jegyz.

²⁰ KOVACHICH: I. m. 341—342, 390.

²¹ BATTHYÁNY: I. m. tom. I. Albae-Carolinae, MDCCLXXXV. 8—9.

²² KOVACHICH: I. m. 341.

²³ CJH I.: XXXIX.

kell térnünk Batthyányhoz, mivel a vizsgált három szerző közül csak ő látta ezt az állítólagos bécsi kódexet. Batthyány szövegének helyes fordítása:

„... megtalálhatók benne: Szent István (törvényeinek) két könyve, Szent László király törvényei, az ún. Lőrinc-féle zsinat, Kálmán II. törvénykönyvének három capitulumuma, melyekkel végződik e kódex, mely a XV. sz. elejéről származik.”

„Szent István (törvényeinek) két könyve” jelentheti a nyomtatott CJH hagyományainak megfelelően az Intelmeket (= „I. törvénykönyv”), valamint István I. és II. dekrétumát (= „II. törvénykönyv”), de jelentheti a mai értelemben vett első és második dekrétumot is. Egyelőre mindkét lehetőséget számításba kell vennünk, amikor megpróbáljuk rekonstruálni és azonosítani ezt a bécsi kódexet. „Szent László király törvényei” feltételezhetően László I., II., III. dekrétumát jelentik. A „Lőrinc-féle zsinat” nyilván azonos az ún. első esztergomi zsinat határozatainak egy olyan szövegével, amely a Thuróczi-kódexhez hasonlóan tartalmazta Lőrinc esztergomi érsek nevét, mely a Pray- és Ilosvai-kódexekben nem szerepel. Igen problematikus az utolsó tétel: „Kálmán II. törvénykönyvének három capitulumuma”. A CJH a „II. törvénykönyv” címen tulajdonképpen egybeolvasztja a Závodszy-féle kritikai kiadásban *Capitula de iudeis*,²⁴ *Fragmenta constitutionum Synodaliūm*²⁵ és *Synodus altera sub Colomano rege*²⁶ címen közölt cikkelyeket. Ez az összeolvasztás azonban jellemző — egyebek közt — a 15. századi Thuróczi-kódexre, valamint ennek 18. századi másolatára, a Kaprinay-kódexre is.

Feltétlenül abból kell kiindulnunk, hogy a bécsi császári könyvtár állítólagos 15. századi kódexét Batthyány látta, esetleg a *Leges ecclesiasticae* valamelyik szövegének kiadásánál fel is használta, hiszen a kódex egyetlen azonosítható leírása is tőle származik. Kovachich és Kolosvári a kódexet már nem látták, leírását — mint láttuk, rosszul — Batthyány nyomán adják. Kézenfekvő volna a gondolat: a kódex azonos a mai Thuróczi-kódexszel. Ezt azonban több súlyos ellenérv cáfolja.

Kéziratunkból — ha hihetünk Batthyánynak — hiányzott az Albericus-gyűjtemény, ami a Thuróczi-kódexben megvan, sőt szövegét Batthyány le is nyomtatja. A Thuróczi-kódex tartalmazza (másolatával, a Kaprinay-kódexszel együtt) a 14. századi krónikakompozíció szövegét is. A Batthyány-féle leírás erre még csak nem is céloz, márpedig a tudós erdélyi püspökről, a széles látókörű történészről nem tételezhetjük fel, hogy egy ilyen nagy történeti forrásértékkel rendelkező tényről ne vett volna tudomást. A „*Libri secundi Colomani tria*” tartalomjegyelés semmiképp sem vonatkozhat a Thuróczi-Kaprinay-kódexre, mert ezekben a „*Capitula de iudeis*”, a „*Fragmenta constitutionum synodaliūm*” és a „*Synodus altera sub Colomano rege celebrata*” szövege (*Sequitur capitulum bonum* címmel) egybeolvasztva szerepel, és a Batthyány-féle nyomtatott szövegekben sem találunk olyan változatot, amely „Kálmán II. törvénykönyvének három capitulumát” tartalmazná. Kódexünket a Kovachich- és CJH-féle jegyzék 15. századnak nevezi, Batthyány viszont 15. század elejének mondja. A Thuróczi-kódex a kutatás mai állása szerint a 15. század végéről való. A 15. század elejére utaló évszámbejegyzés a kódexben nem található. (A Thuróczi János krónikájára utaló téves bejegyzés

²⁴ ZÁVODSZKY: I. m. 195—196.

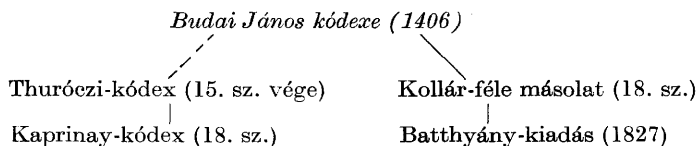
²⁵ Uo. 209.

²⁶ ZÁVODSZKY: I. m. 207—208.

1464-es évet említ, és 17. századi kéztől származik.) Batthyány tehát a Thuróczi-kódexből magából nem meríthetett bizonyítékot annak 15. század eleji voltára. A Kaprinay-kódexet — úgy véljük — számításán kívül hagyhatjuk: Batthyányról nem tétélezhető fel, hogy e 18. századi, tehát saját korabeli másolatot összetéveszse valamely 15. századi kézirattal.

Mindezek alapján alátámasztva látjuk ama feltételezésünket, hogy a Batthyány által látott és leírt 15. század eleji bécsi kódex a Budai János-féle, 1406-ra datálható kódexszel volt azonos. Ugyanerre az eredményre jutott már előttünk — mint láttuk — Endlicher is, aki a sorrendet úgy állapította meg, hogy az 1406-os kódexről készült volna a Thuróczi-kódex is. A 18. században mindkettőt lemásolták. Az előbit Kollár készítette (ezt megtaláltuk és alább ismertetjük), nyomtatva pedig Batthyány publikálta,²⁷ a másíkról viszont az ún. Kaprinay-kódexet írták le.

Az oly sokat emlegetett Kollár-féle másolat megtalálható az *Analecta Diplomatica pro historia Vngariae* című, 11—17. századi anyagot tartalmazó, háromkötetes gyűjtemény II. kötetében.²⁸ Maga a kötet colligatum jellegű, a legkülönbözőbb anyagokat tartalmazza. A másolók általában feltüntették, hogy milyen eredeti alapján dolgoztak. Így például II. Andrásnak az egyház kiváltságait biztosító dekrétumát 1762. júl. 20-án egy Rómából, Kannitz közvetítésével kapott példányról írták le. Mária 1384. évi törvényét az „Ex codice Caesareo inter illos, qui nondum recensiti sunt 157.”²⁹ alapján másolta Rajcsány, de felhasználta (?) a pozsonyi kamarai levéltárban levő eredetit is. Zsigmond 1435. évi pozsonyi (II.) dekrétumával kapcsolatban a colligatum a császári könyvtár nem recenzeált anyagának 509. sz. kódexére hivatkozik, mely egykor az esztergomi egyház tulajdonát képezte. A szöveget a kódex végéről másolták le. Mátyás 1470. évi törvényével kapcsolatban az 508. sz., eredetileg ugyancsak esztergomi kódexre hivatkozik. II. Ulászló 1498. évi dekrétumát a „codex Caes. Juris Civilis CLXXXVII.”³⁰ alapján másolták. Ugyaninnen másolták a pannonhalmi alapítólevél szövegét is.

A Lőrinc-féle esztergomi zsinat, Kálmán zsidótörvénye, László törvényei és István Intelmei, valamint törvényei szövegénél³¹ a másoló a császári könyvtár még nem recenzeált 414. sz. kódexére hivatkozik, melyet 1406-ban írtak, és egykor az esztergomi egyház tulajdonát képezte. István és Kálmán dekrétumai szövegénél a Budai János-féle kódex kezdő oldalszámát is feltünteti a másoló. Ezzel — úgy véljük — bebizonyítottuk, hogy István törvényeinek szövegét a „Weiss 152” jelzetű colligatum Budai János 1406-ban keletkezett kódexéből másolta.

²⁷ BATHYÁNY: I. m. II. 54—68.

²⁸ Jelzete: Országos Levéltár, I/7. Kollár-gyűjtemény, „Weiss 152. (267.)” r. sz. 55.

²⁹ Az idézett jelzet a Kollár-féle I. kódex (táblázatunk 4. sorszámmal ellátott tétele) régi, a Kollár-féle könyvtár nyomtatott katalógusában szereplő jelzete.

³⁰ Az idézett jelzet az Ilosvai-kódex régebbi bécsi jelzete, amely ma is megtalálható a kódex gerincén.

3. *Thuróczi-kódex* (15. sz. vége)

Figyelemreméltó tény, hogy bár az Ilosvai-kódexhez hasonlóan a Thuróczit is a bécsi császári könyvtárban őrizték, sőt a 18. században másolatot is készítettek róla Kaprinay-kódex néven, Kovachich nem ismerte. Az általa jegyzékbe vett és leírt bécsi kódexek közül egyik sem azonosítható vele, és a Batthyány-féle nyomtatott szövegekben sem találunk olyan változatot, melynek tartalma és leírása a nevezett kódexre ráillenek. A 19. század elején viszont feltétlenül Bécsben kellett lennie, hisz Endlicher idézett munkájában említést tesz róla. 1932-ben a velencei osztrák—magyar megegyezés alapján került jelenlegi lelőhelyére.³²

4. *Kollár-féle I. kódex* (16. sz. első fele)

A kódex címe: *Decreta Regum Hungariae*. A bécsi császári, udvari titkos levéltárban a Kollár-féle iratok között látta Kovachich. Nyomára a Kollár-féle könyvtár nyomtatott katalógusában 157. tételszám alatt bukkant, és ezt a számot megtalálta a kódexen is. Minden valószínűség szerint azonos azzal a kódexszel, amely ma az Országos Levéltár Kollár-gyűjteményében található.³³ Az egyeztetést megkönnyíti, hogy a kódex első bekötőtáblájának belső oldalára ceruzával feljegyzett számot mi is megtaláltuk.³⁴ A kéziratot megvizsgáltuk. Címe megegyezik a Kovachich-féle leírással³⁵ és a tartalma is nagyjából azonosnak tűnik³⁶. Bár kódexünket Kovachich 1564 utánra datálja, véleményünk szerint inkább a 16. sz. első, mint második felében készülhetett.³⁷ Meg-

³¹ István törvényei a felső számozás szerinti 161—180. oldalakon találhatók.

³² Részletes leírása: BARTONIEK: *Codices* ... 407. sz. 367. old. — Vö. ZÁVODSZKY: I. m. 129.

³³ Jelzete: OLT, I/7. Kollár-gyűjtemény, „Blau 85. (250)” r. sz. 32.

³⁴ Viszont az azonosításnak ellentmond a Kollár-féle könyvtár katalógusából idézett cím: „*Decreta Constitutiones sive Wladislawi II, Decretum VII.*” Egészen bizonyos, hogy ez nem a kódex címe, hanem rövid tartalmi leírása.

³⁵ KOVACHICH: I. m. 346.

³⁶ Kódexünk egy-két törvénnyel és oklevéllel többet tartalmaz ugyan, de könnyen elképzelhető, hogy Kovachich egy-két tételt kifejezett, annál is inkább, mert leírásában az oldalszámokat nem közli. Mindenesetre a felölelt korszak egyezik, mintkét esetben az 1514. évi törvény az utolsó.

³⁷ A datálásra alkalmasnak látszik az a tény, hogy 1—10. oldalakon található esonka királyéletrajzok I. Ferdinánd halálával záródnak. Kovachich állítását erősíthetné meg a kódex utolsó lapján olvasható két 16. század végi dátum. (Felül: 1595., alul: 1598.) Sajnos csak az évszámok vehetők ki pontosan, mert a feljegyzés nagy része vagy olvashatatlan, vagy használhatatlanná vált azáltal, hogy a bekötésnél levágott belőle a 18. századi könyvkötőmester.

Viszont a datálást illetően Kovachich állításának ellentmondani látszanak a következő tények:

a) A 476 oldalt tartalmazó kézirat kétféle számozással (oldal- és fóliószámozás) rendelkezik, és ugyanakkor két kéz nyomát is fedezhetjük fel lapjain. A kétféle számozás közül a fóliószámozás látszik korábbinak, mely a királylistát tartalmazó oldalakat számozatlanul hagyván, a 13. oldallal, István Intelmeivel kezdi a számozást, és a 467. oldallal, a „*Belae Regis Privilegium Siculorum de Wag* ...” kezdetű tétellel fejezi be. Figyelemreméltó tény, hogy a két kézírás közül a korábbinak látszó a királylistát II. Ulászlóig vezeti; itt megemlíti az 1514. évi parasztháborút (1—7.), majd újra megjelenik a 13. oldalon István Intelmeinél, és az általa leírt utolsó tétel szintén a 467. oldalon befejeződik, II. Ulászló 1514. évi dekrétumát követő „*Belae Regis Privilegium Siculorum de Wag* ...” kezdetű tétel. Tehát a két kézírás megfelel a kétféle számozásnak. A királylistát befejező kéz nyomát kiegészítések, bejegyzések formájában végig megtaláljuk, de tulajdonképpen csak a 468. oldalon bukkan fel ismét, és ő fejezi be a kéziratot.

jegyeznék még, hogy a „Weiss 152” jelzetű colligátumba innen másolták át Mária 1384. évi törvényeit. A másoló bejegyzéséből esetleg arra is lehet következtetni, hogy e 157. kézirat eredetileg a pozsonyi kamara levéltárának tulajdonát képezte. A kódex sorrendben a következő tételeket tartalmazza:³⁸

1. Cím nélkül: Magyarország királyainak rövid életrajza kronológiai rendben felsorolva Kálmántól I. Ferdinándig. ³⁹	1—10
Üres.	11—12
2. Decretum Sancti Stephani Regis	
Liber primus (= Intelmek)	13—23
Liber secundus. ⁴⁰	23—38
3. Decretum Ladislai Regis	
Liber primus	39—49
Liber secundus	49—55
Liber tercius.	55—64
4. Colomani Regis Decretorum primus.	65—79
Colomani dei gratia Rex Hungarorum. ⁴¹	79—82
5. Sequuntur decreta condam serenissimorum principum dominorum Andree, Ludovici et Sigismundi Regum Regni hungariae ac quidam Articuli Super limitatione Jurium et consuetudinum eiusdem Regni per Serenissimum principem et dominum Mathiam Regem confirmati et roborati 1464.	83—116
6. Confirmatio Decretorum Andree et Ludouici per Mariam Reginam subpendenti sigillo duplici facta.	116—119
7. Gratia per Sigismundum Imperatorem infidelibus et rebellibus suis facta, Ratione erectionis Banderij emuli sui neonon Iniuriarum dampnorum Nocumentorum etc. Anno domini MCCCCIII.	119—122

b) A Kovachich állítását igazoló kódex-végi dátumok sem állják meg helyüket, mert a bejegyzéseket végző kézírás a kódex szövegének íróitól eltér, sőt amennyire az elmosódott, töredékes szövegből ki lehet venni, két magánjellegű megjegyzésről van szó, amelyeknek semmi közük a kézirat szövegéhez.

c) Végül, de nem utolsó sorban, írása zömében megegyezik a Jagello-kori oklevelekével. Mindent összevetve tehát, úgy véljük, bebizonyítottuk, hogy a kézirat 1564 utáni datálására semmi elfogadható bizonyíték nincsen, hiszen törzssanyaga (és ez adja a kódex anyagának nagy részét) 1514-gyel zárul, és az említett év utáni évekre utaló bejegyzések már későbbi kéz hozzátételei.

³⁸ Ez a sorrend nem egyezik pontosan a Kovachich által leírttal.

³⁹ Az eleje nyilvánvalóan hiányzik, ugyanis az első oldalon, Kálmán előtt egy előző királyra vonatkozó bejegyzés vége olvasható.

Alaposabb tanulmányozás után megállapítható, hogy ez a királylista a Knauz-krónika családjához tartozik. Szövege a Toldy-krónika, a bécsi 3471. számú kódex és a müncheni Cod. Germ. 311. számú kódex szövegéhez áll legközelebb, de egyikkel sem egyezik pontosan. Valószínűleg a Knauz-krónikacsalád egyik ismeretlen kézírata. (Kiadásuk: SZENTPÉTERY: *Scriptores Rerum Hungaricarum* tom. II. Bp. 1938. 327—345., valamint GOMBOS: *Catalogus fontium*, Bp. 1937. 984—988. (Toldy-krónika), 988—993. (Knauz-krónika).

Gregoriancz Pál *Mnemosynon* című munkájában (I. 98.) szintén hozza a királylista szövegét (KOVACHICH Márton György: *Scriptores rerum Hungaricarum minores*, tom. I. Budae, 1798. 315—331.), azonban ez a variáns tényanyagban is bővebbnek tűnik szövegünkénél. Hogy Gregoriancz munkájának alapjául melyik kéziratot használta fel, azt utólag rekonstruálni már nem lehet, mindenesetre az bizonyosnak látszik, hogy a Thuróczi-krónika alapján kiegészítéseket eszközölhetett.

⁴⁰ Azon törvények kiadását, melyek a CJH-ban, ill. Závodszy idézett munkájában megtalálhatók, a lábjegyzetben nem hozzuk. A címleírásokat igyekszünk betűhíven közölni, így a következtetlenségnek, hibának látszó jelölések innen adódnak.

⁴¹ E felirat Závodszyknál a következő címek alatt hozott cikkelyeket jelenti:

Secundus Liber Colomani Regis, Fragmenta constitutionum synodaliū, Synodus altera sub Colomano rege celebrata.

8. Decretum primum Sigismundi Regis super donationibus possessionum infidelium Anno domini 1404.	122—128
9. Decretum secundum Sigismundi Regis editum anno domini 1405. (I.)	128—143
10. Decretum quintum Sigismundi Regis. ⁴²	143—147
11. Decretum quartum Sigismundi Regis.	147—149
12. Decretum Septimum Sigismundi Regis.	149—155
13. Decretum Alberti Regis editum Anno domini MCCCC39.	155—168
14. Decretum Ladislai Regis, Filij Alberti Regis 1454.	168—174
15. Decretum Michaelis Zylagij de horoghzeg olim gubernatoris Regni hungariae editum Anno 1458.	174—177
16. Articuli cum Juramento tempore olim Joannis Waiwode, in Ciuitate pesthiensi per prelatos et Barones in Congregatione generali editi. A. D. 1446.	178—179
17. Primum decretum Mathie Regis Anni 1462.	179—182
18. Decretum tertium Mathie Regis 1471.	182—189
19. Decretum dominorum Regnicolarum 1474.	189—192
20. Decretum quartum Mathie Regis editum 1478.	192—197
21. Decretum Quintum Mathie Regis 1481.	197—203
22. Decretum sextum Mathie Regis 1486.	203—244
23. Constitutiones inlyti Regni hungariae tempore Regis Mathie edite. ⁴³	244—245
24. Articuli De palatino Regni pronunciati.	245—249
25. Decretum Primum Wladislai Regis.	250—254
26. Decretum 2 ^m sive Maius Wladislai Regis.	254—311
27. Decretum tertium siue addiciones priores maiores [1] decreti Wladislai Regis.	311—329
28. Decretum Quartum siue minus Wladislai Regis.	329—362
29. Decretum Quintum siue addiciones priores minoris decreti Wladislai Regis.	362—385
30. Decretum sextum siue addiciones posteriores minoris decreti Wlad. Reg.	385—399
31. Decretum Primum Wladislai Regis.	399—405
32. Articuli in campo Rakos in diaeta festi beati Georgij martiris Anno Domini 1507. reformati.	405—412
33. Decretum tertium Sigismundi Regis Anni 1405. (II.)	413—420
34. Decretum dominorum Regnicolarum. ⁴⁴	420—433
35. Priuilegium Transsylvaniense. ⁴⁵	433—436
36. Priuilegium Sievlorum. ⁴⁶	436—444
37. Decretum septimum Wladislai Regis Editum Anno Domini 1514.	444—465
38. Priuilegium Sievlorum de Wag. ⁴⁷	465—467
39. Decretum Mathie Regis Hvgarie Posonij Anno domini 1468. editum, quod apud magistrum Georgium sigillatum habetur. ⁴⁸	468—472
40. Cím nélkül: „De clarissimo hungarorum Rege Mathia, talis quaequam narratur veridica historia . . .” kezdettel rövid anekdota a török követről, midőn Mátyás Neustadtot ostromolta. ⁴⁹	473
41. Epistolae Mathie Regis et Baiazethis Turcorum Imperatoris ad invicem missae. ⁵⁰	473—476

⁴² Decretum V. Sigismundi Regis de valore denariorum A. D. 1432. (M. G. KOVACHICH: *Supplementum ad Vestigia Comitiorum* I. Budae, 1798. 338—342.)

⁴³ Az 1486. évi dekrétum után egy adnotáció. (M. G. KOVACHICH: *Supplementum* . . . II. Budae 1800. 254—256.)

⁴⁴ M. G. KOVACHICH: *Supplementum* . . . II. 297—298.

⁴⁵ Kiadását nem találtuk.

⁴⁶ J. N. KOVACHICH: *Sylloge Decretum Comitiorum Inlyti Regni Hungariae*, Pesthini, 1818. 116—135.

⁴⁷ M. G. KOVACHICH: *Scriptores* . . . I. 339—340.

⁴⁸ M. G. KOVACHICH: *Supplementum* . . . II. 196—208.

⁴⁹ BEL, Matthias: *Adparatus ad Historiam Hvgariae, Decadis II. Movnentum I.*, Posonii, MDCCXLV., 114.

⁵⁰ Levelek: Baiazethis ad Matthiam Regem — Relatio Regis ad praemissa — Rex Matthias ad Baiazethem Relatio Baiazethis ad eundem. Kiadva: FRANKÓI Vilmos: *Mátyás király levelei*. II. 1895. 286, 293, 294.

5. *Ilosvai-kódex* (1544—1567)

Talán az ismert és felhasznált kódexek közül az Ilosvaival foglalkoztak történéseink a legtöbbet. Leírására, valamint a Mossóczy—Telegdi-féle nyomtatott kiadáshoz való viszonyára vonatkozóan számos értékelés látott napvilágot.⁵¹ A bécsi császári könyvtárból a Thuróczi-kódexszel együtt 1932-ben került jelenlegi lelőhelyére.⁵²

6. *Nádasdy-féle nagyobb kódex* (1558 körül)

Kovachich a pesti Egyetemi Könyvtárban bukkant rá,⁵³ ahol most is található.⁵⁴ A kódex címe: *Decreta, Constitutiones et Articuli ac alia Memorabilia Regum Incltyi Regni Hungariae ab anno 1035 ad annum 1557 inclusive*. A kódex fólió alakú és nagyrészt fólió számozású⁵⁵ is. Eléggé rongált 16. századi kötéssel rendelkezik. Keletkezését Kovachich 1558 tájára helyezi, bár az elülső bekötőtábla alsó részén látható, bizonyítékul felhozott bejegyzést tévesen idézi.⁵⁶ Hogy Kovachichnak mégis igaza van, annak oka az, hogy a bekötőtáblán a valóságban ez áll: „Erat Corpus Juris Thomae Nadasdy Palatini. . . VIII.” Mivel Nádasdy Tamást 1554-ben választják nádorrá, és 1562-ben már eltávozik az élők sorából, így az évszám látható utolsó számjegye is elegendő annak bizonyítására, hogy a kézirat törzsanyagának 1558-ban már meg kellett lennie.⁵⁷

Kovachich állítását a különböző kézírásokra vonatkozóan csak azzal egészítenénk ki, hogy az első két mester az 526^r oldalig írhatta a kódexet. Utolsó tételeik az 1557-es pozsonyi törvénycikkek (valószínűleg ekkor kaphatta a kódex a címét is), valamint Gregoriancz Pál *Mnemosynon* című művéből Magyarország főurainak és főpapjainak felsorolása. Az 527^r oldalon az előzőknél valamivel újabb kéz folytatja az írást, az utolsó tétel kézírása pedig már a

⁵¹ J. N. KOVACHICH: *Notitiae . . .*, 346—347., CJH I. XXVI—XXVII.; ZÁVODSZKY: I. m. 129—130.; PÁRNICZKY—BÁTYKA: I. m. 3., 42. — vö. BARTONIEK: *Hasonmáskiadás* 7., 12. old. 2. jegyz.

⁵² OSZK Kézirattára Jelzete: Fol. Lat. 4023.

⁵³ J. N. KOVACHICH: *Notitiae . . .*, 347—348.

⁵⁴ Jelzete: Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G 39.

⁵⁵ Ugyanis az 1—56. oldalak (1—5. tételek) oldalszámozásúak, és a 6. tételnél kezdődik a foliósámozás szintén 1 kezdőszámmal. Figyelemre méltó tény, hogy e kétféle számozás ellenére csak a 8. tételnél (István törvényei) változik az írás.

⁵⁶ A bejegyzést, mely szerinte a 16. századi könyvkötő mestertől származik, így idézi: „Thomas Nadasdy Palatinus Hungariae MDLVIII.” Ez a glossza azonban ilyenformán csak egy történeti tény, nevezetesen Nádasdy Tamás nádorrá választásának annalisztikus rögzítését jelenti, és semmiképp sem szolgálhat a datálás bizonyítékául.

⁵⁷ Állításunkat igazolja még a kézirat 1^r—8^r oldalon levő királylista, amely Ferdinándot mint élő, jelenleg is uralkodó királyt említi. (Mivel Ferdinánd 1527—1564 között uralkodott, így a kódex elkészítésének időpontja is e két évszám közé kell hogy essen.) Valamint ugyanezt igazolja a kézirat 111^r oldalán levő 1558-as évszám.

Érdekes, hogy a 111^r oldalon az 1558-as évszámot bejegyző kézírás folytatódik a Hunyadi János kormányzósága alatt hozott 1446-ban kelt dekrétummal, sőt a későbbiekben is felfedezhető ugyanez a kéz. Miért írhatta a kódex írója az említett dekrétum után az 1558-as évszámot? Nyilván azért, mert itt fejezte be a kéziratot. Ugyanakkor miért folytatódik a kódex az ő írásával, és egyáltalán miért szerepel felváltva két kéz? Könnyen elképzelhető, hogy a 16. századi könyvkötőmester két — esetleg önálló, egymást kiegészítő — gyűjteményt köthetett egybe, bőven hagyván üres lapokat a későbbi folytatóknak. Ezt bizonyítja a két közel egykorú kézírás és a kódexben előforduló lapkeveredés is. (A kódexben a 19^v oldal után, mely István Intelmeinek 1. capitulumát tartalmazza, a 21^r oldal következik a 6., 7. capitulummal. A hiányzó 20^{vv} oldalakra csak a már László törvényeit tartalmazó 32^v oldal után bukkanunk.)

17. századra vall, és egyezik a bekötőtáblán szereplő másik glossza írójának írásával, mely így szól: „Ex Libris Michael Miticzky m. p. die 20. Jan. A. 1644.”

A kódex későbbi sorsára vonatkozóan az első oldalon találunk kétségbevonhatatlanul possessorra utaló bejegyzést: „Conventus Lauretani in Hungaria Ord. Servorum B. V. M.” A lorettói⁵⁸ szerviták kolostorába szintén még a 17. században kerülhetett a kódex, mert Nádasdy Ferenc ekkor örökölte a stozingi uradalommal együtt Loretto kegyuraságát is (amely végül az Eszterházy hercegekre szállt).⁵⁹ Amikor II. József a szerviták rendjét feloszlatta, a kódex az Egyetemi Könyvtárba került.

A kézirat tartalma és sorrendje arra enged következtetni, hogy róla másolták a később tárgyalandó Festetics-kódexet. Ezért a két kódexet összevetve itt ismertetjük.

6. *Nádasdy-kódex*

1. (1)
Juramentum Serenissimi Regis Ferdinandi tempore suae Coronationis.⁶⁰
2. (2)
Juramentum Judicum Ordinariorum, Magistrorum Prothonotariorum et Assessorum.⁶¹
3. (3–6)
Cím nélkül: „Tempore quo Inelytus Rex Matthias rerum in Vngaria potiebatur . . .” kezdettel Alsólendvai Bánffy Miklós törtérijája.⁶²
4. (6)
Egy kétsoros vers.⁶³
5. (7–56)
Tabula Decretorum Regni Vngarie et primo illorum, quae in Decreto Regis Matthiae continentur.⁶⁴

11. *Festetics-kódex*

1. (1^r)
2. (1^r)
3. (1^v–2^v)
4. (2^v)
5. (3^r–21^v)

⁵⁸ Maria-Laoreten, Sopron megye (ma: Loretto Ausztriában).

⁵⁹ Minderre vö.: RUFF Jakab: *Magyarország helyrajzi története jó tekintettel az egyházi intézkedésekre*, I., Pest, 1870., 522–552.

⁶⁰ Ahol a két kódex szövege azonos, a Nádasdy-kódex címleírásának betűjelölését követjük.

A Nádasdy-kódexben az oldal alján bibliai idézet: Exodi 22.

⁶¹ A Nádasdy-kódexben az oldal alján bibliai idézet: Exodi 20.

⁶² Kiadva: BÉL: *Adparatus, Decadis II., Monumentum II.*, Posonii, MDCCXLVI., 112–114.

⁶³ Ovid. Epist. ex Ponto 4, 3, 35–36.

⁶⁴ Mindkét kódexben pontosan ugyanaz a felsorolás szerepel. Nem hozza a kódexek teljes tartalomjegyzékét. II. András Nagy Lajos által megerősített dekrétumától Mátyás 1481. évi dekrétumával bezáróan tartalmaz törvénykönyv-, ezen belül capitulum-felsorolást.

⁶⁵ Magyarország királyainak története Attilától I. Ferdinándig. Kiadva: — GREGORIANCZ Pálnak tulajdonítva (*Breviarium Rerum Hungaricarum*) — BÉL: *Adparatus . . .*, 85–95, de Bélnél a szöveg Miksáig tart. Kovachich József Miklós is Gregoriancznak tulajdonítja e királylistát, csak ő megállapítását GREGORIANCZ *Epithomae Rerum Hungaricarum* című művére alapozza. Megemlíti, hogy ugyanez a felsorolás megvan az Istvánffy—Széchenyi-kódexben is, és erre vezethetők vissza azok a királyéletrajzok, amelyeket bele-

6. (1 ^r —8 ^r) Origo Gentis Vngaricae. ⁶⁵		(22 ^r —22 ^v) Üres.
7. (8 ^r —18 ^v) Vngaria. ⁶⁶		
8. (19 ^r —27 ^r)		6. (23 ^r —32 ^r) In nomine domini nostri Jesu Christi Incipit Decretum Sancti Stephani Regis Primi Vngariae.
Praefatio ad Sanctum Emericum ducem		
	Liber primus (= Intelmek)	
	Liber secundus	
(27 ^v) Üres.		(32 ^v) Üres.
9. (28 ^r —37 ^v)		7. (33 ^r —42 ^v)
	Incipit Decretum Sancti Regis Ladislai: Liber primus Liber secundus Liber tertius.	
10. (38 ^r —45 ^v)		8. (43 ^r —50 ^r)
	Decretum Colomani Regis. Secundus liber Colomani Regis.	
		(50 ^v) Üres.
11. (46 ^r —50 ^v)		9. (51 ^r —54 ^v)
	Decretum Synodj per D. Archiepiscopum Laurentium Strigoniensem et Decem suf- fraganeos suos caelebratae tempore Colo- manj Regis.	
12. (51 ^r —52 ^r) Decretum quartum		10. (55 ^r —56 ^r) Decretum
(52 ^v) Üres.	Sigismundj Regis 1411.	(56 ^v) Üres
13. (53 ^r —72 ^v)		11. (57 ^r —73 ^v)
	Decretum primum Mathie Regis, continens Decreta Andreae, Ludouici et Sigismondj.	
14. (73 ^r —75 ^v)		12. (74 ^r —75 ^v) 24. (107 ^r —108 ^v)
	Gratia per Sigismvndvm Imperatorem In- fidelibus et Rebelligibus suis facta Ratione Erectionis Banderij aemuli sui nec non Iniuriarum, Dampnorum, Nocumentorum.	

vettek előbb a Quadripartitumba, majd a Corpus Juris gyűjteményekbe. — Vö. KOVACHICH: *Notitiae* ... 382.

⁶⁶ Kiadva: BÉL: *Adparatvs* ... , 96—112., helyenként kisebb eltérésekkel.

Négy részben közli Magyarország leírását, és azonkívül tartalmazza Erdély földrajzát is. Kovachich szerint (*Notitiae* ... , 382.) ugyanez megtalálható abban a kódexben is, amely egykor Aczél István birtokában volt, s amelynek végén az alábbi bejegyzés olvasható: „Ez a leírás Oláh Miklós kommentárjaiból, azaz jegyzeteiből való, abból a részből, ahol Scitiát írja le egy igen ékes könyvben.”

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában mi is találtunk Fol. Lat. 346. jelzet alatt *Descripto Regum Hungariae a Sancto Rege usque Wladislaum Regem* címmel egy 18. századi kéziratot, mely egyrészt a királyok életével, viselt dolgaival, másrészt Magyarország történetével, Scitia leírásával kezdődően foglalkozik. Feltehető, hogy ez esetben a Kovachich által említett kézirat egy későbbi másolatáról van szó. A kérdés további vizsgálatot igényel.

15. (75 ^v)	Carmina Honteri de Urbibus Vngariae. ⁶⁷	13. (76 ^r)
16. (76 ^r —84 ^v) Decretorum	Sigismundj Regis editum Anno 1405. (I.), quod ab aliquibus dicitur quartum.	14. (77 ^r —83 ^v) Decretum
17. (85 ^r —87 ^v)	Decretvm Sigismvndj Imperatoris super modo exercitvndj editum 1435. (II.)	15. (84 ^r —86 ^r) (86 ^v) Üres.
18. (88 ^r —92 ^v) Decretvm Tercivm	Sigismvndj Regis 1405. (II.)	16. (87 ^r —90 ^v) Decretum
19. (93 ^r —96 ^r) (96 ^v) Üres.	Decretvm Sigismvndj Imperatoris super Donationibus Possessionum Infidelium.	17. (90 ^v —92 ^v)
20. (97 ^r —101 ^r) commemorantur.	Donatio Sigismvndj Regis pro Johanne de Maroth facta, in qua continentur multa gesta ipsius Regis, et connumerantur. ⁶⁸	18. (93 ^r —96 ^r)
21. (101 ^v —107 ^r)	Decretvm Albertj Regis.	19. (96 ^v —101 ^r) (101 ^v) Üres.
22. (107 ^v —108 ^r)	Nota — quod Sigismundus Imperator in semine Virilis sexus deficiente se filiam suam vnicam nomine Elizabeth ex Barbara Vrlici Comitis consorte sua, filia Ciliy natam desponsavit illustri quondam Alberto archi- duci Austriae ex lege. ⁶⁹	20. (102 ^r)
23. (108 ^r —108 ^v)	„Mortuo Alberto rege natus est ei filius posthumus nomine Ladislaus A. 1440. do- mina Elizabeth . . .” kezdettel le van írva V. László születése és nagyon rövid élet- rajza; Hunyadi János története, hadjáratai, győzelmei. ⁷⁰	21. (102 ^r —102 ^v)
24. (108 ^v —111 ^r)	Decretvm Ladislai Posthumi 1454. ⁷¹	22. (102 ^v —105 ^v)
25. (111 ^v —112 ^r)	Articuli in Juramento Tempore olim Johan- nis Waijwode in civitate Pesthiensi per Prelatos et Barones in Congregatione gene- ralj editj. Forma Juramenti in Vulgarj.	23. (106 ^r —106 ^v)

⁶⁷ HONTER, Johannes: *Rudimenta cosmographica cum vocabulis rerum*, (Corona), Titel, MDLXI. (Szövegközlés: Oscar NETOLICZKA: *Johannes Honterus ausgewählte Schriften*, Wien—Hermannstadt, 1898. — Nem teljes közlés, a jelzett sorokat nem találtuk meg.

⁶⁸ MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond-kori oklevéltár*, II. (I. Bp. 1956. 3089. sz.; Vö. FEJÉR, Georgius: *Codex Diplomaticus Hungariae*, X. 4., Budae, 1841., 293—302.

⁶⁹ Utána egy kétsoros vers következik valószínűleg Vergelius tollából.

⁷⁰ Ezután következik folytatólagosan az 1454. jan. 25-én, Budán kelt törvény.

⁷¹ A dekrétum után a Nádasdy-kódexben 1558-as évszám, ugyanitt a Festeticsben 1582. áll.

25. (109^r—116^r)
 Decretum Sigismundi Imperatoris Regisque Hungariae sequitur circa modum et Formam defensionis totius Regni Hungariae, contra omnes Inimicos ex quacumque parte ipsius Regni insultantes, notata sunt infrascripta et Regestrum exercituationis.⁷²
26. (116^r—118^v)
 Serenissimus Princeps dominus Wladislaus Bohemiae etc., Rex regnum Hungariae suscepit cum infrascriptis conditionibus et Articulis Anno Christi prout infra 1490.
27. (119^r—121^v)
 Exemplum impignorationis tredecem Oppidorum Terre Scepusiensis per Dominum Sigismundum Regem, Wladislao Regi Poloniae factae.⁷³
- (122^r—122^v)
 Üres.
26. (112^v—114^v)
 Sequitur Decretum quondam Michaelis Zijlagij de Horoghzek olim gubernatoris Regni Vngariae editum.
- (125^v)
 Üres.
27. (115^r—116^r)
 De Palatino 1485.
28. (116^v—117^v)
 Annj 1462. — felirattal Mátyás 1462. évi dekrétuma.
29. (118^r—120^v)
 Decretum Mathiae Regis Secundum editum Anno dominj 1481.
- (131^v)
 Üres.
30. (121^r—149^r)
 Decretum tertium
- (149^v)
 Üres.
31. (150^r—152^v)
 Sequitur series aestimationum.⁷⁵
32. (153^r—155^r)
 Decretum Matthiae Regis Annj 1478.
29. (126^r—127^r)
 De Palatino Articuli pronunciatij tunc officio Palatini, quando Spectabilis et Magnificus Dominus Emericus de Zapolija, comes perpetuus Scepusiensis, per Serenissimum principem dominum Mathiam Regem, consensu Regnicolarum fuit electus in Palatinum Regni.⁷⁴
30. (127^v—128^v)
31. (129^r—131^r)
32. (132^r—155^v)
 Decretum sextum
- (156^r—156^v)
 Üres.
33. (157^r—159^v)
34. (160^r—162^r)

⁷² M. G. KOVACHICH: *Supplementum* . . . , I., 374—376.

⁷³ Utána egy 9 soros elszámolás található 1574. júl. 19-i dátummal.

⁷⁴ Utána mindkét kódexben ugyanaz a közmondás.

⁷⁵ M. G. KOVACHICH: *Supplementum* . . . II., 258—266.; utána a Festetics-kódexben egy adókiivetési jegyzék található.

- (155^v–156^v)
Üres
33. (157^r–159^r)
„Dum Baiazethes secundus filius Machometj Magni . . .” kezdettel rövid megjegyzés arról, hogy ki volt Baiazeth; majd a levelek következnek.⁷⁶
34. (159^v)
Carmina Georgij Longi:
Ante Leues ergo pascentur in Ethere cerui,
Et freta destituent siccos (uscos) in Littore
Pisces
Ante et Danubium sicco pede transiet infans
Et cicius totum testudo circu(i) – et urbem,
Quam sint Teutonicis defensi Pannonnes
armis.
35. (160^r)
Cím nélkül: „De clarissimo hungarorum Rege Matthia talis quaepliam narratur veridica historia . . .” kezdettel rövid anekdota a török követről, midőn Mátyás Neustadtot ostromolta.⁷⁷
36. (160^v)
Versek. Három disztichon és egy négysoros hexameter.⁷⁸
37. (161^r)
Nota — tanulságos történet egy vendégfogadósról.⁷⁹
38. (161^v–162^v)
Forma Juramenti Sequitur in haec Verba.⁸⁰
39. (163^r–163^v)
Anno Christi salutifero 1490. Rex Romanorum ad Inclyti Regni Vngarie Barones, Praelatos etc. misit huiusmodi Exhortationis Copiam in hec verba . . .⁸¹
40. (164^r–164^v)
Anno eiusdem Christi salutifero 1490. Eisdem Nunccijs ipsa Caesarea Maiestas, his subsequentibus misit Exhortamenta, Inclyti Regni Vngariae Baronibus, Praelatis, Nobilibus etc.⁸²
- hoc tenore.
- (162^v)
Üres.
35. (163^r–164^v)
36. (164^v)
- (165^r–165^v)
Üres.
37. (166^r)
38. (166^v)
39. (167^r)
40. (167^v–168^v)
41. (169^r–169^v)
42. (170^r–170^v)

⁷⁶ Lásd az 50. jegyzetet!

⁷⁷ BÉL: *Adparatus* . . ., 114.

⁷⁸ Ovid. *Trist.* 1, 9, 5–6., uo. 7–8., uo. 9–10., időjárás-i mondóka Pál napjára.

⁷⁹ A történet után egy közmondás.

⁸⁰ II. Ulászló 1492. (I.) dekrétumából a 33. §. vége, az ország bíróinak eskümintája, 34. és 35. §.

⁸¹ Az 1490. ápr. 19-én kelt kiáltvány szövege kiadatlanak látszik. Óváry Lipót szerint (*A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*. I. Bp. 1890. 152. old. 617. sz.) A Modenai All. Levéltárban található. Másolata megtalálható az Akadémia Történelmi Bizottságának másolatai között Cart. Dipl. Est. jelzet alatt. Vö. BERZEVICZY Albert: *Beatrix királyné*, (Magyar Történelmi Életrajzok). Bp. Magyar Történelmi Társulat, 1908. 463. old. 2. jegyz.

⁸² Kiadását nem találtuk.

41. (165^r—168^v)
Cím nélkül: „Pius Episcopus Servus servorum Dei . . .” kezdettel a Frigyes császár és Mátyás király között Pius pápa által megerősített béke-paktum szövege.⁸³
42. (169^r—169^v)
Concordia Anni 1463.
Sequitur Confirmatio praetactarum Serenissimi Regis Matthiae post Coronationem suae Maiestatis Anno Millesimo Quadringentesimo Sexagesimo Quarto, Coronationis suae Anno primo.⁸⁴
43. (169^v—170^r)
Sequuntur Inscriptiones Spetiales Reverendissimi, domini Dionisij Archiepiscopi Strigoniensis Cardinalisque Ceterorumque Praelatorum, Baronum, Nobilium, Procerum huius Regni Vngariae.⁸⁵
44. (170^r—172^r)
Confirmatio Pacti promissionis dispositionisque Serenissimorum Principum Matthiae Regis Vngariae ex vna Ac Friderici Romanorum Imperatoris partibus ex altera.⁸⁶
45. (172^v—174^r)
Copia Litterarum Friderici Romanorum Imperatoris etc.⁸⁷
46. (174^r—176^v)
Copia Litterarum Praelatorum, Baronum etc. Nobilium Regni Vngariae super praemissa Transactione etc.⁸⁸
47. (177^v—188^r)
Concordia Vngarica inter Serenissimos et gloriosissimos Principes et Dominos Dominum Fridericum Romanorum Imperatorem etc. et Invictissimum Principem et Dominum Dominum Maximilianum Romanorum et Vngariae Regem Augustos ex vna et Serenissimum Wladislaum Vngariae et Bohemiae Regem Inclytumque Regnum Vngariae ex Altera Posonij Conclusa 1491 vt sequitur.⁸⁹
48. (188^v)
Nomina episcopatuum Vngariae.
49. (189^r—190^r)
Nomina Comitatum Vngariae florentis
43. (171^r—174^v)
44. (175^r—175^v)
45. (175^v—176^r)
46. (176^r—178^r)
47. (178^r—179^v)
48. (180^r—182^v)
49. (183^r—193^r)
50. (194^r)
51. (94^v—195^v).

⁸³ Kiadva: KOLLAR, A. F.: *Casparis Ursini Velii De bello Pannonico Libri decem*, Vindobonae, MDCLXII., 229—232., 210—216.

⁸⁴ Uo. 237—238.

⁸⁵ Uo. 235—236.

⁸⁶ Uo. 226—229.

⁸⁷ Uo. 216—219., a szöveg végét lásd: uo. 233. („Nulli ergo omnino . . . nostri Anno festo.”)

⁸⁸ Uo. 204—209. Kódexeink a szöveg végét nem hozzák.

⁸⁹ Uo. 262—263.; 238—262.; 263—264. A Nádasdy-kódexben a szöveg után: Sall. Jug. 10, 6.

50. (190^v–193^r)„Tempore Sigismundi Regis . . .” kezdet-
tel a bandériumok jegyzéke.⁹⁰52. (196^r–202^v)51. (193^r–258^v)Epistolae Mátyás királyhoz és a Mátyás ál-
tal írt levelek.⁹¹53. (203^r–222^v)52. (259^r–288^v)Decretum Primum, quod maius dicitur,
tempore Serenissimi Dominj Wladislaj
Regis in Regno Vngariae aeditum Sequitur.
In anno 1492. Bude in Dieta purificatio-
nis.⁹²

Decretum primum Wladislai Regis.

(288^r–289^r)

Articulj Nobilijum Regnj Sclauonie.

(289^r–289^v)

Conclusio Decreti Maioris.

(290^r–300^r)Addiciones priores Maioris Decretj Wladis-
laj Regis.⁹³(300^v)

Üres.

(223^r–224^v)

Üres.

53. (301^r–313^r)

Decretum secundum (tercium)

54. (225^r–236^v)Quod Vocatur Minus Wladislai Regis Vnga-
rieWladislai Regis Anno domini Millesimo
quadringentesimo Nonagesimo octavo aedi-
tum.⁹⁰ M. G. KOVACHICH: *Supplementum . . .*, I. 444–449.⁹¹ Mátyás levelezése nincs teljesen kiadva. Haszonnal forgathatók: FRANKÓI: *Mátyás király levelei, Külügyi osztály*, Bp. I. 1893.; II. 1895., *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából* (szerk. NAGY Iván és B. NYÁRI Albert), Bp., MTA, I. 1875.; II., III., 1877., IV. 1878. Epistolae Papae ad Matthiam Regem (6 db) – Fridericus Imperator ad Matthiam Regem – Matthias Rex ad Episcopum Wratislaviensem (2 db) – Matthias Rex ad ducem Ferrariae – Matthias Rex ad ducem Veneciarum (3 db) – Matthias Rex ad Job de Gara – Matthias Rex ad Kazimirum Regem Poloniae (3 db) – Matthias Rex ad Diomedem comitem Matalom (?) – Matthias Rex ad Ferdinandum Regem Siciliae (9 db) – Matthias Rex ad imperatorem Romanorum (2 db) – Credenciales ad Papam (2 db) – Matthias Rex ad Fidelem quendam – Matthias Rex ad Rectorem et Consilium Ragusinorum – Matthias Rex ad Comitem Carolum – Mathias Rex ad Cardinalem Aragoniae (9 db) – Collegium Cardinalium ad Matthiam Regem – Matthias Rex Responsio ad praedicta – Matthias Rex ad Cardinalem Agriensem (7 db) – Matthias Rex ad Papam (11 db) – Matthias Rex ad Urbanum Prepositum Q. Thezaurarium – Matthias Rex ad Capitulum Waciense pro eadem re – Matthias Rex ad Sonkonem de Raguzio – Matthias Rex ad Franciscum Fontana (2 db) – Matthias Rex ad Jeronimum Comitem Matolem (?) (2 db) – Matthias Rex ad Cardinalem Aragoniae (3 db) – Matthias Rex ad Episcopum Waciensem – Matthias Rex ad Archiepiscopum Patracensem – Matthias Rex ad Johannem Leoncium – Matthias Rex ad quendam fidelem – Ferdinandus Rex Siciliae ad Matthiam Regem – Matthias Rex ad episcopum Asculanum (6 db) – Matthias Rex ad Stephanum Wajwodam Moldaviensem – Matthias Rex ad omnes Electores, et principes Imperii Seorsum (2 db) Plenum mandatum – Matthias Rex ad Johannem Episcopum Augustensem – Matthias Rex ad Michaellem Janossii – Matthias Rex ad Cardinalem S. Petri ad vincula pro Archiepiscopo Patracensi – Matthias Rex ad Jacobum de Dombno Castellanum Cracoviensem – Matthias Rex ad Florum Roverella – Matthias Rex ad Civitatem Wratislaviensem (2 db) – Matthias Rex ad episcopum Theanensem (2 db) – Diffidatoria – Matthias Rex ad Johannem Wijthez electum Sirmiensem – Matthias Rex ad omnes Cardinales – Matthias Rex ad Agriensem et oratorem – Matthias Rex ad dominum Asculanum.⁹² A Festetics-kódex folytatólagosan hozza a szlavón nemesekre vonatkozó cikkelyeket, a Conclusio-t és az Additiones-t.⁹³ Utána a Nádasdy-kódexben egy közmondás, majd a 160^v oldalon is meglevő négy-soros Pál-napi időjárásai mondóka sorcserével.

54. (313^r—313^v)
Két kétsoros vers.⁹⁴
55. (314^r—322^v)
Decretum tertium (Quartum) Wladislai Regis Generale.
(246^r—250^v)
Üres.
56. (323^r—327^r)
Decretum Quartum (Quintum) Generale Wladislai Regis Anni 1504.
56. (251^r—254^v)
„Nos, Wladislaus Dei gratia Hungariae ...” kezdettel, cím nélkül az 1504. évi dekrétum.
57. (327^v)
Rövid bejegyzés.⁹⁵
58. (328^r—337^v)
Decretum Quintum (Septimum) Generale wladislai Regis
57. (255^r—263^v)
Decretum Quintum (septimum) et ultimum Wladislai Regis Anno Domini Millesimo quingentesimo Decimo quarto aeditum.
59. (338^r)
Egy kétsoros vers.⁹⁶
(338^v)
Üres.
60. (339^r—341^v)
Articuli in Campo Rakos 1507., pro festo Beati Georgij Martiris editi
Decretum Wladislai Regis Sextum 1507.
58. (264^r—268^r)
61. (342^r—344^r)
Articulj Tholnenses in profesto Beatj Jacobj Apostoli celebratj Anno 1518.
(344^v)
Üres.
59. (268^v—270^v)
60. (271^r—274^r)
Contractus Matrimoniorum legalium inter Serenissimum quondam Ludovicum Vngariae Regem, et Mariam regis Hispaniarum filiam nec non Serenissimum Ferdinandum tunc Archiducem Austriae et Annam, Ladislai regis Vngariae filiam, medio Maximiliani Imperatoris factus.⁹⁷
(274^v)
Üres.
62. (345^r—351^r)
Annj. 1518.
(351^v)
Üres.
Articuli Diete Bachiensis
pro festo beati Michaelis Archangelij.⁹⁸
(282^v)
Üres.
61. (275^r—282^r)
62. (283^r—286^v)
Articuli in Diaeta Bachiensi confecti Anno dominj 1519.

⁹⁴ Ovid. Ars 2, 13.; Verg. Aen. 10, 745—746.

⁹⁵ Ulászló VI. dekrétuma, mely ide tartozik, alább található a 339. folión.

⁹⁶ Verg. Aen. 10, 501—502.

⁹⁷ Utána egy kétsoros bejegyzés: Mária királynő halála 1558. okt. 18.; V. Károly halála 1558. szept. 21.

⁹⁸ Utána mindkét kódexben: „Ve regno princeps puer est!”

63. (352^r—358^r)
 (358^v)
 Üres.
63. (287^r—294^r)
 (294^v)
 Üres.
64. (359^r—365^v)
 Articuli Diaetae generalis in Rakos pro festo Natiuitatis Beate Virginis Anno 1524. editj.
64. (295^r—298^v)
 Articuli in Dieta festi beati Georgij Martijris Millesimi Quingentesimi Vigesima Tercij Budae celebrata pro Regni tutela et quiete formatj.
65. (366^r—373^r)
 Articuli Diaetae oppidj Hathwaniensis Annj 1525.
65. (299^r—302^r)
 Articuli in Conventu generalj pro festo Natiuitatis Sacratissimae Virginis Mariae A. 1524. aediti et in dieta similiter generali pro dominica Jubititate (sic!) in Campo Rakos celebrata reformatj anno 1525. regnante Ludouico rege.
66. (374^r—378^r)
 (373^v)
 Üres.
66. (302^r—302^v)
 Tenor literarum dominorum Praelatorum ac Baronum et Regnicolarum is Kenesse congregatorum A. 1532.¹⁰⁰
67. (378^v)
 Néhánysoros bejegyzés.¹⁰⁴
67. (303^r—310^r)
 Articuli Diaetae in oppido Hatwan celebratae anno 1525. per regiam tamen Maiestatem non confirmatj.¹⁰¹
68. (310^r—311^v)
 Literae Ludouici Regis ad omnes Ordines Regni datae, quibus omnia acta Diaetae Hatuaniensis per factiosos quondam celebrate cassantur et inualidantur.¹⁰²
69. (313^r—316^r)
 (316^v)
 Üres.
69. (317^r—312^v)
 Üres.
69. (313^r—316^r)
 Articuli Dietae Sanctj Georgij in Rakos Annj 1526.¹⁰³

⁹⁹ Utána mindkét kódexben: Publilius Syrus 1, 16.

¹⁰⁰ M. G. KOVACHICH: *Supplementum* . . . , III. Budae, 1801. 146—148.

¹⁰¹ Lásd: M. G. KOVACHICH: *Vestigia Comitiorum* . . . Budae, 1790., 593—616.; *Supplementum* . . . , III. 23—56.

¹⁰² A levél szövegét kiadta a Ráday-kódex alapján M. G. KOVACHICH: *Vestigia Comitiorum* 582—583. A levél 1525. jún. 12-én kelt, s benne a király előre érvényteleníti a jún. 24-re összehívott hatvani gyűlés határozatait. Közli a rendekkel, hogy nem megy el Hatvanba, ehelyett szept. 29-re Budára kíván országgyűlést hirdetni. Ennek ellenére II. Lajos 1525. júl. 3-án megjelent a hatvani gyűlésen (vö. SZABÓ Dezső: *A magyar országgyűlések története II. Lajos korában*, Bp. 1909. 88.). Tévedett tehát a Festetics-kódex scriptora, amikor a fenti levelet a hatvani gyűlési határozatai után helyezte el, és címét úgy fogalmazta meg, mintha a levélben Lajos a már megtartott hatvani gyűlés határozatait érvénytelenítené.

¹⁰³ Utána mindkét kódexben: Varro, De re rustica 3, 2, 1.

¹⁰⁴ Itt kellene állniok Ferdinánd 1527. évi budai országgyűlési határozatainak, ezeket azonban lásd alább: fol. 538. ! Az 1528. évié is ide tartoznak, lásd őket az 536. és 379. lapon.

90. (538^r—538^v)

Articuli per Regnicolas tempore

electionis et foelicis coronationis Regis Ferdinandi editi et per suam Maiestatem confirmati 1527.

70. (317^r—318^r)

electionis et Coronationis Serenissimi Regis Ferdinandi, pro festo Beati Emerici Ducis Anno 1527. Albe aediti et per suam Maies-tatem confirmatj.

(318^v)

Üres.

68. (379^r—380^v)Articuli Dietae Budensis 1528. Tempore Serenissimi Regis Ferdinandj.¹⁰⁵71. (319^r—322^v)89. (536^v—537^v)

Articuli in Congregatione Dominorum Praelatorum et Baronum ac Regni electorum Nobilium Budae pro decimo Quinto die Epiphaniarum D. A. 1528. celebrata formatj.

72. (323^r—328^r)

Articuli in Particulari Regnicolarum co-nuentu Posenij pro festo beatae Elizabeth transactio per Sacram Romanorum, Hun-gariae et Bohaemiae Regiam Maiestatem ac Dominos Praelatos et Barones caeteros-que Regnicolas conclusi Anno 1536.

(328^v)

Üres.

73. (329^r—331^v)

Articli in Dieta Statuum et Ordinum Hun-gariae de edicto Sacra Romanorum Hunga-riae et Bohemiae etc. Regia Maietatis Po-sonij pro festo conuersionis Beati Pauli Apostoli anni 1537. celebrata confecti.

(332^r—332^v)

Üres.

74. (333^r—335^r)

Articuli in Congregatione generali vniuersi-tatis Dominorum ac Regnicolarum Regni Sclauoniae pro festo Epiphaniarum Domini Anno eiusdem 1538. Christi Celebrata editi et confectj.

75. (335^v—336^v)Articuli Induciarum Anni Domini 1545.¹⁰⁶76. (337^r—346^v)Ferdinand divina fauente clementia Roma-norum, Hungariae Bohemiae etc. Rex In-fans Hyspaniae etc.¹⁰⁷77. (347^r—353^v)

Articulj Anni 1542. Novisolii aediti pro die Domino post Valentinj.

69. (381^r—389^v)

Articuli Novisolienes Annj Domini MDXLII. die Dominico post festum Beati Valentini Marthyris celebratj.

¹⁰⁵ A Nádasdy-kódexben utána egy bejegyzés: „Itt hiányoznak Ferdinánd 1536., 1537. és Sclavonia 1538. évi törvényei.”¹⁰⁶ A szöveg kiadását nem találtuk.¹⁰⁷ FRAKNÓI Vilmos: *Magyar országgyűlési emlékek*, II., Bp. 1875., 324—339.

78. (354^r–354^v)
Évszám nélkül: „Sacratissime Rex Domine Clementissime . . .” kezdettel a rendek felirata a királyhoz.¹⁰⁸
(355^r–355^v)
Üres.
70. (390^r–397^v)
Articulj in Dieta Posoniensi pro festo omnium Sanctorum Anno Domini Millesimo Quingentesimo Quadragesimo Secundo tractati et conclusi ac per Regiam Maiestatem confirmati.¹⁰⁹
79. (356^r–368^r)
Articuli Statuum Regni Vngariae pro festo Omnium Sanctorvm anni 1542. in Conuentu eorum generalj Posonij celebrato conclusi.
(368^v)
Üres.
71. (398^r–405^r)
Articulj in Conuentu Nouizoliensi pro festo Betae Elizabeth Anni MDXLIII. confecti.
(405^v)
Üres.
80. (369^r–376^v)
Articuli Dominorum Praelatorum, Baronvm, Procervm ceterorumque Statuum et Ordinvm Regni Hungariae in conuentu Novisoliensi pro festo Elizabeth Viduae anno 1543. ad mandatum Regiae Maiestatis pro defensione et conseruatione libertatis confecti etc.¹¹⁰
72. (406^r–414^r)
Articulj in generalibus Comicijs Tyrnaue, pro festo Purificationis Beatissime Virginis Mariae A. MDXLV. celebratjs editi.
81. (377^r–388^v)
Articuli Statuum et Ordinvm Regni Vngariae in generali eorum Diaeta in Ciuitate Tirnauensi pro festo Purificationis Beatissimae virginis Mariae Anno domini 1545. decretj.
73. (414^r)
Két hexameter és egy egysoros szójáték.¹¹¹
(414^v)
Üres.
74. (415^r–424^r)
Articuli in Dieta Posoniensi pro festo Conuersionis beati Paulj Apostolj Annj Domini Millesimi quingentesimi quadragesimi sexti (N: MDXLVI.) presente Regia Maiestate celebraj.
82. (389^r–398^r)
75. (424^r)
Két közmondás.¹¹²
(424^v)
Üres.
83. (398^v)

¹⁰⁸ M. G. KOVACHICH: *Vestigia Comitiorum*, 661–663.

¹⁰⁹ A Nádasdy-kódexben a cím fölé írva: „Posonienses 1542”.

¹¹⁰ Utána a Nádasdy-kódexben egy kétsoros hexameter.

¹¹¹ Ovid. *Epist. ex Ponto* 4, 3, 35–36.

¹¹² Görög eredetijét lásd *Suet. Aug.* 25.

Amarcius — 11. sz. közepe —: *Sermones*, 4, 303.; a *Iocalis* c. 13. századi közmondás-gyűjteményben is megtalálható.

76. (425^r—433^v)

Articulj Conuentus Tyrnauiensis pro festo Beatae Chaterine 1547. transmissi Ex Dieta ad Regietatem (sic!).

(433^v—436^v)

Sequitur Responsum Regie Maiestatis.

77. (437^r—446^v)

Articuli Dietae Poseniensis in festo Beati Lucae Euangeliste Anno Domini MDXLVIII. presente Regia Maiestate celebratj.

78. (447^r—465^v)

Articulj Posenienses pro festo Epiphaniarum Domini Anno MDL. presente Regia Maiestate aediti.

79. (466^r—476^r)

Articuli Posenienses pro festo Cathedrae beati Petri Apostoli Anno Domini Millesimo Quingentesimoquingentesimo secundo (N: MDLII.) presente Regia Maiestate aeditj.¹¹³

(476^v)

Üres.

80. (477^r—486^v)

Articulj Dietae Soproniensis Annj Dominj 1553.

81. (487^r—494^v)

Articulj Posenienses Annj MDLIII.

82. (495^r—499^v)

Articulj Diete posoniensis 1555. pro festo Beatj Johannis Baptiste.

84. (399^r—414^r)

Articuli statuum et ordinum Regni Vngariae pro festo Beatae Caterinae Virginis et Martyris 1547. Tirnaujae decreti et conclusi.¹¹³

(414^v)

Üres.

85. (415^r—422^v)

Articuli Dominorum Prelatorvm, Nobilivm aliorumque ordinvm et statuum Regni Hungariae ad propositionem Sacrae Regiae Maiestatis in Conuentu Poseniensi pro Lucae Euangeliste Anno 1548. celebrato eis factam Vnanimi uoto et deliberatione aediti.

86. (423^r—436^v)

Responsio Dominorum, Praelatorvm, Baronvm ac Nobilivm aliorvmque ordinum et statuum Regni Hungariae ad propositionem Sacrae Romanorum Hungariae, Bohemiae etc. Regiae Maiestatis Domini eorum clementissimi in Conuentu Poseniensi pro festo Epiphaniarum Domini Anno 1550. celebrato factam vna cum articulis in eodem conuentu conclusis data.

87. (437^r—446^r)(446^v)

Üres.

88. (447^r—457^v)

Articuli in Conuentu Soproniensi pro Dominica Quasimodo anni 1553. celebrato per Dominos, Prelatos, Barones ceterosque ordines et status regni Vngariae editi et conclusi.

(458^v)

Üres.

89. (459^r—466^r)(466^v)

Üres.

90. (467^r—472^v)

Articulj Dominorum Prelatorum, Baronum, Nobilium aliorumque Ordinum et Statuum Regni Vngariae in Couento Poseniensi pro festo Natiuitatis Beati Johannis Baptiste anno domini 1555. congregatorum communibus votis conclusj et decretj.¹¹⁵

¹¹³ A Festetics-kódex cím nélkül folytatólagosan hozza a Nádasyd következő, számmal jelölt tételét.

¹¹⁴ Utána a Festetics-kódexben egy közmondás. — Thietmari Chronicon 4, 75.

¹¹⁵ Utána a Nádasyd-kódexben a fenti közmondás (1. 114. jegyz.).

83. (500^r—511^r)

Articuli Dominorum Paelatorum, Baronum, Nobilium Aliorumque Ordinum ac Statuum Regni Vngariae in Conuentu Poseniensi pro festo Circumcisionis Domini anno.

91. (473^r—481^r)

MDLVI.

1556.

Congregatorum communibus uotis conclusi.

(511^v)

Üres.

84. (512^r—517^v)

Articuli Dietae Poseniensis pro prima die Junij 1557.

(481^v—482^v)

Üres.

92. (483^r—490^v)

Articuli Decretales Dominorum Praelatorum, Baronum, Nobilium ceterorumque Statuum et Ordinum Regni Vngariae in Conuentu Poseniensi pro prima die mensis Junij Anno 1557. celebrato pari uoto conclusi.¹¹⁶

85. (518^r—524^r)

Cím nélkül, Gregorianczy Pál *Mnemosynon* című műve alapján felsorolja Magyarországi főpapjait és báróit; milyen tisztségeket töltöttek be, hol székelnek 1558-ban.¹¹⁷

86. (524^v—525^v)

Orvosi receptek.

87. (526^r)

Egy hatsoros magyar nyelvű szöveg.

(526^v)

Üres.

88. (527^r—536^r)Epistolae Matthiae Regis.¹¹⁸93. (491^r—500^v)

Articuli Dominorum Praelatorum, Baronum, Magnatum et Nobilium coeterorumque Statuum et Ordinum Regni Hungariae in generali eorum conventu profesto Epiphaniarum Domini Anno Millesimij Quingentesimij quinquagesimi noni Posenij celebrato unanimij omnium consensu decretj.

94. (501^r—522^v)

Articuli Decretales in Conuentu Poseniensi pro festo Beati Stephani Regis Anno Domini 1563. celebrato per Status et Ordines Regni Vngariae conclusi etc.

95. (523^r—530^v)

Articuli Statuum et Ordinum Regni Vngariae in generalj Conuentu pro festo Purificationis Beatae Virginis Mariae Posenij Anno Domini 1566. vnanimiter conclusi et decretj.

¹¹⁶ Utána a Nádasy-kódexben Verg. Ecl. 8, 69.

¹¹⁷ M. G. KOVACHICH: *Scriptores* ..., I., Nro. XIX. 98—111.

¹¹⁸ Ad Imperatorem Turcarum 1458. — Ad Imperatorem Ferdinandum (5 db) — Ad Pontificem — Ad Marchionem Brandenburgensem (2 db) — Ad Regem Poloniae (3 db) — Ad ducem Venetorum — Ad Status Regni Poloniae — Ad Summum Pontificem (3 db).

96. (531^r—546^v)

Articuli Decretales Statuum et Ordinum Regni Vngariae in generali Eorum Conventu ad primum diem Junij Anno Domini 1567. Posonium indicto conclusi.

97. (547^r—556^v)

Articuli Dominorum Praelatorum et Baronum Ceterorumque Statuum et Ordinum Regni Hungariae Conclusi in Generali eorum Conuentu ad primvm diem Mensis Augusti Anni 1569. Posonij Celebrati.

98. (557^r—559^v)

Articuli Dominorum Praelatorum et Baronum Caeterorumque Statuum et Ordinum Regni Vngariae in Conuentu eorum generali pro festo Purificationis Beatae Mariae Virginis Anni 1572. (I.) Posonij celebrato conclusi decreti.

99. (560^r—562^v)91. (539^r—540^r)

Articuli Dominorum Praelatorum, Baronum, Nobilium aliorumque Statuum et Ordinum Regni Hungariae et partium ei subiectarum in eorum conventu generali pro festo Nativitatis Beatissimae Virginis Mariae ad Coronationem serenissimi Regis Rodolphi Posonium

indicto vnanimiter Decreti et concessj Anno Domini MDLXXII.¹¹⁹

(540^v)

Üres.

92. (541^r—565^v)
Epistolae.¹²⁰

Anno 1572. (II.) indicto pari uoto conclusi.

100. (563^r—568^v)

Articuli Dominorum Prelatorum et Baronum ceterorumque Statuum et Ordinum Regni Hungariae in Generali eorum Conuentu Posoniensi octauo die festi Purificationis Beatae Mariae Virginis in Anno Domini Millesimo quingentesimo septuagesimo quarto.

(569^r—569^v)

Üres.

101. (570^r—573^r)

Articuli Dominorum Praelatorum et Baronum Caeterorumque Statuum et Ordinum Regni Hungariae, in eorum conuentu profesto Beatae Luciae Virginis et Martyris Anni D. Millesimi Quingentesimi septuagesimi quinti Posonij celebrato conclusi.

(573^v—575^v)

Üres.

102. (576^r—581^v)

Articuli Dominorum Praelatorum, Baronum, Magnatum et Nobilium Ceterorumque

¹¹⁹ A Nádasdy-kódexben a 3. Articulus 1. §. 1. mondatával bezáróan.

¹²⁰ Többnyire olvashatatlan írással kb. 27 db Mátyás-levél.

¹²¹ Eredeti, hiteles példányban.

Vniuersorum Statuum et Ordinum Regni Hungariae et partium ei Subiectarum in Generali eorum Conuentu ad primum diem Mensis Marty A. D. 1578. Posonij celebrato conclusi.¹²¹

(582^r—582^v)

Üres.

103. (583^r—585^r)

Articuli Dominorum Praelatorum et Baronum, Magnatum et Nobilium caeterorumque Vniuersarum statuum et Ordinum Regni Hungariae et partium ei subiectarum in generali eorum Conuentu ad festum sancti Martini episcopi et confessoris hoc est Vndecimum diem mensis Novembris Anni MDLXXXI. proxime praeteritj Posonij celebrato conclusj.¹²²

104. (585^v)

Articuli Dominorum Praelatorum, Baronum, Magnatum et Nobilium Coeterorumque vniuersorum statuum et Ordinum regni Hungariae et partium ei subiectarum in generalj eorum ... ad primum diem Mensis Martij Anni 1583. indicto Posonijque celebrato conclusi.¹²³

7. *A Debreceni Református Kollégium kódexe* (16. sz. II. fele)

E nagy quart alakú kéziratot az első oldalon levő bejegyzés tanúsága szerint 1813-ban vásárolta Tóth Mihály könyvtáros a Debreceni Református Kollégium részére. Korábbi története tisztázatlan. A 3. oldalon fenn található „Nro. 35.” bejegyzés valószínűleg a kódex korábbi jelzete lehetett. Mivel Kovachich 1810-ben járt a Debreceni Református Kollégiumban, így természetesen nem láthatta. 1926-ban Iványi Béla bukkant rá, és neki köszönhetjük részletes leírását is.¹²² A kéziratot magunk is láttunk. Megegyezik az Iványi-féle leírással. A kódex 762 oldalt tartalmaz,¹²⁵ korban az utolsó törvényszöveg az 1578. évi pozsonyi országgyűlés cikkelyei. Jelenleg is a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található.¹²⁶

8. *Eszterházy-féle kisebb kódex* (1580.)

A kódexet nem láttuk. Az azonosításhoz szükséges adatokat Kovachich leírása alapján idézzük.²¹⁷ Fólió alakú, 173 lapból áll, melyek fólió számozással vannak ellátva. A kódex zömét Beyte István másolta. Címe: *Manuscriptum Decretorum Regni Hungariae N. 548*. Ez utóbbi szám valószínűleg a kézirat egykori jelzete lehet. Kovachich — sok esetben hiányos, csak a dekrétumok rubrikáit tartalmazó — felsorolásából is kitűnik, hogy jelen kéziratunknak a Nádasdy-féle nagyobb kódexszel szoros kapcsolatban kell lennie. Kéziratunk

¹²² M. G. KOVACHICH: *Supplementum* ..., III., 269—270.

¹²³ Csak az első oldal található meg benne.

¹²⁴ IVÁNYI: I. m. 57—60. és 101. jegyz.

¹²⁵ Igaz, hogy oldalai számozatlanok, de a könnyebb tájékozódás céljából szerencsésebb lett volna, ha Iványi nem a terjedelmet tüntette volna fel (pl. István törvényei 16 oldal terjedelműek), hanem az oldalszámokat.

¹²⁶ Jelzete: R 466.

¹²⁷ KOVACHICH: *Notitiae* ..., 352—354.

utal a Kovachich-féle lista 2. számú tételére; az ún. Gregoriánczi-féle gyűjteményre is. Egyrészt azért lenne fontos, ha megkerülne, mert a kódexek egymáshoz való viszonyának kérdéséhez értékes segítséget nyújthatna, másrészt mert Kovachich megállapításai szerint hasznos variánsokat hoz azon törvényekhez, melyek eredetijének felbukkanására már nem számíthatunk. Kovachich a kéziratot az Eszterházy hercegek „Bibliotheca Esterhazyana”-jában tanulmányozta.¹²⁸

9. Lőcsei III. kódex (1581 körül)

Kovachich Lőcse¹²⁹ város levéltárában látta. Részletes leírást nem ad róla.¹³⁰ Címe: *Decreta, statutiones, Processus et Institutiones divorum Regum Regni Hungariae a plurimis annis editae et in unum Collecta sequitur*. Sajnos, nem sikerült nyomára bukkannunk.

10. Eszterházy-féle nagyobb kódex (1883)

A kódexet nem láttuk, legszükségesebb adatait Kovachich műve alapján idézzük.¹³¹ Folió alakú, eleje foltos, rongált. A gerincén: *Decreta divorum Regum Hungariae in Manuscripto Nro. 19*. Ez utóbbi szám hasonlóan az Eszterházy-féle kisebb kódexhez valószínűleg a kódex egykori jelzete lehet. Kovachich megemlíti, hogy dekrétumokon kívül egyéb igen értékes anyagot is tartalmaz, melyek ugyanakkor megkönnyítik a kézirat azonosítását. Lelőhelyéről ugyanúgy nincs tudomásunk, mint az általunk 8. számmal jelölt kódexéről. Az Országos Levéltárban találtunk ugyan egy 16. századi kéziratot,¹³² mely szintén az Eszterházy hercegek tulajdonát képezte egykoron, s bár sok rokon vonást mutat velük — különösen e kódexszel — megnyugtató módon mégsem lehet azonosítani őket.

11. Festetics-kódex (1583.)

Kovachich a Festetics család Sopron megyei sági¹³³ könyvtárában látta.¹³⁴ Bár néhány tételt kihagyott, Kovachichnál lényegesen részletesebb ismertetést ad kéziratunkról G. M.,¹³⁵ aki 1898-ban Festetics Tasziló keszthelyi levéltárában bukkant rá. A kódex keletkezési idejét illetően Kovachich álláspontjával értünk egyet (1583.), és nem tartjuk megalapozottnak G. M. azon állítását, mely szerint a 16. század közepén, az 50-es években készült volna. A Nádasdy-féle nagyobb kódex kapcsán — úgy véljük — bebizonyítottuk, hogy másolata annak. A kézirat kézzel írott oldal- és nyomtatott fólió számozással rendelkezik.¹³⁶ Jelenleg az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található.¹³⁷

¹²⁸ Bécsben és az eisenstadti könyvtárban — a kapott tájékoztatás szerint — nem található.

¹²⁹ Ma: Levoča (Szlovákia).

¹³⁰ KOVACHICH: *Notitiae* . . . , 365.

¹³¹ Uo. 356—357., 384—385.

¹³² Jelzete: P 108. (Repositoriumok), Repositorium 71. 13. r. sz. 462.

¹³³ Ma: Simaság (Vas megye).

¹³⁴ KOVACHICH: *Notitiae* . . . , 342—343.

¹³⁵ G. M.: *A keszthelyi törvénygyűjtemény*, Századok, 1898. 363—365.

¹³⁶ Kovachich, J. N. szerint oldalai számozatlanok. Feltevésünk szerint számozását a keszthelyi könyvtárba, illetve utóbb az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába történő szerzeményezésekor kaphatta.

12. *Besztercebányai kódex* (16. sz. vége)

Kovachich Besztercebánya¹³⁸ város levéltárában látta, ahonnan 1815. jan. 18-án¹³⁹ került át a Magyar Nemzeti Múzeumba. Ma is az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található.¹⁴⁰ Erősen rongált, az eleje csonka, bekötőtáblája nincs. Mivel sem tartalomjegyzékkel, sem recapitulációval nem rendelkezik, és csak 20. századi nyomtatott fóliószámozása van, nem lehet tudni, hogy István törvénykönyvén kívül — a kódex elején — eredetileg mennyivel tartalmazott többet. Jelenleg 141 fólióoldalt tartalmaz. Korban az utolsó törvényszöveg II. Ulászló 1514. évi dekrétuma. Írása — véleményünk szerint — a 16. század végére, a 17. század elejére vall. Anyaga papír, mérete 325 × 220 mm. Sorrendben a következő tételeket tartalmazza.¹⁴¹

1. S. Stephani Decretorum Liber II. ¹⁴²	1 ^r —4 ^r
Üres.	4 ^v
2. Decretum sancti Ladislai Regis Liber I., II. ¹⁴³	5 ^r —12 ^v
3. Eredetileg cím nélkül: Decretum Alberti Regis 1439.	13 ^r —18 ^v
4. Decretum Matthiae Regis Hungariae Budae in festo conversionis D. Pauli editum anno Domini 1486. ¹⁴⁴	19 ^r —47 ^r
5. Decretum primum Serenissimj Principis Wladislaj Regis Hungariae, quod Maius vocatur, editum Anno 1492. ¹⁴⁵	47 ^v —80 ^r
Üres.	80 ^v
6. Decretum secundum, quod minus dicitur, Wladislai Regis in festo Beati Georgij Martyris Budae celebratum ac editum Anno 1498. ¹⁴⁶	81 ^r —102 ^r
Üres.	102 ^v
7. Decretum tertium eiusdem Wladislaj Regis Anno Domini Millesimo Quingentesimo editum in Campo Rakos. ¹⁴⁷	103 ^r —116 ^r
8. Decretum Quartum eiusdem Wladislaj Regis Anno Domini Millesimo Quingentesimo quarto. ¹⁴⁸	117 ^r —125 ^r
9. Decretum Quintum et ultimum eiusdem Wladislaj Regis (1514.) ¹⁴⁹	126 ^r —141 ^v

*

A következőkben a fentebb ismertetett kódexeket a tartalmukban rejlő azonosságok alapján próbáljuk egymással kapcsolatba hozni, illetve rokonságukat megállapítani.

¹³⁷ A kódex a kéziratári Növedéki Naplóba 1953-ban 89. sz. alatt lett bevételezve. Mai jelzete: Fol. Lat. 4355.

¹³⁸ Ma: Banská Bystrica (Szlovákia).

¹³⁹ Erre utal az 1^r oldalon levő bejegyzés: „Ex Archivo Liberae Regiae ac Montanae Civitatis Neosoliensis extra datus die 18. Januarii 1815.”

¹⁴⁰ Jelzete: Fol. Lat. 522.

¹⁴¹ Vö. KOVACHICH: *Notitiae* . . . , 366—367.

¹⁴² Csonka. A „De hijs, qui petunt alienas ancillas in uxores” című, Závodszyknál 29. számú capitulummal kezdődik. Felette: „De fornicatoribus cum ancillis alterius” c. cikkely vége.

¹⁴³ Az első és második törvénykönyv capitulái folyamatosan következnek egymás után.

¹⁴⁴ A 78. articulus 1. §-ával bezáróan, capitulum-számozás és rubrum nélkül.

¹⁴⁵ Számozás és rubrum nélkül.

¹⁴⁶ A Conclusio 3. §-ával bezáróan. Capitulum-számozás és rubrum nélkül.

¹⁴⁷ A Conclusio 3. §-ával bezáróan. Capitulum-számozás és rubrum nélkül. E dekrétum helyesen Ulászló IV. dekrétuma.

¹⁴⁸ A Conclusio 3. §-ával bezáróan. Capitulum-számozás és rubrum nélkül. E dekrétum helyesen Ulászló V. dekrétuma.

¹⁴⁹ Capitulum-számozás és rubrum nélkül. — E dekrétum helyesen Ulászló VII. dekrétuma.

A Thuróczi-kódex a Lőrinc-féle zsinati határozatokat nem teljességében tartalmazza (1—68. cikkely), hiányoznak a befejező 69—72. cikkelyek. Ugyanezt a jelenséget kizárólag a Nádasdy-féle nagyobb kéziratban és annak másolatában, a Festetics-kódexben láthatjuk. Logikusnak látszik a következtetés, hogy a Thurócziról vagy egy másik Thuróczival közeli rokonságban levő kódexről másolhatták a Nádasdy-kéziratot, erről a Festeticset, és ez utóbbi szolgálhatott a Kovachichnál 22. számmal jelölt Szapáry-féle kézirat másolási alapjául.

Az Eszterházy-féle kisebb kódexet nem láttuk, Kovachich leírása alapján azonban feltételezhetőnek tartjuk a kapcsolatot — esetleg közvetett módon — a Nádasdy-féle nagyobb kódexszel. Ez utóbbi kézirat Magyarország főurainak és főpapjainak felsorolását tartalmazó tétele (98. tétel)¹⁵⁰ ugyanis a lőcsei III. kódexen kívül csak az említett kéziratban található meg.

Kovachich szerint Gregoriánczi Pál *Mnemosynon* című munkája alapján

A kódexek tartalom szerinti összevetésénél — úgy véljük — az admonti és besztercebányai kódexet figyelmen kívül hagyhatjuk. Egyiket csak István törvényeire korlátozódó tartalma, másikat hiányos volta miatt.

Így az általunk ismert kódexek közül a legkorábbi a Budai János-féle, 1406-ra datálható kézirat. Ha eredeti példánnyal nem is rendelkezünk, de másolata és több oldalról megerősített leírása alapján azonosnak véljük a Kovachich-féle lista 5. sz. tételével. Elképzelhetőnek tartjuk, mint azt Endlicher feltételezte, hogy másolata lehet (18. századi kópiáján, a „Weiss 152.” sz. jelzetű kéziraton kívül) a Thuróczi-kódex is, bár ezt határozottan nem állíthatjuk, hiszen a Budai János-féle kódex nem tartalmazta az Albericus-gyűjteményt, amely viszont a Thurócziban megtalálható. Könnyen meglehet, hogy a 1406-os kódexen kívül a 15. században létezhetett egy olyan törvénygyűjtemény is, amely a Thuróczi-kódex másolásához közvetlenül alapul szolgálhatott.

készülhetett — az előbb jelzett három kódexen kívül csak a Kollár-féle I. kódexben meglevő — „Origo gentis Hungarorum”¹⁵¹ című tétel is.

Figyelemre méltó, hogy „Baiazethus levelei Mátyáshoz”¹⁵² valamint „A török követség jelentése Mátyásnak”¹⁵³ szintén csak a Kollár I., Nádasdy-féle nagyobb és a Festetics-kódexben található meg. Ezek a tények arra engednek következtetni, hogy valamiféle kapcsolatnak kell lenni az említett kéziratok között. Ám e következtetésnek némiképp ellentmond, hogy a Kollár I. kézirat nem tartalmazza a Lőrinc-féle zsinati határozatokat. (Ebből a szempontból rokon az Ilosvai-kódexszel. Ez azonban lehet véletlen is, hisz más azonosság e két kézirat között nem fedezhető fel.)

Annál feltűnőbb rokonságot mutat tartalmilag a Debreceni kézirat a Nádasdy-, de még inkább a Festetics-kódexszel. Jó néhány olyan tételt tartalmaz, melyeket más kódexben nem lelhetünk fel. Mivel a debreceni kódex a Festeticsnél korábbinak tűnik, elképzelhetőnek tartjuk, hogy felhasználhatták többek között e kéziratot is a Festetics kiegészítésére.

Az Ilosvai-kódex feltűnő tartalmi rokonságot egyik kódexszel sem mutat. Tételei egy része egyáltalán nem lelhető fel egyik kódexben sem, a többi pedig vagy a Festetics- és Kollár I., vagy a debreceni és Festetics, vagy a Kollár I.

¹⁵⁰ P. de GREGORIANCZ: *Mnemosynon sive Praelati et Barones cum officiis et Residentiis aetate nostra nimirum A. 1558.*

¹⁵¹ A Kollár I. kódex 1., Nádasdy-féle nagyobb 6. tétele.

¹⁵² A Kollár I. 41., Nádasdy-féle nagyobb 36. Festetics-kódex 40. tétele.

¹⁵³ A Kollár I. 40., Nádasdy- 39., Festetics-kódex 42. tétele.

és debreceni kódexekben található. (Itt nem szólnak azokról a tétélekről, amelyek mindben benne foglaltatnak.)

Természetesen efféle összevetésből mélyreható következtetést levonni nem lehet, hiszen az egyes kódexek több ember korrigáló, kiegészítő munkája alapján készültek. Rokonságot teljes biztonsággal megállapítani csak abban az esetben lehetséges, ha az egymásról való másolás egyértelmű. (Azonos sorrend, azonos megfogalmazás, azonos tartalom, esetleg a másolás alapjául szolgáló műre utaló bejegyzés. Ez azonban ritka.) Az egyes másolók feltételezhetően a „tökéletesség” igényével is kívánhattak dolgozni, és ennek érdekében egyidejűleg esetleg több kódexet is használhattak,¹⁵⁴ nem beszélve arról, hogy a 16. században a mainál lényegesen több kézirat létezett,¹⁵⁵ így ha távolról, oldalágról rokonságban is vannak a kéziratok egymással, ez ma már — csak néhány kézirat birtokában — megbízhatóan nem bizonyítható.

Úgy véljük, hogy a korábbi törvények¹⁵⁶ szövegszerű összevetése lényegesen nagyobb eredményre vezetne a kódexek egymáshoz való kapcsolatának felderítésében. E kilenc kódex alapján történő összevetés — melynek elkészítésével jelenleg foglalkozunk — feltétlenül módosítaná korai törvényeinkről a Závodszy-féle kritikai kiadás alapján alkotott képet. Annál is inkább, mert mindenféle szövegkiadás alapvető feltétele a szóban forgó szövegek mérvadó elfordulási helyeinek lehető pontos és teljes számbavétele. Csak ezen alapulhat korszerű törvénykiadás is.¹⁵⁷

MONIKA JÁNOSI

Die die Gesetze Sankt Stephans enthaltenden Kodices

Die Studie zählt die zwölf Kodices auf, welche den Text der Gesetze Stephans I enthielten, und sie beschreibt einzelweise und ausführlich diejenigen, die von diesen Kodices noch zu finden sind. Die bisherige Fachliteratur hat nämlich die Registrierung der sämtlichen Ausgaben der Decreta Sankt Stephans vernachlässigt. Die Ausgaben sind hauptsächlich darum fehlerhaft, weil sie nur auf die durch die Jahrhunderte verbreitete gedruckte Texttradition Bezug nahmen, beziehungsweise, weil sie nur auf drei Kodices (Admont, Thuróczi, Ilosvai) Rücksicht nahmen.

Die Verfasserin hat alle, dem 16. Jahrhundert nicht spätere Kodices aufgedeckt, von derer Existenz er sich Kenntnis verschaffen hat. Ausser der schon gekannten Kodices Admont, Thuróczi und Ilosvai hat er sich von der Existenz von neun Kodices Kenntnis verschaffen. Es ist ihr noch nicht gelungen dreien von diesen auf die Spur kommen, und ein von ihnen ist nur durch eine Kopie aus dem 18. Jahrhundert gekannt. Die Studie gibt die genaue bibliographische Beschreibung der einzelnen Kodices. Die genaue Registrierung der Fundorte der Gesetze Stephans I kann zu einer neuen, zeitgemässen Ausgabe dieser Gesetze zugrunde liegen.

¹⁵⁴ Mossóczy Zakariás egyik könyvének dedikációjában megemlíti, hogy egy-egy törvény szövegének helyes megállapítására tíz, sőt ennél is több kéziratot törvénykódexet használtak a bírák ... (IVÁNYI: I. m. 60—61.)

¹⁵⁵ Már a 15. században megindul a törvénytöredékek összegyűjtésére irányuló mozgalom. (IVÁNYI: I. m. 56.)

¹⁵⁶ A későbbiek, például Ulászló dekrétumai már minden kódexben majd szóról szóra egyeznek. Már a 14. századtól gyakorlatban volt nálunk a törvénytöredékek egyes vármegyék és városok részére való megküldése. (IVÁNYI: I. m. 52.)

¹⁵⁷ Itt köszönöm meg mindenekelőtt Karácsonyi Béla, továbbá Bónis György, Both Ödön, Kristó Gyula értékes segítségét, munkám elkészítése során adott önzetlen támogatásukat.

A kolozsvári—debreceni színtársulat könyvtára 1810-ben

A könyvtár kialakulása

Debrecen városa először 1796-ban adott ideiglenesen otthont a Fejér Ló vendégfogadó kocsiszínéből kialakított deszkaszínházban Thália vándorló, a közönséget lakóhelyén vagy sokadalmain felkereső magyar papjainak.¹ 1798-tól id. Wesselényi Miklós bárót, a kolozsvári társulat vállalkozó-igazgatóját szerződés is kötötte a városi tanáccsal, hogy színészeit az országos nagyvásárok idején kiküldi Erdélyből a hajdúsági városba.² A színhely ismét a Fejér Ló kocsiszíné³ — egészen az 1811-es nagy tűzvészig, amelyben leégett. 1808-tól tudunk téli játszóhelyről is, az ún. vargaszínről, ami teljes évadra nyújtott lehetőséget a Kolozsvárott nehézségekkel küzdő társulatnak, 1810 tavaszáig nem is tágítanak a biztos megélhetést nyújtó Debrecenből.

A színészek magukkal hozták 1792 óta gyarapított könyvtárukat, melynek anyagáról 1799-ben, a cenzornak benyújtott nagyvárad i inventárium alapján és az 1803-ban Kolozsvárott felvett jegyzék nyomán formálhatunk képet.⁴ A hosszas helybenjátszás során megszorodtak a Debrecen város tulajdonát képező másolatok. A könyvtár duplumokkal gyarapításának kezdetére nincsenek adataink; valószínű dátuma mégis 1807—8. 1807-ben Ernyi Mihály az erdélyi színtársulat számosabb és erősebb hányadával Pest-Budára, az országgyűlésre igyekeztén, magával vitte a Károlyi család ajándékából származott ruhatárát, amit Debrecen nem is tudott többé visszaszerezni. Hasonló eset az összeírt színdarabok egyike mellett is olvasható: a *Regulus* c., Collin-szomorújáték első példánya „hibázik, Pesten van.” Újabb lökést adott a másoláshoz Wesselényi 1809. okt. 25-i halála, amely függetlenítette a zsbói báró fennhatósága alatt állott társulatot. Az erdélyi országgyűlés által kiküldött bizottság 1810. febr. 6-án négy levelet küldött Debrecenbe. Bennük Ernyi Mihály színingazgatót arra szólították fel, hogy márciusra vonuljon együttesével Kolozsvárra, a diétán szemléltetendő előrehaladásukat a játékszíni mesteriségben, fokozott pártolásra és a Kolozsvárra tervezett színház építésének hatékonyabb támogatására buzdítva ezáltal a rendeket. Halmágyi Lászlót, a debreceni kerület bíráját, Wesselényi egykori helyi meghatalmazottját, továbbá a színészet ügyeivel sokat és kedvvel foglalkozó Meszéna Sándor polgármestert, valamint a városi tanácsot pedig arra kérték, hogy Ernyit száma-

¹ Zoltay Lajos kutatásai nyomán SZILÁGYI Béla: *A debreceni színészet és színház története 1796—1880*. H. n. 1938. 5—6.

² GÉRESI Kálmán: *A debreceni színészet vázlatos története 1798—1898*. Debrecen 1898. 9—11.

³ A játékszíni körülményeket korábban rekonstruáltuk: *Teátrum a Fejér Ló fogadó udvarán*. Alföld 1976. 4. sz. 71—3.

⁴ FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári színészet és színház története*. Kolozsvár 1897. 109. és 287—9.

dásra szólítva, segítsék elő a Kolozsvárra költözést. A város február—márciusban a játékszíni pénzalapból másolatni kezdte a Kolozsvárra visszatért könyvtárat: 43 kötet 166 darabbal, továbbá 16 énekesjáték zenei anyaga készült el. (Ez a könyvtárnak csaknem fele, a kottatárnak kétharmada.) Debrecen törekvése érthető, a tanács Wesselényi halála után szerette volna állandósítani a színészetet — nemcsak erkölcsi, hanem anyagi okokból is: 1809-ben készültek páholyok a város költségén a Fejér Ló kocsiszínében, 1808 és 1810 között nyereséges volt a játszás. A színészek zöme — valószínűleg a városi pártolás tudatában — megtagadta az Erdélybe költözést.

A kolozsvári társulatalapításra végül Wándza Mihály festő-színész és Székely József vállalkozott, akik febr. 23-án meg is kapták Wesselényi özvegyétől a felhatalmazást a debreceni javak (díszlet-, jelmez-, könyv- és kottatár) átvételére. Halmágyi március végén 2—2 levélben fordult a tanácshoz, illetve Mesznához: az előbbitől átvételi bizottság megalakítását kérte, az utóbbit pedig a másolás leállítására hívta fel, a színházi pénzalapot Erdély tulajdonának vallva.⁵ A könyvtár átvétele 1810. ápr. 4-én történt. A várost Rakovszky Dániel szenátor, Szilágyi Károly aljegyző és Brunner József esküdt képviselte, míg az átvévő „Székely József, mint Tekintetes Halmágyi László Úr mai napon Kólt Meg Bizottja, és a Tekintetes Erdélyi Commissio Commissionatusa” volt.⁶

Az átadás alkalmával teljes inventárium készült a színházi felszerelésről.⁷ Ezek sorában található a könyvtár lajstroma, amelyről — mint láttuk — nyolcvan év óta szó esett a szakirodalomban, de részletes vizsgálata mindmáig nem történt meg. Az átadás során (valószínűleg az összeírást gyorsítandó) korábbi dokumentumokat is felhasználtak: így a szövegekönyvek 119 kötetben 328 drámát tartalmazó összeírását, amelyet Ernyi Mihály igazgató készített korábban. Ezen jelölték a változásokat, mint az említett *Regulus* esetében vagy a *Számkivetettek* c. darabnál, amelynek szerepei mellett jelezték a hiányt: „Hamza el vitte mint a Játék Szerzője.” Más károsodást, csonkulást a könyvtár nem szenvedett. A bővülést folyamatos számozással fektették fel az átadáskor: „Az Erdélyi Bibliothecának ab A^o 1808° usque 1° Decembris 1809. lett Szaporodása” — 7 kötetben 18 szövegekönyv. A kottatár összeírásakor 23 tétel került Székelyék társzekerére⁸ — itt a munkát Seltzer János karmester végezte.

Az összeírás új adatokkal világítja meg, milyen szívósan igyekezett Debrecen városa a másolást is folytatni, hogy a Kolozsvárra szállítás után a városi kezelésbe vett játékszíneken folyamatosan szerepelhessenek a helyben maradt színészek. A szövegekönyvek átadási záradékából kiderül, hogy 8 kötetet (a 7., a 12., az 55., a 71., a 72., a 79., a 111. és a 125. számút) Szent-György napjáig, ápr. 24-ig helyben fogták, „egyedül tsak le iratás végett”. 21 drámaszövegről van szó, s közöttük olyan nagysikerű játékdarabok találhatók, mint August Kotzebue *Benjovszkyja* és *La Peyrouse* c. érzékenyjátéka, a *Gaszner* címen sze-

⁵ Vö.: FERENCZI: I. m. 227—30.

⁶ Ferenczi a 164/1810. tanácsulési sz. alatt kiküldött eredeti bizottságot a következő összetételűnek tudja: Meszéma Sándor, Simonffi Sámuel, Kosnyai Sámuel, valamint Szilágyi és Brunner.

⁷ Mai jelzete: Debreceni Állami Levéltár IV. A 1011/k. 418/1810. sz.

⁸ „... a Tár Szekeret, abba való 3 Ládát, és egy hosszú fenyő Ládát kezemhez vettem” — írja Székely záradéka a szállítás módjáról.

⁹ Tollhiba 1810 helyett, vö. FERENCZI: I. m. 227.

replő Shakespeare-átdolgozás *A makrancos hölgyből* vagy *A falusi borbély* és *Az újholdvasárnap gyermek.* c. énekesjátékok. A három-három példányban is meglévő *Zrinyi Miklós* és *Gróf Valtron* c. érzékenyjátékokat Székely ajándékozta Debrecennek.

A kottatárnál hasonló a helyzet: *A falusi borbély*nak partitúrája is helyben maradhatott Szent-György napjáig. A *Csörgősapkáké* viszont duplum lehetett, mert időmegjelölés nélkül hagyták Debrecenben. Végül 1810. ápr. 14-én Seltzer János karmester 16 tételben elkészítette *Azon Operáknak és Kótáknak mellyek az 1809-k⁹ Esztendő Mártius és Április Hónapjaiban, a Debreczeni Nemzeti Jászó Társaság számára, az Erdély Országiakról le irattattak ugyan tsak az említett Debreczeni Társaság Cassájából, Fel jegyzése és Inventáriumát.*

A forrásul szolgáló irat szerkezete tehát a következő:

- szerepek 284 drámából, valamint két csomó szereptörredék
- az 1809. dec. 1-ig megszerzett szövegek könyvek két részletben, de folyamatos számozással felvett lajstroma (126 kötetben 346 drámaszöveg)
- a kottatár keresztetűző listái 23 tétel Kolozsvárnak átadott és 16 tétel lemásolt, helybenmaradt zeneműről.

Összesen (a címváltozatok, a több példányban meglévők kiszűrése után) forrásunk 356 dráma adatait tartalmazza. Egybevetésül: a Kelemen László vezette, 1790 és 1796 között Pest-Budán működött első hivatásos színtársulat könyvtárát kb. 200 darabra becsültük.¹⁰

A játékszíni könyvtár kialakulásának és forrásunk keletkezésének felvázolása után állapíthatjuk meg dokumentumunk művelődés- és ízléstörténeti jelentőségét. Minthogy Kolozsvárott 1809-ben nem játszik magyar színésze-együttés és az országgyűlési bizottság sürgetése meggyőz arról, hogy a könyvtár egészében Debrecenben van, nem lehet kétségünk afelől: arról a bibliotékáról van szó, amely 1792 óta folyamatosan rakódott le; alapjául szolgált Kolozsvár, Debrecen, Nagyvárad, Marosvásárhely, Zsibó, Szeged és más kelet-magyarországi helységek műsorának, sőt bázisa volt az 1807-ben Pest-Budára érkezett társulatnak is, amely másodjára kísérelte meg itt a magyar színjátás állandósítását. Olyan *országos alapműsor* összeírásához jutottunk tehát, amely színház és irodalom kapcsolatát, a műsor arányait páratlan részletességgel szemlélteti, ha más forrástípusokkal (színlapokkal, zsebkönyvekkel, drámagyűjteményekkel) szembesítjük.

Felvetődhet persze a kérdés: a vándorszínészet gyakorta változó viszonyai között jogosult-e olyan terminus használata, amely az egységesség, a viszonylagos állandóság benyomását kelti? A Debrecenben összeírt könyvtár statisztikai viszonyítása meggyőz arról, hogy bizonyos műsoralapról országos szervezethez híján is beszélhetünk. Az egységesítő tényező nem valamely adminisztratív rendelet (még a cenzúra-előírások sem), hanem elsősorban a közönség igényeiben jelentkező pártolási készség, amely a sikeres darabokat akkor is megszerezte a társulat vezetőivel, amikor színrevitelének személyi vagy tárgyi nehézségei mutatkoztak.

A 356 drámából 1809. dec. 31-ig — jelenlegi adataink szerint — sehol sem játszottak 73-at (20,5%). Az így fennmaradó 283 szöveg képezte a műsor egészét (100%), amelyből:

¹⁰ Vö.: KERÉNYI Ferenc: *Az első magyar színtársulat könyvtárának története.* Magyar Könyvszemle 1974. 334—335.

- Kolozsvár, a kibocsátó kultúrközpont műsorán szerepelt 1792 és 1809 között 143 (a könyvtár állományának 50,5%-a)¹¹
- Pest-Budán 1790 és 1796 között műsoron volt 91 (32,1%)
- Pest-Budán az Erdélyből érkezett társulat játszott 1807—1809-ben 119 drámát (42%).¹²

Debrecenről, az összeírás helyéről az alábbi képet kapjuk:

- a város első színházi évadjának (1798—99) műsorán volt 70 darab (a könyvtár állományának 24,7%-a)
- az összeírást megelőző évben (1809-ben) pedig játszottak 107 darabot (37,7%).

És hogy a város irányította másolómunka eredményes volt, arra majd az 1811-es műsor lesz a bizonyíték — a könyvtár Kolozsvárra szállítása után sem csökkent számottevően állományának jelenléte Debrecenben: 90 játszott dráma (31,7%).¹³

Hasonlóan magas százalékarányokat kapunk, ha a játszott darabok helyett a könyvtár két korábbi összeírását vizsgáljuk. 1799-ben Nagyváradon már megvolt az 1810-es állományból 97 darab (22,2%), 1813-ban viszont 312 darab (87,6%). Az 1803-ig gyorsan növekvő bibliotéka stagnálása közvetetten mutatja azt a pártolási megtorpanást a XIX. század első évtizedében, amely végül a színészekkel Debrecent választotta Kolozsvár helyett.

Irodalmi és színházi érték a játékszini könyvtárban

Az összeírás ilyen kettős szempontú vizsgálata azért szükséges, mert az irodalmi és a színházi értékrend a könyvtár kialakulásának két évtizedében erősen szétválik. A jelenséget már a Kelemen-társulat bibliotékájának és műsorának különbségén érzékelhettük, de hasonló a helyzet a kolozsvári könyvtár két korábbi, 1799-es és 1803-as összeírásánál is. Az 1770-es években megindult és az 1790—95 között tetőzött fordítói mozgalom jószándékkal megírt és zömmel nyomtatásban is megjelentetett termékei — színpadi alkalmatlanságuk, fordítói gyarlóságuk vagy magasabb műveltséget igénylő értékük okán — korántsem bizonyultak mindig játszhatónak. Bár az összeírás nem adja meg a színjátéktípusok megnevezését, ez más forrásainkból könnyen pótolható. Érdekes és jellemző ízlésállapotot tükröz irodalom és színház viszonyáról a könyvtár több példányban meglevő darabjainak vizsgálata, kedvelt-ségük ugyanis biztos útmutató.

A *Gyapai Márton* c. háromfelvonásos vígjáték nem kevesebb, mint három súpópéldánnyal szerepelt. Simai Kristóf, a „magyar Plautus”-nak tisztelt piarista fordítói azonban nem eredeti alkotott iskoladrámának szánt munkájában, hanem Molière-t magyarított. A *Sgaranelle vagy a képzelt szarvak*

¹¹ Műsorkatalógusnak Enyedi Sándorét használtuk: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei 1792—1821*. Bukarest, 1972. 120—151. Nem számoltuk viszont a Ferenczinél és nála is „1792—1804” évkörrel szereplő darabokat (134—136.); ezek előadása nem adatolható, csupán feltételeztük, némelyikük későbbi keletkezésű is a megadott évkörnél.

¹² Az első pest-budai társulat műsorára Lugosi Döme összeállítását használtuk: *Az Első Magyar Játékszini Társaság játékrendje 1790—1801*. ItK 1934. 168—179.; a második műsorát I. BAYER József: *A nemzeti játékszín története*, Bp. 1887. I. 387—417.

¹³ Debrecen műsorára az OSZK Színház-történeti Tárának színlapgyűjteményét használtuk, az ugyanott található 327. és 328. sz. zsebkönyveket, továbbá GÁLOS Rezső cikkeit: *A debreceni színészet 1811. évi műsorának forrásai*. ItK 1940. 371—376.

c. komédiát prózában, némileg bőbeszédűbben, de az első jelenet kivételével teljesen azonos szöveggel és szereplőgárdával ültette át nyelvünkre és területünkre: Molière párizsi polgáraiból, Sgaranelle-ből, Gorgibusból magyar nemesek váltak. Ugyancsak három példánnyal volt jelen Debrecenben Möller katonai környezetben játszódó érzékenyjátéka, a *Gróf Valtron*, melyet Kónyi János még 1782-ben jelentetett meg nyomtatásban. Az ötfelvonásos darab mondandóját, a felettesére kardot rántó kapitány halálraitelését és megkegyelmezését tárgyaló történet eszmei lényegét az egyik szereplő így summázza a II. felvonásban:

„Tsak a vad Barbarusok vétkecsíthetnék ezt az érzékenységet, de a valóságos Katonák nem. Mert a szép vitézség az erkölcsnek mátkája, az erkölcs pedig az emberségnek ékessége és a szánakozásnak forrása.”

Az érzékeny, felvilágosodott értelemben érényes katonatisztekben az emberség és a szolgálati szabályzat konfliktusa a szentimentalizmust hozza látványosan, katonai díszletekben színpadra. A rikató, állóképes jelenetek sorából álló cselekmény (hadbíróági vita, ítélet, búcsúzás, kivégzési előkészületek) unalmasnak és lassúnak tűnhet, de a színpaddal először találkozó, az együttérzésig fogékony közönségre elementáris erővel hatott.

A két, számszerű jelenléte miatt kiemelt darabot tipikusnak tekinthetjük. A magyarított vígjátékokból és az érzékenyjátékokból egész sorozat állítható össze, ezek adják a játszott műsor zömét. Az előbbieik között — a *Gypai Márton*hoz hasonlóan — gyakori az iskoladrámai gyakorlottságú egyházi szerzők Molière-t átültető kedve, minden esetben magyarítva. Említsük meg Simitótl még a *Zsugori Komáromba* helyezett szövegét és a jezsuita Illei János ugyanott játszódó *Tornyos Péterét*, amely az *Úrhatnám polgár* szerelmi bonyodalmától megfosztott magyarítása, valamint a pozsonyi kispapok Fejér György vezette társaságának ugyanezen darabból más címen készített munkáját (*Tisztsegre vágyódotk*). Az irodalmi igényű témaválasztást képviselik még könyvtárlistánkon: Ráth Pál Lessing-átültetése, a *Katonaszereencse* (a *Minna von Barnhelm*ből) és a további Molière-magyarítások (*A botcsinálta doktor Kazinczytól*, *A erőszakos házasság Berethi Gábortól*, az elő nem adott *Tartuffe* Ernyi Mihálytól, *A tetetett beteg* és a *Scapin fufangjaiból* lett *Garbant-zai Kelemen Lászlótl*).¹⁴ Megjelenik Plautus is, Horváth János magyarításában: *Chremes*. Német átdolgozásokban érkezett Goldoni a nagysikerű *Két úr szolgájával* (Schröder-Sághy Ferenc) és a *Házasságszerző prókátortal* (Bretzner-Gindl József), továbbá Calderon (*Csupa zűrzavar*, Schilfe ismeretlen fordító), valamint Shakespeare *Makrancos hölgye* (Gaszner címen, Schink-Schener György) és a *Sok hűhó semmiért* (*Egymást bosszantók* címen, Bech Benke József).

A csekély törzsközönséggel rendelkező, így gyakori bemutatókra kényszerülő színészet mennyiségi igényeit azonban az irodalmi választékosságú repertoár korántsem tudta kielégíteni. Szinte a játszás folyamatában, az együttesen belül születnek meg az újabb magyarítások, s a színész-fordítók előretörése egyúttal a bécsi színpadok (irodalmi mércével másod-harmadrangú) vígjátéki anyagának szaporodását jelzi. Műveik tucatnyi tételének felsorolása helyett, legalább névről említsük meg Kelemen László, Ernyi Mihály, Láng Ádám,

¹⁴ Vö.: NAGY Péter: *A francia klasszikus dráma fogadtatása Magyarországon*. Bp. 1943. 11.

Varsányi Ferenc nevét a Pest-Budán pályát kezdetek, Kótsi Patkó Jánost, Kontz Józsefet, Benke Józsefet a Kolozsvárról indultak sorából.

Terjedelmes sorozat illik a *Gróf Valtron* mögé is: a polgári erkölce miatt üldözött közéleti hős körül zajló, hatalmi témájú érzékenyjátékok légiója, amelyekben a felvilágosodott uralkodó tesz igazságot. De ismétlődik a magánéletében egyszer elbukó és ezért egész életében vezeklő, wertheri típusú érzékeny ember alakja is. Mindkét altípus a főszereplő passzivitásával hívja fel magára a figyelmet. Példáink a könyvtárlista anyagából valók.¹⁶ A hatalom helyes gyakorlásának közéleti témájára:

— Kratter—Zsitvai Ferenc: <i>Alkancellárius</i>	}	tisztségviselő ellen irányuló udvari intrikával motiválva
— Gebler—Seelmann Károly: <i>Minister</i>		
— Gebler—Kazinczy Miklós: <i>Ozmondok</i>		
— Möller—Osvald Zsigmond: <i>Sophia</i>	}	szentimentális hős, katonai környezetben
— ismeretlen—Seelmann Károly: <i>Almánzi</i>		
— Ziegler—Kótsi P. János: <i>Borostyánkoszorú</i>		
— Kotzebue—Ernyi Mihály: <i>Az igazság jutalma</i>	}	erkölcsi felfogása miatt életképtelen polgárral
— Kotzebue—Benke József: <i>Önnönáldozat</i>		

Nem kevésbé népszerű a magánélet szentimentális ábrázolása:

— Kotzebue—Koré Zsigmond: <i>Embergyűlölés és megbánás</i>	}	az előbbi darab folytatásai
— Ziegler—Bethlen Elek: <i>Eulália és Mainau</i>		
— Kotzebue—Gindl József: <i>Nemes hazugság</i>		
— Gebler—Seelmann Károly: <i>Fanni és Mendesville</i>	}	a szerelmi házasság akadályairól
— Engelbrecht—Seelmann Károly: <i>Vajler és Aloysia</i>		
— Fenouillot—Aranka György: <i>Gályarab</i>	}	a szülők helyett szenvedő ifjú- és gyermekhősökkel
— Schröder—Bartsai László: <i>A gyermeki szeretetnek ereje</i>		
— Brühl—Láng Ádám: <i>A gyermeki szeretet nagy lelket formál</i>		
— Kotzebue—Verseghy Ferenc: <i>A szerelem gyermeke</i>		— a származás törvényességéről

Mindkét altípusba sorolható érzékenyjátékaink kerülhetnek olyan környezetbe, amely egzotikusnak számít, és éppen újdonsága révén drámaciklus színterévé válhat:

— Kratter—Ernyi Mihály: <i>Katinka</i>	}	Nagy Péter udvarában (hatalmi téma)
— Kotzebue—Károlyi Ferenc: <i>A nap szüze</i>		
— Kotzebue—Benke József: <i>Rolla halála</i>		

Összeállításunk az érzékenyjáték altípusainak felvonultatása mellett még két tényt szemléltet. Itt is jól látható a fordítók hármass csoportja, az írók mellett a színészek és a műkedvelő nemesi tollforgatók jelenléte. Feltűnő továbbá a témák és motívumok gyakori ismétlődése, ami újabb érvül szolgálhat az országos alapműsor meglétére: a hasonló témák ismétlődésükkel szinte megsokszorozták a közönségthatást.

Ha a korabeli közízlést egyetlen szerzőben akarjuk megjelölni, akkor a színpad koronázatlan királya Kotzebue, aki vígjátékaival, érzékenyjátékaival és — később még vizsgálendő — vitézi játékaival a könyvtár állományában egymaga 39 darabbal szerepel (10,9%)! Sikerét annak köszönhetette, hogy a polgári dráma nagy témáit mintegy „felaprózta”, szentimentális konfliktustípusok sorát dolgozta ki belőlük, nagy színpadismerettel, jó szerepeket biz-

tosítva mindenkori színészeinek. Vigjátékaiban hasonlóképpen járt el: a *természetes* élet felvilágosodott dicsérete nála a *vidéki* életforma magasztalásába csap át, a kisvárosiasság és a külföldieskedés bírálatával. (Kitűnő tárgy a magyarítók számára!) Iskolát teremtő komédiái (*A kisvárosiak*, *Nagy zűr-zavar*) inventáriumunkban is szerepelnek, hatásuk Kisfaludy Károlyig követhető a magyar vigjátékírás terén.

Az elemzett színjátéktípusokon kívül a *szomorújáték* részaránya jelentős még. E műfaji gyűjtőmedencébe torkollik a klasszicista tragédia éppúgy, mint a polgári szomorújáték egyes darabjai, Shakespeare felvilágosodáskori átdolgozásai, Schiller és Goethe művei. Már a Kelemen-társulat könyvtárában kimutatható, hogy a fordítói mozgalom nagy ambícióval készített klasszicista tragédiái nem bizonyultak színpadképesnek. Kolozsvárott és a vonzaskörébe tartozó városokban azonban némileg más a helyzet, mint Magyarországon. Az erdélyi főváros műveltebb, arisztokrata ízlés vezette közönsége erősebb támasza lett a klasszicista tragédia programnak, a kormányzervek tisztviselői között műkedvelők és fordítók folyamatosan akadtak, Wesselényi pedig 1797-től (saját kezelésébe véve a kolozsvári együttest) nemcsak fordítóként, de igazgatóként is érvényesíttette elképzeléseit. Két sűgópéldánnyal szerepel listánkon saját műve, a Fessler Ignác könyvéből dramatizált *Attila*, a Collin nyomán fordított *Regulus* és a Cronegből átültetett *Codrus*.

A zsidói báró olyan tárgyakat választ magának, amelyek a hatalom helyes gyakorlásának témaköre mellett mindig tartalmazzák a hazáért hozott áldozat, az önfeláldozás motívumát: nem látjuk igazoltnak Trócsányi Zsolt tetszetős elképzelését 1795 utáni eszmei megrokkánásáról és ennek tükröződéséről írói munkásságában.¹⁷ Ugyanebbe a klasszicizáló tragédia-ízléskörbe tartozik a Debrecenben is színre vitt, ismeretlen szerzőjű *Médon*, Metastasio *Artaxerxese* és *Themistoclese*, Gottsched *Haldokló Catója*, Ayrenhoff *Aureliusa*.¹⁸ Shakespeare-t a Schröder átdolgozta *Hamlet* Kazinczy-fordítása, az *Othello* Boér Sándor átültetésében, a *Rómeó és Júlia* (Weisse átdolgozásában, Kun-Szabó Sándor fordításában) képviseli, Schillert pedig a *Fortély és szerelem* (ford. Vass István) és a *Tolvajok* címen szereplő *Haramiák* (ford. Bartsai László). Goethe a *Clavigo* Kazinczy-fordításával szerepel, Lessing az *Emilia Galotti* Kótsi P. Jánostól származó magyar szövegével és a *Miss Sarah Sampson* Kazinczy átültetésében van jelen.

Az irodalmi igény, a klasszicizáló ízlés nagyobb részaránya ellenére feltűnő, hogy a könyvtár 73 darabja, a teljes állomány 20,5%-a elkerülte 1810-ig a magyarországi és erdélyi színpadokat. Közöttük persze frissen megszerzett, még nem szerepezett példányok is vannak, de zömük a klasszicista tragédia-program több évtizede könyvtáron tartott, de színpadképtelen anyaga.¹⁹ Ezek közül lajstromunkon az érdekesebb tételek a következők:

¹⁵ BAYER József: *A magyar drámairodalom története*. II. Bp. 1897. 417.

¹⁶ A példának kiemelt drámák szövegükben is fennmaradtak, így cselekményük tipizálható.

¹⁷ TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp. 1965. 25.

¹⁸ Az ókori témák ilyen mérvű kedveltsége az erdélyi fordítók körében érthető: Metastasio például gyakorta játszott iskoladrámai és a műkedvelőktől is favorizált szerző.

¹⁹ Megszerezték a nyomtatott drámagyűjteményeket, ENDRÓDY János *Magyar Játékszínét*, az *Erdélyi Játékos Gyűjteményt* (utolsó kötete kivételével) és VERSEGHY Budai *Magyar Theátrumának* megjelent darabjait, vö. BAYER: *Drámairodalom* I. 145—5. Ugyanitt olvasható a fordítói mozgalom mindmáig legteljesebb áttekintése is.

- Corneille—Teleki Ádám: *Czid* (nyomt. 1773)
- Corneille—Zechenter Antal: *Horatiusok és Curiatiusok* (nyomt. 1781)
- Racine—Zechenter Antal: *Mithridates* (nyomt. 1781)
- Voltaire—Zechenter Antal: *A hitető Mohamed* (nyomt. 1781)²⁰
- Wieland—Kovács Ferenc: *Vallás győzelme* (= *Gray Johanna*)
- Voltaire— ? : *Semiramis*
- Aiszkhülosz—Verseghy Ferenc: *Prometheus* (nyomt. 1792)
- Metastasio—Kazinczy Ferenc: *Titus szelídsége* (bemutató: Kolozsvár, 1810. nov. 8.)

A sor folytatható azokkal a darabokkal, amelyek egy előadás után szintén a játékszíni könyvtárakban éltek tovább, de a színpadról letűntek:

- Voltaire—Péczei József: *Merope* (Pest-Buda, 1774. jan. 20.)
- Voltaire—Péczei József: *Tancred* (Kolozsvár, 1794. nov. 13.)
- Goethe—Kazinczy Ferenc: *Clavigo* (Kolozsvár, 1804. febr. 21.)

Könyvtárlistánk ugyanakkor kezdődő ízlésváltozás jeleit, új műsorréteg körvonalait is mutatja. Az aktív színpadi hős visszatérése — bár számos szenvedőleges vonással terhelt — a századforduló éveire esik, és a Goethe *Götz von Berlichingen*-jével útjára indult lovagdráma keretében történik. Nálunk a „vitési játék” terminusa is gyűjtő szerepű és — mint azt Waldapfel József kimutatta — nem szűkül le a „ritterlich” fogalomkörére, hanem általában „heroisch” értelemben veendő, sőt tartalmazza a *Haramiákkal* megkezdett rabló-, magyarítva pedig a betyár-témát is.²¹ Az átmenetet azok az áltörténeti érzékenyjátékok képezik, amelyek a magyarítás során hazai és középkori környezetbe kerültek. A könyvtárban ilyen volt:

- Shakespeare—Weisse—Mérey Sándor: *Tongor* (a VIII. századi Komáromba helyezett *III. Richard* ez!)
- Dugonics András: *Az arany perecek* } Erdélyben játszódnak
- ? —Ihászi Imre: *Természet tusakodása* }
- Gebler—Hatvani István: *Klementina* (végvári környezetben)
- Houwald—Ihászi Imre: *Makfalvy Sarolta* (kun—magyar konfliktussal)²²

Ezt a vonalat erősítette Kotzebue két magyar tárgyú műve is: a *Benyovszky Móric* (Debrecenben először: 1799. ápr. 21.) és a *Korszikaiak Magyarországon* (1805. aug. 22.).

Ugyanő lesz a vitési játék atyamestere is, miután érzékenyjátéki korszakát befejezve egyre inkább a lovagi tárgyválasztás felé fordul. Így Kotzebue népszerűsége az ízlésváltozás után is vitathatatlan. Ő és társai a következő, országosan is sokáig játszott darabokkal szerepelnek:

- Kotzebue—Divéky Imre: *A burgundiai gróf*
- Kotzebue—Benke József: *Eduárd Skóciában*
- Zschokke—Benke József: *Abellino*
- Kalchberg—Láng Ádám: *Habsburgi Ágnes*
- Kalchberg—Benke József: *Templáriusok*

A vitési játék megjelenése ellenére a könyvtár állapotára a nagyfokú megőrzés, sőt a szükség szabta konzervativizmus a jellemző. A bibliotéka 283 játszott darabjából Pest-Budán még 1790 és 1796 között mutattak be 91 darabot,

²⁰ Zechenter a Nagyváradon játszó társulat 1799-es felhívására küldte el fordítmányait.

²¹ *Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1957. 243.

²² Szövegeik a Dugonics-dráma kivételével elvesztek vagy lappanganak; konfliktusokra, színhelyükre színlapjaik adnak némi támpontot, a Ráday-gyűjteményből közzölve: *Színháztörténeti Értesítő* 1954. 166—93.

Kolozsvárott 1792 és 1797 között Wesselényi igazgatásáig 43-at. Ez együttesen a játszott darabok 42,3%-a.

A magyar irodalom jelenléte

Hazai íróink színpadra szánt működése a vázolt négy színjátéktípus formáját ölti. Bessenyei Györgynek a kolozsvár—debreceni társulat könyvtárának tanúsága szerint sem sikerült színpadra kerülnie. Három művével szerepel az inventáriumban: *Ágis*, *Buda*, *A filozófus*. (Mindhárom megvolt már Kelemenéknél is.) Színpadra csak az utóbbi került Pest-Budán 1792—93-ban, három alkalommal. Ezúttal szerepezev sines: Pontyit kiszorította a magyarított vígjátékok tucatnyi vidéki nemesura, akiknek vaskosabb komikuma rendszerint meghiúsult szerelmi vagy házassági kísérlet során jobban szóra-koztatta a publikumot. A vígjátékot emellett csak Soós Márton *Penelope* (= *Magyar Penelope*) c. hazai tárgyú komédiája képviseli, amely nyomtatásban is megjelent Pesten 1791-ben.

Ami a magyar felvilágosodás kedvelte történeti tárgyakat illeti, a hun-magyar témában Demeter János *Buda* c. háromfelvonásos szomorújátéka is felbukkan, de itt Wesselényi *Attilája* mellett ez sem bizonyult versenyképesnek. A pest-budai viszonyokhoz képest csekélyebb Dugonics András áltörténeti drámáinak jelenléte. Az Erdélyben játszódozó *Az arany perecek* mellett Debrecen műsorán az *Etelka* is felbukkant ugyan (Soós Márton dramatizálásában, 1799. szept. 22.), de Kolozsvárra nem került el, és könyvtárunkban is csak szerepei találhatók. Az erdélyi főváros játékrendjéről hiányzik a legsikeresebb Dugonics-magyarítás, a *Bátori Mária*, s helyette — akár könyvtárunkban — az eredeti, Soden *Ignez de Castró*ja szerepel.

Több szöveggel van jelen a Hunyadi-témakör. A *Hunyadi László* a gyarapodási listán található, tehát az 1808—9-es beszerzések közül való. Minthogy Lakos János szomorújátékát Kolozsvárott csak 1812-ben mutatták be, erősen valószínű, hogy a kelet-magyarországi változat Kótsi Patkó Katalin munkája, amely ránk is maradt.²³ *Mátyás király* címen szintén van sűgőkönyv, szerepeivel együtt, de nem állapítható meg egyértelműen: Szentjóni Szabó László érzékenyjátékáról van-e szó (játszották Debrecenben 1799-ben, Kolozsvárott 1804-ben) vagy András Elekéről (*Mátyás király és a kolozsvári bíró*, bemutató: Pest, 1807. nov. 20.).

A Mohács-témát a *Második Lajos* c., csak sűgőkönyvben meglevő dráma képviseli. Ez feltehetően azonos Ihaszi Imre *Mohácsi veszedelem* c. négyfelvonásos szomorújátékával, amelyet ő Etédi Soós Márton *Magyar gyász* c. epikai művéből dramatizált. *Zrinyi Miklós* két sűgőkönyvvel és szerepekkel van a listán, miután az egyik szöveget Székely József Debrecen városának ajándékozta. Werthesz Kelemen magyarországi német szerző érzékenyjátékát Csépan István fordította magyarra.

A magyar szerzők témáit és a megírás esztendejét tekintve, az 1795 után bekövetkezett „szellemi apály” jelei világosan kivehetők. A XIX. század első évtizedét mindössze három alkotás képviseli: a Weidmann nyomán írt *Jetzid és Hába* Gorove Lászlótól; míg a vitézi játék ízlésváltozását két dráma mutatja: a *Hóravilág* András Elek műve, és az erdélyi parasztfelkelésről szól; a *Hazaszeretet* pedig Vedres István szegedi földmérő munkája, a város 1551—52-es tör-

²³ OSZK Színháztörténeti Tár N. Sz. H 14.

ténetéből vett törökellenes harcok dramatizálása — Dugonics szemléletének erős hatása alatt.

Három esetben viszont — úgy véljük — érdemes az inventárium közölte drámatörténeti adaléknál kissé részletesebben időznünk. Az *elhagyatott Dido* (28. kötet, 3. darab) Metastasio énekesjátéka, és szerepelt már a *Magyar Hírmondó* 1794. nov. 7-i számának toldalékában, Csokonai Vitéz Mihály kiadandó munkáit hirdetve, s mint ilyen, egyike lehetett a Kelemen László társulatához „felküldendő 16 Comoediák”-nak.²⁴ Ferenczi Zoltán műsorkatalógusában²⁵ „1804 előtt” datálással szerepel, minthogy megvolt az 1803-as könyvtárlistán. A fordító személyére nem esik utalás. Enyedi Sándor nem veszi át a darabot a maga „1792—1804” évkörű, határozatlan időpontban előadott darabjai közé, de ő sem tud róla közelebbit. Színpadi előadására változatlanul nincs adatunk, de Könyves Máté szerint 1834-ben még megvolt Pest vármegye játékszíni könyvtárában. Ha adatunkat egybevetjük a második pesti társulat 1813. szept. 7-i színlapjával, amelyen a *Nagy Sándor* négyfelvonásos vitézi játék hirdetésén ez áll: „Néhai Csokonai Vitéz Mihály Úr Munkája után a Játék Színre alkalmaztatta Görög István Színjáttzó”²⁶ — úgy tűnik, hogy Csokonai fordításai kéziratban keringtek az országban. (Ne feledjük, a második pesti társulat is Debrecenen át, ott játszva érkezett Kolozsvárról Magyarországra.)

A Debrecennek másolt kották 11. tétele így hangzik: „Duetto *Kártigám*-ból”. Két énekszólamot és öt kísérő hangszerszólamot sorol fel a leltár. Mészáros Ignác rendkívül népszerű románjáról színpadi értelemben is áll Kazinczy megállapítása („ifjaink a Kartigám dagályain s ízetlen feszességén lelék gyönyörködéseiket”), Debrecenben először 1809. szept. 24-én játszották. Adatunk 12 évvel viszi korábbra első előadásának idejét, minthogy eddig székekfehervári, 1821. máj. 24-i előadását tartottuk számon, mint legkorábbit.²⁷

Telemek címen szerepel a kottatár átvételi jegyzékének 9. tételében 21 hangszerszólam. Az énekesjáték librettója — Gindl József munkája — kalandos irodalmi előéletű. Fénelon románjának Haller László-féle fordítása (Kassa, 1755) alapján készült, a dramatizálást Vida László végezte el érzékenyjátékká 1793-ban, figyelembe véve a pest-budai német színészet nyomtatásban is megjelentetett melodráma-változatát. Vida szövegéből azután Gindl formált énekesjátékot, amelyet Vácott 1795-ben ki is adott. Innen tudjuk, hogy „a muzsikát pediglen Fegyverneki Vida László Úrnak költségére Reiman Antal (helyesen: Reymann Ferenc) készítette.” Egyetlen előadását ismerjük Pesten 1796-ban. Feltehetően a használható zene önállósult itt.

A kottatár rövid jellemzése

A Kolozsvárnak átadott (23 tétel) és a lemásolt, Debrecenben maradt zene-művek (16 tétel) — funkciójuk szerint — három csoportra oszthatók. A teljes énekesjátékok cselekményüket prózában bonyolítják, és szerkezetük bizonyos

²⁴ Szövegét I. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei* (Gulyás—Harsányi-féle kiadás). Bp. 1922. III. 372—407.

²⁵ I. m. 509.

²⁶ OSZK Színháztörténeti Tár, színlapgyűjtemény.

²⁷ A debreceni adat: *Magyar játék-színi 'sebkönyvetske az 1810-dik Esztendőre*. OSZK Színháztörténeti Tár, 327. sz. zsebkönyv.

helyein (általában a jelenetek végén) zárt számokat találunk, amelyek nem viszik előre a színpadi történést, hanem hangulatilag foglalják össze a látott cselekménymozzanatokat. A műfaj elnevezése, akár a prózai színjátéktípusoké, gyűjtő szerepű. Elsősorban a bécsi színpad kedvelt *Singspiel*-jei tartoznak ide, vígjátéki cselekményükkel és népszerű dallamokból szőtt muzsikájukkal. Ilyenek a könyvtárban:

- Schenk—Schmidt—Kótsi P. János: *A falusi borbély*
- Dittersdorf—Holberg—Kótsi P. János: *Kontaktus*
- Schikaneder—Szerelemhegyi András: *Lantosok*
- Dittersdorf—Weidmann—Kótsi P. János: *Égi háború*²⁸
- Müller—Perinet—Horváth József: *Az újholdvasárnapi gyermek*
- Tucek— ? : *Salavári Jankó*²⁹
- Holberg— ? : *Kiki párjával*
- Stegmayer, vagy Wolff—Kotzebue—Boér Sándor: *A formenterai remete*
- Martini—Müller—Láng Ádám: *A szerelem szigetje*

Körükből említsük meg külön a bécsi népszínpad kedvelt darabjait, a természetfölötti szereplőket felléptető és komoly színpadi gépezetet igénylő *varázsdaljátékokat*:

- Schikaneder—Szerelemhegyi András: *Csörgősapka*
- Chudy—Hafner—Szalkay Antal: *Pikkó herceg*
- Haydn—Kótsi P. János: *Tündérek (a Teremtés és az Évszakok zenéjének felhasználásával)*

A francia *opera comique* hasonló zenedramaturgiai szerkezetével jól illik az énekesjátékok közé:

- Méhul—Seyfried—Horváth József: *Kincásások*
- Méhul—Seyfried— ? : *Két róka*

A klasszikus értelemben vett olasz *opera buffa* egyetlen darabban szerepel, Paisiello — Szerelemhegyi András *A magokhitt filozófusok* c. dalművével.

Érzékenyjátéki tartalmú az egzotikus környezetben játszódó, a spanyol és angol gyarmatosítást felvilágosodottan elítélő két énekesjáték, folytatólagos cselekménnyel:

- Kollisz—Eckartshausen—Kótsi P. János: *Az arany idő*
Inkle és Járíko („Arany idő 2-ik része”)

A magyar hivatásos színjátszás folyamatában három daljáték született (leszámítva most Kótsi szövegalkalmazásait meglevő zenére):

- Fénelon—Vida—Gindl—Reymann: *Telemak* (róla korábban szóltunk)
- Chudy—Hafner—Szalkay: *Pikkó herceg* (bemutató: Buda, 1793. máj. 6.)
- Kótsi P. János: *A havasi juhászleány* (Marmontel *Erkölcsei mesék* c. novellagyűjteményének egyik darabja alapján, Báróczi Sándor fordításának felhasználásával)

A zeneművek második csoportját betétek alkotják prózadrámák vagy egyvelegek számára. A nagyobb közönségsikert és anyagi hasznot ígérő énekesjá-

²⁸ A szöveget Kótsi Patkó János „alkalmazta” Dittersdorf zenéjére.

²⁹ A második pesti társulat műsorán *Viszkots Jankó* címen szerepelt, más szövegfordítással.

tékok számát úgy is igyekeztek növelni, hogy gyakran rendeztek pótlásukra quodlibetet, azaz olyan egyveleget, amelyben a legsikeresebb prózai darabok elenetei és zenés zárt számok váltogatták egymást. (Debrecenben először 1799. júl. 27-én adtak ilyent.) De igen sokszor szóttek kórust, áriát vagy ének-együttest prózadrámák szövegébe is. Összeírásunkban mindkét gyakorlat feljelhető. A Kolozsvárnak átadott zeneművek listáján:

”20. Egy chorus, más chorus a Templáriusokból

21. Chorus a két Rókából

122. a Boszszu kívánásból lett Haramiából 1 chórus.”

A népszerű számok önállósodásának és az eredeti szövegekörnyezetből új darabba áthelyezés lehetőségének gyakorlatát bizonyítja a Debrecenben maradt 16 tétel is, amelyben ötször fordul elő betét:

„VIII. Újj Esztendei Chórus

IX. Ária a Szeretsen leány nevű Játékból   valamennyi zenekari kísérettel együtt

X. Ária a Quodlibetből

XI. Duetto Kártigámból

XII. Chórus”

Az összeírt zeneművek harmadik csoportját azok a zenekari számok képezik, amelyek nyitányként, felvonásközi muzsikaként kerültek felhasználásra. A Kolozsvárnak átadottak egyik tétele sommásan így összegezi őket: „19. 13 Sinfonia” A Debrecenben lemasoltak három esetben a zeneszerző nevével is szolgálnak: Joseph Haydn és tanítványai-követői, Ignaz Joseph Pleyel és Franz Anton Rössler (alias Rosetti) a szerzők. Ugyanide sorolható a 16. tétel: XVI. Pantomim a Háborúból és Békességből.

Az 1810. jan. 1-re készült, egyfelvonásos némajáték³⁰ akcióját kísérő zene kelt itt önálló életre.

A kottatár zenetörténeti jellemzése nem feladatunk — 1812 előttről tényleges kottaanyag egyébként sem maradt ránk a magyar hivatásos társulatok hagyatékából. Annyi azonban megállapítható, hogy a hangszerszólamok színházi zenekarra, 8—21 hangszerre íródtak. A vonósok alapállása: I. II. hegedű, brácsa, bőgő — esetleg gordonka. A fafúvósok előírása teljes: I. II. fuvola, oboa, klarinét, fagott. A rézfúvósokat általában két kürt képviseli, ritkábban trombita. A teljes zenekari hangzárképhez (ez a *Telemak* partitúrája) még üstdob, nagydob és cintányér tartozik.

Az 1810-es kottatári inventárium még a teljes hangszerszólam-igényt tartalmazza. Ez nem jelenti természetesen, hogy a zenekar létszáma és színvonala lehetővé tette a kifogástalan megszólaltatást. Sőt, körvonalaiiban már kibontakozik a kényszerű előadás később használt két módja: a vonóskíséret önállósodása, amelynek alapállását cigányzenekar is eljátszhatta (erre 1810-ig Debrecenben és Kolozsvárott nem volt példa),³¹ vagy a fúvósok túlsúlyra kerülése katonazenekarok kíséretében. A színházi zenekar általában csak néhány muzsikusból állott. Debrecenben például 1808-ban Seltzer János karmesterrel együtt 6, 1811-ben pedig 4 az állandóan szerződötett zenészek szá-

³⁰ Cselekményét közli az 1810-re kiadott zsebkönyv, i. h.

³¹ Vö.: SÁROSI Bálint: *Cigányzene*. Bp. 1971. 65.

ma. Kiegészítésük Kolozsvárott (műkedvelőkből) és Nagyváradon (a püspöki zenekarból) könnyebben történt, mint a cívisvárosban, ahol az első évadban, 1798. aug. 31-én egy ízben kollégiumi ifjak adták a kíséretet, 1803. okt. 9-én pedig katonazenekar működött közre, de énekesjátékot csak akkor adhattak, ha a társulattal egyszerre érkeztek a muzsikusok is. (Debrecenben 1799. jún. 22-én játszották az első énekesjátékot, *A havasi juhászleányt*, amelynek itt volt az ősbemutatója.)

* * *

A kolozsvár—debreceni színtársulat könyvtárának 1810-es összeírása sajátos helyzetben, sőt az addigi mélyponton mutatja a létének harmadik évtizedébe lépő hivatásos magyar színészetet. Noha 1810-ben három városban (Pest-Budán, Kolozsvárott és Debrecenben) játszott rangosabb együttes, az állandó színházépületek hiánya, a pártolás bizonytalansága a napóleoni háborúk idején, a korábbi irodalmi érdeklődés lanyhulása és más műfajok felé fordulása kérdőjelezte meg időről időre művészi munkájuk létfeltételeit. Tizenegy esztendőnek kellett még eltelnie ahhoz, hogy Kolozsvárott megnyíljon az állandó színház, és négynek, hogy a Kazinczy-tanítványokból szerveződő új irodalmi csoportosulás, az Erdélyi Múzeum köre ismét az irodalom és színház közelítésének szándékát vallja egyik feladatának.

FERENC KERÉNYI

La bibliothèque de la troupe théâtrale de Kolozsvár—Debrecen en 1810

De 1798 à 1810, la troupe théâtrale de Kolozsvár — aux termes du contrat entre le directeur, le baron Miklós Wesselényi et le conseil de la ville Debrecen — jouait régulièrement dans la ville des haïdouks. Les acteurs ont emporté avec eux la bibliothèque de la troupe à Debrecen où ils ont fait des copies de certains volumes — selon les exigences. Mais quand, en 1810, l'un des comités de la diète de Transylvanie a convié la troupe à retourner, la bibliothèque a été restituée à Kolozsvár. A la base de l'Inventaire qu'on a dressé à cette occasion, l'étude soumet à un examen approfondi le stock de la bibliothèque.

Selon toute probabilité, cette collection servait de base pour la formation des programmes théâtraux de Kolozsvár, Debrecen, Nagyvárad, Marosvásárhely et d'autres localités de la Hongrie Orientale, de plus elle est devenue la base de la troupe théâtrale qui est arrivée à Pest-Buda en 1807. C'est-à-dire, on peut considérer cette collection comme l'ensemble d'un programme de base national, à la base de laquelle on peut tirer des conséquences importantes dans le domaine de l'histoire de la culture et du goût. Dans ce but, l'auteur confronte le matériel de cette bibliothèque avec d'autres types de source (programmes de théâtre, almanachs, recueils de drames). Les principaux points de vue de son analyse étaient: l'analyse des valeurs littéraires et théâtrales et l'examen du fait, à quel point la littérature hongroise a été représentée dans la bibliothèque des troupes théâtrales.

Erdélyi János könyvtára az 1840-es években

Erdélyi János 1844—1845-ben hosszabb nyugat-európai utazást tett. Családi körülményei késztették arra, hogy elhagyja az országot, ahol rövid három év alatt annyi csapás érte: 1841 októberében édesanyját, 1842 márciusában feleségét, 1844 februárjában kislányát temette el. Egyedül maradt: „...ha még arcomra néz, ki nem tudja sorsomat, nem hiszi, hogy én már ott állok, hol hatvan-hetven éves korában szokott az ember állani, eltemetvén szülőit és szülöttét, el hitvesét is” — írta 1844 márciusában. E „rémítő szabadságot” arra használta, hogy teljesítse vágyait, melyek első ifjúsága óta sürgették: keresse fel a héthalmú várost, Rómát, amelynek története és irodalma adta az első igazi szellemi élményt a pataki diáknak. Itália mellett Anglia, Franciaország, Svájc, Hollandia és Belgium szerepelt az útítervben, hogy minél több országból gyűjthessen adatokat „a népek és nemzetek gyarulásainak történetéhez, mert az ember ember mindenütt, országot épít vagy kalyibát”. Elkeseredése, az életét — mint hitte — démoni erőkkel igazgató sors elleni lázadása sötét gondolatokra vitte. Megfordult fejében, hogy vissza sem tér abba az országba, ahol minden szeretteinek elvesztésére, „viszontagságos élete buk-dácsolásaira” emlékezteti. Foglalkoztatta a jótékony halál gondolata, amely erőszak vagy betegség képében váltja meg szenvedéseitől.

Az író hirtelen határozta el magát az utazásra, miután hirtelen adódott az alkalom, hogy Máriaissy Béla, volt tanítványa kísérőjeként útiköltségeinek jó részét fedezze egykori „patronája”, Máriaissy Zsigmondné. Felszámolta tehát otthonát, amelyből könyvei kivételével semmit sem akart megtartani. Eligazította sorsukat. A becsomagolt köteteket megőrzésre barátjához, Stuller Ferenchez vitette, de előbb jegyzéket készített könyveiről. Számba vette azokat, amelyeket beladázott, amelyeket barátainak korábban kölcsönadott, végül azokat, amelyeket magával vinni szándékozott. Indulása előtt tíz nappal, április 19-én fogott a lista összeírásához. A kézírásos, tintával írt *Könyveim jegyzéke* két rétből 6 oldalon maradt fent. Rovátkolt papíron 1—133 folyószám alatt sorolja fel az író könyveit, a kölcsönadott köteteket és a kölcsönkérőket. A lista utolsó oldalán, a verzón Erdélyi saját kezű felsorolása található, amelyben azokról a könyvekről emlékezik meg, melyeket barátaitól elutazásáig nem kapott vissza. Eszerint a miskolci Kovács Gábornál egy évfolyam *Athenaeum* van, egy kötet Herder és Wienbargtól az *Aesthetische Feldzüge*, a nyíregyházai Vidliczkaynál négy kötet a Kisfaludy Társaság Évlapjaiból, valamint Herder *Minden Munkáiból* három kötet. Budai Ferenc *Polgári lexikonát* Remellaynak adta kölcsön, a *Histoire des Révolutions de Hongrie* hat kötetét pedig Dobrossy Istvánnak, akinél maradt — mint a jegyzék melletti nyugta igazolja — a *Corpus Juris* két köteté, az „1840-ki törvénycikkelyek”,

„Kövy törvénytana, Fogarassy törvénytana” és a *Télémaque*. A jegyzék nem pontos, mert míg a *Corpus Jurist* és a „törvénytanoikat” Erdélyi felvette a jegyzékbe a kikölcsönzött kötetek közé, a *Télémaque*-ot és „Rákóczy Ferenc memoirjai 6 kötet” címen regisztrált köteteket nem, pedig azokat igazolja Dobrossy „nyugtatványa”. A könyvlista végén található pár sor hírt ad arról, hogy Erdélyi utazására magával vitte Béranger verseit, Machat *Französische Sprachlehre*-jét, valamint egy francia—német, német—francia lexikont. (Ez utóbbiról a könyvlista 123. tételében szereplő lexikon utáni ceruzás bejegyzés tájékoztat.) A 6. lap verzóján egy későbbi, 1847. január 27-i feljegyzésnek arra kellett Erdélyit emlékeztetnie, hogy a „M. t. társaság Grammaticáját” Új Albertnek adta kölcsön, „Wesselényi Balítéletek”-jét pedig „Ferenczynek”, azaz Ferenczy Lajosnak.

A jegyzék az egyes műveket tételszerűen sorolja fel. Nem minden esetben szerepel a kötetszám. Körülbeli számítás alapján Erdélyi János 1844 ápriliséig mintegy 280—300 kötetet gyűjtött könyvtárába. A felsorolás nem teljes. Erdélyi, mint ahogy megfélekedett a Dobrossynak kölcsönzött könyvek közül egyik-másikról, úgy megfélekedhetett a másnak adottakról is. (Félreértésre adhat okot a téves címleírás is, mint pl.: Dobrossy „Rákóczy Ferenc Memoires”-jairól állította ki a nyugtát, míg Erdélyi *Histoire des révolutions de Hongrie* címen vette fel jegyzékébe. Valójában ugyanazon könyvről van szó: „*Histoire des révolutions de Hongrie... Avec les Mémoires du prince François Rákoczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin*”, amely Hágában jelent meg 1749-ben.)

Az 1844. április 9-én megkezdett és április 15-én befejezett lajstromot kiegészíti egy újabb, amely hazaérkezése után készült. Egy későbbi ceruzás feljegyzés szerint 1846-ban, ha ugyan sok év távolából jól emlékezett. Az bizonyos, hogy 1845 októbere előtt nem készülhetett, mert 1845 júliusában érkezett vissza utazásából, és Kuthy Lajosnál lakott albérlésben („alzsellérségben”) a Szarka utca 150. sz. házban, ahonnan csak a szegődések, szerződéses nevezetes „kvartál napján”, szeptember 29-én, Szent Mihály-napkor költözött el a Cukor utca 496. sz. ház első emeletére. Új lakásában kicsomagolta a Stuller Ferenctől elvitetett könyvesbálákat. Ez után kerülhetett sor az újabb jegyzék összeállítására. Idegen kéz írta, és nem fejezte be. Később Erdélyi folytatta, de ő is felhagyott vele. A jegyzék nem teljes. Hiányzik róla pl. a korábbi listán szereplő klasszikus auktorok felsorolása, de több más kötet is, amelyek szerepelnek az 1844-es lajstromban. Feltehetően nem került sor még ekkor minden könyves csomag kibontására, amikor pedig minden kötet a helyére került, Erdélyi felhagyott tervével. Erre utal pl. hogy az utazásáról magával hozott könyvek jórésze, elsősorban is az útikönyvek, katalógusok vétettek nyilván- tartásba.

Az utazást követően készült lista az 1—99. számig magyar, 1—53-ig német, 1—42-ig francia könyvek felsorolását tartalmazza. Az angol könyvek cím alatt egyetlen mű szerepel: „*Shakespeare's Complets Works*, London, 1841. I. kötet”. Ez a két nagyretű, nyolc oldalnyi rovátkolt papírra írt jegyzék idő- és betűrend nélkül készült. Egyetlen rendező elvként az írók nemzetiségi hovatarozása érvényesült. A leírónak sajátos bibliográfiai szempontjai és elképzelései lehettek, mert pl. a kiadás helyét és idejét minden esetben feltüntetette, gyakran a kötettszámot is, de a szerzők nevééről következetesen megfélekedett, ill. elhanyagolta. A maga módján lelkiismeretes munkát végzett. Minden egyes darabot kézbe vett, a szerzők nevének feltüntetését azonban

nem ítélte szükségesnek. Megbízója, Erdélyi János éppen ellentétes gyakorlatot követett a korábbi listán: ő meglegedett azzal, hogy a polcán sorakozó jól ismert kötetek adatait emlékezetből rögzítse. Ezért aztán előfordul, hogy hiányzik a kiadás helye, ideje, vagy éppen nem pontos a megjelölés, de a szerző neve mindig a helyére került. A második lajstrom készítőjének viszont azt köszönhetjük, hogy végig kísérhetjük Erdélyi útját: a francia és német útikalauzok és katalógusok mögött szerepel a kiadások helye és ideje, ha a szerzők neve nem is. A drezdai kiadású *Verzeichnis der Bildwerke*vel Erdélyi nyilvánvalóan a drezdai képtárt járta végig, míg a Münchenben megjelent *Verzeichnis der Gemälde* segítségével a müncheni múzeumokban vette igénybe. Erdélyit bosszantoatta a másoló hanyag, ám következtos munkája, mert jó néhány esetben ő maga egészítette ki a nyilvántartást a szerzők nevével, legalábbis ott, ahol a rubrikában volt hely. Később ezt sem folytatta.

*

Erdélyi Jánost könyvtárának minden egyes darabjához érzelmi szálak fűzték. Könyvtárát nem örökölte, kötetenként szedte össze. Anyagi helyzetéből következően minden darab hosszas töprengés után vagy éppen a legyőzhetetlen vonzalom diktálta gyors elhatározás eredményeként került gyűjteményébe. Egyetlen kötet sincs, amely ne tükrözné a személyes érdekltséget, az alapos érdeklődést. A könyvtár magja Erdélyi „első kézikönyve, a zsolttárok és dicséretes debreceni kiadása”. Első saját könyvét tíz éves korában akkor kapta, amikor az apa 1924 augusztusában a gyermeket „felvitte a pataki skólába”. Erdélyi Mihálynak volt ugyan néhány kötetből álló könyvtára, de nem hagyhatta legkisebb, hetedik gyermekére; a könyvek a tűz martalékaik lettek háza égésekor. Az apáról, a deákul is olvasó, verselgető kaposi parasztemberről így emlékezett fia: „... földművelő létere is jó rímű takaros verseket csinált, miknek leginkább szentírási helyek s történetek valának tárgyai...”. A kaposi otthon egyetlen útravalóként az „énekes”-t adta a tömött tarisznya mellé, amellyel útjára bocsátotta a nagy kalandra induló gyermeket, aki arra vállalkozott, ami apjának sem sikerült, hogy felöltse a papi tógát.

A tudásnak, a könyvnek nagy szerep jutott Erdélyi életében, fegyver volt számára, azzal vívhatta meg a nagy harcot, amelyben oly sokan elbuktak kor- és sorstársai közül. Akiknek mégis sikerült kitörniük a paraszti sorból, azok közül csak kevesen jutottak tovább. Megragadtak kisjövedelmű, a világtól, művelődéstől elzárt eklézsiák parókiáján vagy kisiskolák rektóriáján, ahol mostoha körülmények között tengődtek, belefásulva a megélhetést biztosító kényszerű gazdálkodásba, eltávolodva korábbi vágyaiktól, félretéve könyveiket.

Az 1844-es könyvjegyzék nem ad teljes képet az olvasmányokról. Az ifjú előbb a pataki kollégium és a diáktársak könyveit, később a Répássy, a Kolosy és a Máriássy család könyvesházát használta. Őt soha nem kényszerítette sorsa arra a magánosságra, abba az elszigeteltségbe, mint amilyenben Kölcsey élt. Az őszi hónapok sarának, a tavasziak olvadásának („a vad vizek árja”) úttalanságában Kölcsey számára az egyedüli „otium literatiumot” az olvasás adta. Nála a könyvtár refugium, oázis és szentély volt egyszerre, Erdélyinél munkaszoba. Neki ekkor még inkább csak gyűjteménye volt, mint könyvtára. Csak a legkedvesebbek kaptak benne helyet, amelyeknek a megszerzéséért a kispénzű diák nem sajnálta az áldozatot, valamint a sokat forogott tankönyvpótló köteteket.

Az első könyvjegyzék tanulmányozása a nyomtatott betű nevelő és alakító szerepének ritkán követhető példajaként szolgál az irodalomtörténész és a

könyvtörténész számára. Mutatja az utat, az útnak alapköveit, amelyet a paraszti sorból indult gyermek és ifjú a kollégiumi és a nevelői évek alatt megtett az önképzés, önnevelés segítségével, hogy 1846-ra, amikor a második könyvlista elkészült, egy a korszerű európai műveltségig eljutott író és tudós álljon teljes szellemi fegyverzetben a közönség előtt, sok esetben maga mögött hagyva a szerencsésebben született társakat is. A lista képet ad a református kollégiumok kötelező olvasmány- és tananyagának egy részéről, de tájékoztat a korabeli könyvbeszerzési lehetőségekről, így pl. az árakról, valamint arról, hogy milyen könyvtárt gyűjthetett magának egy szerény anyagi körülmények között élő, könyvet szerető, arra áldozó plebejusból lett reformkori értelmiségi, ügyvédi oklevelet szerzett író-honorációr.

Az első szerzemények a kollégiumi éveket jelzik. Számos könyvet kellett megvásárolnia a diáknak, mert a szó igazi értelmében vett tankönyvek hiányoztak. A tanárok vagy az „akadémikusok” — a felsőbb osztályokba járók — diktálta jegyzetek egy-egy tárgynak csak a csontvázát adták, amelyet az igyekvőbbek maguk egészítettek ki. Kellettek a könyvek a memorizáláshoz is, mert Patakon az volt az elv: „Tantum scimus, quantum in memoria teneamus” — „a gyermeket csak könyv nélkülözésre szoktaták”, mint később Erdélyi írta pataki éveiről. Ezeknek a református iskolákban használt s jellegzetes „tankönyveknek” a felsorolásánál idézőjelben és dőlt betűkkel közöljük a felüntetett alakot, zárójelben pedig Petrik Bibliográfiájának adatait.

„*Severini Magyarország históriája*” (Severini Joann. Conspectus historiae hungaricae a prima gentis origine ad memoriam nostram perductae. Pars prior. Lipsiae, 1769.,¹ Posonii et Cassoviae, 1778.,² folytatása: Conspectus historiae hungaricae in usus praesertim iuventutis adornatae. Pars posterior, res gestas regum omnium, ad annum usque 1775. complexa. Posonii, majd: Posonii et Cassoviae, 1778.).

„*Palma 3 köt.*” (Palma, Franc. Carol. Notitia rerum hungaricarum (3 ptes, Tyrnaviae, 1770.)

„*Közönséges história, Budai Esaiás, Debrecen 1811.*” (Közönséges história, melyben a régi népeknek, nemzeteknek, országoknak és birodalmaknak dolgai foglaltatnak. Kezdődik a legrégibb időkn, végződik a napkeleti birodalom elenyészésén. Készítette és tanulók számára most másodsor megjobbitva kiadta Budai Esaiás Debrecenben, 1811. Ny. Csáthy György, 8 r. 327. l.).

„*Polgári Lexicon Budai Ferencz*” (Budai Ferencz. Magyarország polgári históriájára való lexikon, a XVI. század végéig. Kiadta Budai Esaiás, 3 darab, Nagyváradon, 1804—1805. Máramarossi Gottlieb Antalnál.).

„*Régi római írók vagy deák írók élete*” (Régi római írók vagy deák írók élete. A régi tudós világ históriájából, főképpen a poetica és rhetorica classisok számára, külön szakasztva kiadta Budai Esaiás Debrecenben, 1814. Ny. Csáthy György, 8 r. 366. l.).

„*Somosy Theológiája*” (Somosy János: A dogmatica theológiának első vonásai. Kezdő tanítványainak számára készítette Somosy János S. Patakon, 1827. Nádaskay Antalnál nyomt. n. 8. r. XXII, 444. l.).

„*Köteles Anthropológiája*” (Köteles Sámuel. Philosophiai anthropologia. 8 r. 218. Budán, 1830. A K. Egy. betűivel.).

„*Zádor Elek Geográphiája első szakasz*” (Zádor Elek. Geográfiai kézikönyv, vagy a világ matematikai, physikai, kiváltképen pedig politikai leírása, a legújabb határozások szerint. Felsőbb iskolai intézetek s pallérozott olvasók számára Stein, Volger, Cannabich után. 2 köt. Pesten, 1831. Wigand Ottónál.).

„*Földi Természethistóriája*” (Földi János. Természeti história. A Linné systemája szerint. 1. tsomó. Az állatok országa. N 8 r. X, 428. l. és 14. lev., Pozsonyban, 1801. Wéber Simon Péter.).

„*Pankl Physicaja*” (Matthaeus Pankl. Compendium institutionem physicarum, quod in usum suorum auditorum consripit. Partes tres. I. de corpore abstracto., II. chemice, III. physice considerato, 8 r. 336. l. és 3. l. és 6 rajztábla, Posonii, 1790. Typ. Joh. Mich. Landerer.).

„*Elementa Algebrae Sp. 1830.*” (Elementa algebrae. In usum matheseos studiosorum ill. collegii helv. conf. addict. S. Patakiensis (8 r. 244. l.) S. Patakini, 1830. Typ. Andr. Nádaskay.).

„Gyorsszámító Fekete Jánostól” (Gyorsszámító. A szóval számítás tanításának módja gyermeki értelemhez alkalmazott egyszerű példákban és szabályok szerint. 8 r. 183. l. Bécsben).

1837 szeptembere, a pataki absolutorium kiadása után kerültek Erdélyi könyvtárába a jogi könyvek. Ezek nem tartoztak az olcsóbbak közé. „Fogarasny Kövyje” pl. 3 Ft-ba került, amikor a nevelő — már nem is „igen kevéske fizetségekért”, mint 1831-ben — egy évig szolgált 500—600 Ft-ért. Az említett Kövy: Alsóviszti Fogarasi János. Magyarhoni magános törvény tudomány elemei Kövy Sándor után újabb törvényekelyekkel s felső ítéletekkel s más bővítésekkel magyarul írta s kiadta — Pesten, 1839. Beimelnél, 8 r. 462. l. „Kövy Elementa Juris Prudentiae” (Kövy Sándor: *Elementa jurisprudentiae hungaricae loco manuscripti edita*. 8 r. 626. l. Cassoviae, 1804. Typ. Franc. Landerer de Fűskut). Mellettük természetesen szerepelt a könyvjegyzékben Werbőczy *Corpus Juris*a is, amelyet — miután Erdélyi az ügyvédi diploma megszerzésével egyszer s mindenkorra felhagyott a „törvénytanulással”, sőt a törvénykönyvek forgatásával is — kölcsönadott Dobrossy Istvánnak.

1827-hez köthető a fordulat, amikor az irodalom ösztönös szeretete a pataki diáknál, amelyet a verselgető apától hozott, tudatos érdeklődéssé lett. Ez év őszén a poétai classisba, Majoros András osztályába lépett. Az ő szavai nyomán „beköltözött a lélek az anyaiskolába”, mint egykori tanárára emlékezve írta 1854-ben, ekkor már maga is tanár. Majoros — folytatódik az idézet — „... mintegy átönti az ifjú lélekbe mindazt, amit szeret, becsül, amire éjjelnappal gondol, s miként szem szembe, lélek lélekbe, ez az igazi lélekköltözés, miben én hiszek”. A sorsfordító élményt, elhatározásához az ösztönzést is Majorostól kaphatta, hogy letegye a tógát. „Tizenhárom éves koromban tanultam a poézist — írta 15 évvel később —, sirtam Ovid keservein, s próbáltam olyanokat írni. A költészet iránti vonzalom nagy volt keblemben. . .” Ezt az időszakot jelzi a *Metamorphoses* és a *Tristium*, valamint másik kedves írója, Cicero. Tőle az episztolákat és a *De officiis*t szerezte meg. Sorra-rendre következtek ezután Sallustius, Julius Caesar, Vergilius, Livius, Terentius és a legkedvesebb, Cornelius Nepos, a korabeli református iskolák gyakran forgatott szerzői. Ez utóbbi Erdélyinek, miként egy emberöltővel korábban, Kölcseynek, szeretett könyve volt. A római auktorok számát gazdagította Plautus *Comediae* és „Claudianus”, az „utolsó” római költő, az i. sz. 365 táján Alexandriában született Claudius. A teljes Horatius mellett — talán egy korábbi vásárlás eredményeként — szerepelt a listán az *Ódák* öt könyvének budai kiadása, amelyhez a kisdíák 30 krajcárért jutott. A görög irodalmat Xenophon *Memorabilium* c., 1784-ben Halléban (Hala) megjelent kötet képviselte, s bizonyára Homérosz is, akiről azonban nem tesz említést a könyvjegyzék.

A korban népszerű latin prózaírók közül csak Tacitus hiányzott. A római és a görög élet jobb megismerését, a művelődéstörténeti háttér felrajzolását a *Ritus Romanorum* (Tyrnaviae, 1788.) és az *Antiquitates Graecae* (Brüningstól, Frankfurt am Main, 1769.) segítette.

A latin és görög auktorok „sine fine” tanulmányozása sok keserűség forrása volt a diákok számára. Erdélyinek azonban örömet szerzett, már Kaposon tanult latinul, „... az iskolában már derekasan értette, írta”, sőt „osztályában legjobb dolgozatokat írt magyarul, latinul, versben, prózában, s tanuló társai között mint correpetitor vala elismerve”, mint később egyik önéletrajzában emlékezik. A latin irodalom alapos ismerete egész életművén megmutatkozott, számtalan idézete, példája utal erre. Ő is, mint kortársai, a latin auk-

torokon nőtt fel, tőlük kapta első ideálját, a római erények és a köztársasági gondolat tisztetét, a szigorú erkölcsi elveket éppúgy, mint a sokféle ismeretet. Erdélyi és a társak olvasmányai között kisebb helyet foglaltak a görög szerzők, mint pl. Kölceseynél, amiben az egyéni ízlésen, hajlandóságon túl szerepet játszott a nemzedéki különbség. A latin és görög írók olvasása nem maradt hatás nélkül az ifjúság forma- és stílusérzékére. A szerkesztés és a tömörség igényét a latinok és a görögök keltették fel az önképzőkörök diákjaiban. A kisiskolásokként megkezdett stúdiumok egész életükre mélyen beléjük vésődtek. Jó példája ennek az Erdélyivel azonos évben született Kemény Zsigmondé, aki 1869-ben, betegsége elhatalmasodása idején, egy-egy világosabb félórájában kedves költőit, Horatiust és Vergiliust mondogatta hiba nélkül akkor, amikor a külvilág szellemi ingereit már nem tudta befogadni.

Erdélyi érdeklődésének tágulásáról, az újabb élményekről a magyar könyvek jelentkezése ad hírt. Életének erre a szakaszára 1855-ben így emlékezik:

„Bevalljam-e magamról, hogy engem az 1830-as év azon pontján talált az ifjúságnak, melyen a lélek mintegy kilép magából és kezdi elfogadni, váltani a meggyőződéseket . . . Ama benyomások eltörölhetetlenek, s vajha volnának még olyan napjaim az életben valaha, mint voltak azon időben, amikor egyik másik Aurórárt, Hébért vagy költőink műveit először kezem közé kaphattam! Nemcsak a Szentmihályhegyi remete vagy Cserhalom, nemcsak a dalok és epigrammok maradtak meg lelkemben, hanem az a sugár is előttem ragyog, az a szellőcske is körültem leng, mely annyszor talált olvasva iskolás ifjat, hol egy sövény alatt, hol egy fa árnyékában.”

Konkrétabban fogalmaz az egyik önéletrajz: „. . . literaturai művelődését illetően, különösen a szabolcsi háznál (1830—31) a legjobb magyar könyveknek juta olvashatására, s itt tanulá ismerni a literatúrát hősei s műveiben; mire a F. M. O. Minerva, Erdélyi Múzeum, Tudományos Gyűjtemény több évi folyamatai, és Muzarion szolgáltak forrásaul.” Ezekre az évekre utal még a *Koszorú* egyes köteteinek, ill. a *Himfy szerelmeinek*, a *Mondolatnak*, Fazekas Mihály és Pálóczi Horváth Ádám műveinek megvásárlása.

Rövid két év alatt sokat szélesedett az ifjú horizontja. A hazai irodalom után a német nyelv megtanulása és a német irodalom nagyjainak olvasása következett: „. . . a zemplényi háznál (1833-tól!), melynek német-magyar műveltsége új oldalról, s különösen jótévéleg hata simulására, a félig-meddig értett német nyelvnek esett és nem sokára olvasá Matthissont és Bürgert, Rousseau Emiljét és Montesquieu Esprit des Lois-ját német fordításban. Már ezután széltiben érté a Stádiumot és [Bölöni] Farkas Éjszakamerikai utazását.” Tudjuk azt is, hogy ismerte Wielandot, Klopstockot és Gessner idilljeit. Ismerte, olvasta őket, de nem várta meg ezeket a műveket. Nem hiányoztak viszont könyvtárából az Önéletrajzban említettek mellett a *Hitel*, a *Stádium*, valamint Bölöni Farkas észak-amerikai és Tessedik Sámuel franciaországi utazásai, amelyek közel álltak szívéhez.

A német irodalom másik vonulata, amelyet Lessing — 17 Ft-ért vette műveit —, Winckelmann, Jean Paul és Solger neve jelez, a 30-as évek második felében érkezett el Erdélyihez. „Az én kedves Jean Paulomtól” — mint később írta — a *Vorschule der Aesthetik* c., Solgertől az *Erwin* — 4 Ft-ért — és Winckelmanntól — 3 Ft-ért — a *Geschichte der Künste* c. művet vásárolta meg. A weimari nagyok könyveit ugyancsak a 30-as években szerezte meg könyvtára számára: Goethe ötkötetes, 1836-ban Párizsban megjelent *Összes művei*ért 18 Ft-t adott, Herder *Összes munkái*ért — 1842-ben — 35 Ft-t, Schiller műveit nem kellett megvennie, az 1830-ban Hágában megjelent *Sämmtliche*

Werke „Az Athenaeum és Figyelmező Hivatali ajándoka”-ként került hozzá 1838. január 18-án. Az 1830-as évek végén vásárolhatta meg Au. W. Schlegel [*Vorlesungen*] *Über dramatische Kunst und Literatur* (Wien, 1823.) c. könyvét is. Ekkori szerzemény Rückert kötete 6 Ft-ért, valamint a sváb iskola fejének, Ludwig Uhlandnak verseskönyve 4 Ft 12 krajcárért. E két költőre a 30-as évek végén figyelt fel, több versüket fordította.

Pontos időhöz köthetjük megismerkedését a német irodalomnak azzal a csoportjával, amely Junges Deutschland néven vált ismertté, 1835. december 10-e után hírhedtté a hivatalos körökben, de annál népszerűbbé a német haladó polgárság és az ifjúság körében. (E napon tiltotta be a Birodalmi Gyűlés határozata az Ifjú Németország íróinak műveit, e „veszedelmes, felforgató tanokat” tartalmazó könyveket.) A Habsburg-birodalom is megrémült a szabadság friss levegőjétől, amely az ifjú németek műveiből áradt, és gyorsan lezárta határait előlük. A tiltott, ám édes gyümölcs mégis eljutott hozzánk. Erdélyi már 1836 szeptemberében megszerezte a Junges Deutschland teoretikusának, Ludolf Wienbarnak *Aesthetische Feldzüge* c. programnyilatkozatát. A pult alatt őrzött drága portékát borsos felárral kaphatta meg, mert a csempészárúnak jól megkérték az árát. Wienbarg gondolatainak, mondanivalójának újdonsága, lendülete és merészsége, nem utolsósorban érzékletes stílusa annyira megragadta Erdélyit, hogy azonnal belekezdett fordításába. Be is küldött néhány részletet az *Athenaeum* hivatalába, Bajza azonban nem vállalkozott az üldözött író kiadására. Az *Esztétikai táborozásokat* Theodor Mundt *Die Kunst der deutschen Prosa* (Berlin, 1837.) és Heine *Über den Denunzianten* (Hamburg, 1837.) c. műve követte. (Ez utóbbiban Heine a jung-deutsch írókat denunciól Wolfgang Menzelt leplezte le.) A sort két újabb Wienbarg mű zárta: a *Zur neuesten Literatur* (Hamburg, 1838.) és a *Die Dramatiker der Jetztzeit* (Altona, 1839.). A könyvnek embert és írói pályát alakító szerepe ebben az esetben egyértelmű: Erdélyi nemcsak fordította a Táborozásokat, de agitált is Wienbarg és társai érdekében, a könyvet elküldözgette barátainak, magyarázta tanait. 1836-tól 1847-től kezdve, mint tudjuk, több ízben is kölcsönadta a Táborozásokat. Pusztán már a kölcsönzéssel is segítette a nagy erővel, több hullámban érkező ifjú német eszmék terjedését.

Az 1844-es könyvlista tanúsítja, hogy Lamartine és Béranger irányította Erdélyi figyelmét a kortársi francia irodalom felé. (Nem mond ellent, hogy ugyanez időben szerezte meg és fordította a klasszicista Boileau *De l'art poétique* c. művét.) Áruzkodó a könyvek megvétele: olvasta Hugót, de nem vette meg műveit, viszont, amint módja nyílt rá, megvásárolta Voltaire-t és Rousseau-t.

A könyvtár történeti munkáinak, krónikáinak száma nem meglepő, a könyvek gazdáját mindig is foglalkoztatta a magyar történelem. Feltűnő a filozófiai művek kicsiny száma: Herder mellett csak Szontagh Gusztáv *Propylaeumok a magyar filozófiához* (Pest, 1839.) és Térey (Terray) Károly *Elmélet és szemlélődés* (Pest, 1843.) képviselik e tudományszakot. (Ez utóbbi feltehetően ajánlékozás révén került Erdélyihez.)

Azok a darabok, amelyek a 30-as, 40-es évek fordulóján épültek a gyűjteménybe, a könyvek birtokosának életrajzi változásait dokumentálják. Erdélyi már a pesti irodalmi élet sokat ígérő ifjú reménysége, akit a pályatársak megajándékoznak legújabb műveikkel, így pl. Kazinczy Gábor, Ruttkay Emil, Garay János, Vajda Péter, Remellay Gusztáv, Beöthy Zsigmond, Tóth Lőrinc, Szigligeti Ede, Szakáll Lajos, Nagy Ignác. A felsoroltak — Nagy Ignác kivételével — Erdélyi szűkebb vagy tágabb baráti köréhez tartoztak.

Az 1844 áprilisában összeállított könyvjegyzék jelképként értelmezhető, jelzi, hogy lezárult a felkészülés korszaka, amely adott ugyan már néhány reprezentatív művet, az igazi kibontakozást azonban a nyugat-európai utazás szellemi élményei és ismeretei hozzák magukkal.

A második jegyzék másfél évvel később, 1846 elején készülhetett el. A kettő gyors összevetése nem elsősorban a könyvek számának növekedésére hívja fel a figyelmet, bár az is jelentős, hisz majdnem kétszerannyit mondhatott magának ekkor az író, hanem azokra a változásokra figyelmeztet, amelyek e másfél esztendő alatt bekövetkeztek. Erdélyi kilépett a hazai, jórészt irodalmi és történelmi megalapozottságú műveltség kereteiből, a „szóló művészetek” mellett felfedezte a képzőművészeteket: a városképet és városlakókat formáló építészetet, az embert új dimenziókban láttató, ízlést és érzelmvilágot gazdagító szobrászatot és festészetet. Felfedezte e kincseket, és ráébredt a művészet erejére, embert alakító képességére, ízlést és világgépet formáló hatására. Itt érte őt a másik nagy élmény: megismerkedése a polgári társadalommal és a század ipari forradalmának egyik nagy vívmányával, a „gyorssajtóval” s mindazzal, ami ebből a technikai csodából fakadt: az olcsó könyvvel és a mindennapokhoz, az utca emberéhez hozzá tartozó napilappal, a politikai, tudományos és irodalmi élet eseményeire frissen reagáló sajtóval, így a nagy francia lapokkal, amelyek több tízezer példányszámban ontják a híreket, és formálják a közvéleményt! Meglátta azt is, hogy másféle is lehet az író és a könyvkiadó kapcsolata, nemcsak a hazai, ahol a magyar író teljesen kiszolgáltatott és védtelen a német könyvkiadók és könyvkereskedők ellenében.

Utazása alatt szerezte meg Erdélyi azt az élő és biztos nyelvtudást, azt a friss, a kortársi nagyvilágra nyitott érdeklődési és tájékozódási kedvet, amely egész életén kísérte. Lelki szükségletévé lett a külföldi — a hazai viszonyok következtében elsősorban német és francia — lapok és folyóiratok olvasása, könyvkatalógusok böngészése, amelyek segítették ettől kezdve könyvtára fejlesztését. A két jegyzék igazolja a mondottakat: a másodikban feltűnően nagy számban jelennek meg a múzeumi guidek, művészeti könyvek, általános lexikonok, majd a nyelvkönyvek, végül a politikai — francia — és az oktatással, az iskolákkal foglalkozó — német — könyvek. A második könyvlista arról is tanúskodik, hogy ezután végleg megszűnt a német nyelv közvetítő szerepe. A korábbi német nyelvű és németországi kiadású Montesquieu- és Shakespeare-műveket kiszorították a francia és az angol „Összes művek”. Korszerűsödött a könyvtár: az újabb szerzemények között szerepel a teljes Molière (Paris, 1842.), Volney, Chateaubriand (Paris, 1839. 10 t.), Rousseau (Paris, 1839. 10 t.), Montesquieu (Amszterdam, 1783.) Malherbes (Paris, 1843.), Pascaltól a Pensées (Paris, 1843.), Mme de Staël-től a De l'Allemagne (Paris, 1842.) és a Corinne (u. o. 1844.), stb. A Franciaországban vásárolt munkák közül figyelmet érdemlő Dávid zsoldárainak francia nyelvű kiadása (Paris 1840.), a *Souvenirs de 1815* (Bruxelles, 1844.), a *Collone de Juillet* (Paris, 1841.), a *Rapport de M. Thiers* (Paris, 1844.), valamint két hazai vonatkozású kötet: az *Essai historique sur l'origine des Hongrois* (Paris, 1844.) és a *La Transsylvanie et ses habitants* (Paris, 1845. 2 t.), De Gerando műve, amelyet később több ízben idézett népköltészeti tanulmányaiban.

A második könyvlista az író mindjobban specializálódó érdeklődését tükrözi, de azt is, hogy szegény utazó létére milyen gazdagon térhetett vissza hazájába, mennyivel olcsóbban és nagyobb választékból szerezhette be a munkájához szükséges könyveket a polgári országokban, mint a feudális hazában.

A vásárlást körültekintéssel végezte, hogy a legfontosabb műveket beszerezhesse. Úti jegyzeteiből tudjuk, hogy a kijegyzett könyvek közül nem mind-egyikre futotta pénze. Népköltészeti stúdiumaihoz szeretne volna megvenni a *Des Knaben Wunderhornt*, Arnim és Brentano fontos művét, amelyet Finsterlein kereskedése árult Münchenben, az *Österreichische Volksweisen, dargestellt in einem Auswahl von Liedern, Tänzen und Alpenmelodien* c. kötetet, amelyet Anton Ritter von Spaun adott ki 1843-ban, és egészített ki 1845-ben dalmagyűjteménnyel. (Erdélyi a kettőt egybeveszi, és a szerzőt, ill. kiadót nem említi, csak annyit jegyez föl, hogy a Jasperschen Buchhandlung kiadásában jelent meg.) Ezekre nem tellett, meg kellett elégednie az ugyancsak fontos Uhland-kötettel „*Volkslieder mit Abhandlung und Anmerkungen* herausgegeben von Ludwig Uhland. Erster Band, Liedersammlung in fünf Büchern. Zweite Abtheilung. 2 ft 42 kr. Cottánál” (ET, 47. k. 8/4., ill. 1/1a, 2.), valamint a *Liedersammlung* (München, 1844.), a *Rheinsagen* (Bonn, 1841.), a *Wundersagen und Gespensterbuch* (Wien, 1835.) és Wolff *Hausschatz der Volkspoesie* (Leipzig, 1845.) c. kötetekkel.

A második könyvjegyzékben felsorolt egyik-másik külföldi könyv megszerzésének módjáról az útinapló és az úti feljegyzések tájékoztatnak. Hírt adnak az egyes országok könyvpiacairól és a lehetőségekről, de arról is, hogy az utazó miként válogatta könyveit, mi indította egy-egy kötet megvásárlására. A német és a francia könyvkiadás teljes megalégedésére szolgált, legfeljebb csak anyagi lehetőségei korlátozták vásárlási kedvét. Minden városban végiglátogatta a jelentősebb könyvkereskedéseket, és kijegyzetelte az érdeklődésére számot tartó művet, sőt barátaira is gondolt, Henszlmann Imrének pl. talán megvette — vagy csak kijegyezte — az *Études sur les tragiques* par M. Patin (trois volumes in 8°, chez Hachette) c. munkát. Németországban és Franciaországban Erdélyi mindazt megtalálta, amit keresett, ellentétben Itáliával, ahol pl. még a „gazdag és büszke” Genovának is „könyvkereskedése igen csekély. Kerestem egy történetét a városnak s nem tudék találni egyebet egy igen gyarló guide-nél”. Ugyanúgy járt Firenzében, ahola „livornói ki- és bevitelről”, azaz a kikötő forgalmáról szeretett volna egy könyvet venni. Nem kapott. Itáliában kevés könyvet talált, de annál több metszetet és térképet. Ezekkel később meggyűlt is a baja. Németországban és Franciaországban a hatóságok nem foglalkoztak könyveivel, annál többet az olasz államok hivatalnokai, akik bizalmatlanul tekintettek a könyvekre, különösen a franciákra. Erdélyit elkésérítették az állandó zaklatások, panaszkodott is, hogy minden határon feltúrják málháit, könyvek után kutatva. Messinában és Nápolyban tovább sem akarták engedni, csak akkor, ha otthagyja könyveit. A kellemetlenkedéseknek egyszer s mindenkorra végük szakadt, amikor megtalálta a biztos ellenszert: az olasz határőröknek csúsztatott „manciát”, a borraivalót.

Az Itáliában vásárolt irodalmi, képzőművészeti és történeti munkák adatait nem ismerjük, mert a könyvjegyzék az angol könyvek felsorolásánál megszakadt. Úti feljegyzéseiből arra következtetünk, hogy vásárolt olasz könyveket, és olvasta is azokat, mint útja során készített szöszedetei bizonyítják. Boccaccio *Dekameron*-jának megvételéről csak azért értesültünk, mert a könyvlista készítője német nyelve és lipcsei kiadása (1843. 2 t.) miatt a német könyvek közé sorolta. Valószínű, hogy történeti munkák és Alfieri, valamint Tasso egy-egy munkája is szerepelt az Itáliában vásárolt művek között.

Erdélyi előítéletek nélkül lépett Itália földjére. Kortársaitól eltérően francia útikönyveket és útikalauzokat vitt magával németek helyett. Ez utóbbiak

elfogultsággal, meg nem értéssel, sőt rosszindulattal tájékoztattak az itáliai viszonyokról. Egyetlen kivétel a heidelbergi jogtudós és egyetemi tanár, Mittermayer *Italienische Zustände* (Heidelberg, 1844.) c. műve volt. Itália tanulmányozását még középiskolásként kezdte, amikor olvasta a latin auktorokat. Később Winckelmannnal, Goethével, Chateaubriand-nal, Mme de Staël Corinnájával folytatta, és az ismeretlen, a könyvlista összeállítója által elhallgatott szerzőjű *Souvenirs de Voyage en Italie*-val (Bruxelles, 1842. t. 2.) teljesítette ki. Olvasta az olasz napisajtót is, mint erre az iratai között fentmaradt korabeli olasz lapkivágások utalnak. Itália megismerésében nagy helyet kaptak olasz ismerőseivel folytatott beszélgetései és az utca emberével való találkozásai. Így válhatott számára olyan maradandó élménnyé Itália és művészete, amely átalakította esztétikai látását, formálta világgképét.

*

Az 1846-os könyvtárt teljességében nem ismerjük, mert a lista félbemaradt. Következtetéseink szerint ekkor mintegy 500 kötetből állhatott Erdélyi gyűjteménye. Időközben a gyűjtemény könyvtárrá formálódott, amely magán viselte gazdája érdeklődését és ízlését, kirajzolta a tudósi portré fő vonalait, vallott az esztétikus-kritikusról és a közéleti emberről. A könyvjegyzék körkép: tükrözi az 1840-es éveket, amikor az író-tudós kedvezőbb körülmények között művelhette magát, mint pl. Kazinczy Ferenc, aki Goethe *Aus meinem Leben* c. műve olvasása közben így kiáltott fel: „... oly szerencsés conjunktúrák közt nem vala csuda így kifejlődni. Neveltetett volna csak Patakon az én időmben!” Patakon nevelkedett Erdélyi is, a pataki tananyag közben nem sokat változott, változott azonban a világ. Az ifjabb írónemzedék életében ugyanúgy az önképzés játszotta a legnagyobb szerepet, mint Kazinczy Ferencében és nemzedéktársaiában, könnyebb volt azonban a könyvbeszerzés. Az előfizetéses megrendelői rendszer helyett a könyvkereskedők üzletei és a szerkesztőségek lettek a könyvterjesztés igazi otthonai. Megnőtt a külföldről érkezett könyvek száma, de azoké is, akik nehezen és áldozatokkal, de eljuthattak az ország határain túl. A hazai iskolai viszonyok mellett szükség volt a továbbképzésre, amihez a külföldi utazás nagy segítséget adott. Az 1847-es újságírónak igaza volt, amikor így panaszkodott: nálunk hiányzanak a művelődéshez a „számtalan segédeszközök... a költő szellemének művelésére, fantáziájára fölébresztésére, gazdagítására, kedélye nemesítésére...” Igaza volt, mert akkor a könyveken kívül csaknem minden hiányzott, „mi a művelődést előmozdítani képes — képcsarnokok, nagy hírű szobrászok mesterművei ismeretlenek előttünk, ízlésünket, érzékünket kiművelnünk tehát nem könnyű...”.

A két ismertetett könyvjegyzék épp azt az utat mutatja, amelyet Erdélyi János éppen húsz év alatt részben ezeknek az itt felsorolt és bemutatott műveknek a segítségével megtett: a nagykaposi énekestől a legfrissebb párizsi sajtóig. A könyvjegyzékek utalnak arra, hogy milyen műveknek a segítségével formálta szellemét és ízlését az az író, aki saját erejéből küzdött fel magát, aki sem fényes név, sem gazdag vagy tekintélyes rokonság pártfogására nem számíthatott. Ez a körülmény nehezíti az összevetést egyéb hazai könyvgyűjteményekkel, így pl. a nemesi származású Kisfaludy Sándoréval vagy az arisztokrata Eötvösével. Kisfaludy vagy akár Péczely József könyvtára egy-két évtizeddel korábbi volt, amikor magasabbak voltak az árak, és nehezebb volt a könyvek megszerzése. Erdélyi és Eötvös könyvtára egy időben alakult ki.

Eötvös könyveinek száma — Béneyi Miklós számítása szerint — mintegy kétezer kötetre tehető, ez a szám azonban a könyvtárnak nem az 1840-es évek közepi állományát mutatja, hanem az író halála utániét. Nehezíti az összehasonlítást, hogy Eötvös gyűjteményét apjától, nagyapjától, anyjától öröklött könyvek is gazdagították, míg Erdélyi könyvtárának magját mindössze egyetlen kötet, a debreceni kiadású énekeskönyv alkotta.

Az írói könyvtár kortörténeti tanulságai mellett gazdájának érdeklődését, ízlését és műveltségének pilléreit tükrözi, különösen ha időrendben követhető a könyvtár formálódása. A XIX. század első felében érvényes volt a horatiusi szentencia: „Quo semel est imbuta recens, servabit odorem testa diu” („Az új edény sokáig megőrzi annak a folyadéknak szagát, amelybe először bemártották”). A református kollégiumok ugyanazt az ismeretanyagot adták diákjaiknak, a különbség egy-egy tanáregyéniség személyes hatásában lehetett. Patakon, Pápán, Enyeden, Kolozsvárt vagy Debrecenben a latinra és a hazai történelemre épülő jogi vagy teológiai műveltség volt az az alap, amelyre ki-ki egyéni érdeklődésének megfelelően építkezett. Erdélyinél a minőségi változás, az a horatiusi folyadék, amely sokáig meghatározza a szilke szagát, Wienbarggal való megismerkedése volt. Ekkor nyílt rá szeme a hazai művelődés egyoldalúságára, ettől kezdve ismerte fel a korszerű nevelés szükségességét, amelynek célja az életre való felkészítés, a jelen követelményeinek megfelelő polgár kiképzése. Mert nemcsak a „kenyértudományokra”, a legpozitívabb jogra és a legelvontabb hittanra kell nevelni a gyermekeket és ifjakat — hangoztatja Erdélyi —, nemcsak papokat és prókátorokat vár az ország az iskoláktól, hanem gazdákat és földmérőket, tisztviselőket és kereskedőket, minden polgári foglalkozásra előkészítve a diákokat. Azt várja Erdélyi, hogy a főiskolák mellőzzék tananyagukban mindazt, ami „az életre működni megszűnt”, helyette pedig tanítsák a filozófiát, amely megadhatja az egységes világnézetet, az „esztétikai alapérzést”, amelynek segítségével az ifjak rendszerezhetik tudás- és ismeretanyagukat, és megtalálhatják helyüket az új társadalomban. A *Társalkodóban* 1839-ben, 1840-ben megjelent cikksorozatának inspirátora, mint a református kollégiumokat és elsősorban a pataki iskolát védelmező Zsarnay Lajos rosszállóan utalt rá, az „ifjú német” írócsoport volt, elsősorban Wienbarg.

Erdélyi műveltségének alapját a református iskola adta, ezt a latinra épülő műveltséget egészítette ki önképzéssel: a francia felvilágosodás nagyjainak alapos és elmélyült tanulmányozása után következett a gessneri, wielandi, matthissoni, klopstocki olvasmányélmény, amely azonban rövid ideig élt benne, mert kedélye, ízlése idegen volt ettől a világtól. Kölcsyben sokáig rezonált ez a német élmény, éppúgy mint ahogy pl. Erdélyit Kölcsyvel ellentétben a görög irodalom sem kerítette hatalmába. Őt a kortársi irodalom mellett a német klasszika három nagy alakja ragadta meg, Herder, Schiller és Goethe, az utóbbinak, mint maga is vallotta, sokat köszönhetett. Rajtuk kívül még két nagy egyéniség hatásáról vall: Jean Paulérről és Shakespeare-érről, a hegeli élmény a későbbi évek sajátja.

Erdélyi János könyvtárának első része, amelyet harmincéves koráig szerzett, betekintést enged az író és általában a kortársak művelődésének folyamatába azokban az években, amikor az ismeretek megszerzésének egyetlen módja az olvasás volt. Műveltségük koncentrikus körönként képződött, a magból kiindulva egyre szélesedő tudásanyagot feldolgozva. Szervesen formálódott, lassú éresi folyamat eredményeként. Gondosan, egyedi megmunká-

lással csiszolódtak a gondolatok, ezért bővelkedett a kor annyi nagy egyéniségben. Mentések voltak a kliséktől, mert elmélyedtek az általuk olvasott vagy tanulmányozott szerzőkben, több rétegüket felfedezve és megértve, amit csak a meg-megálló, töprengő, továbbgondoló olvasás adhat. Inkább a gondolatmenetre figyeltek, a mélyre néztek, kevésbé vonzotta őket a talmi, a csillogó ötlet, a gondolati anyagot látták benne, amelyet munkába vett az agy, az egyéniség, s azt saját elképzelései, saját igényei szerint dolgozta fel, tette valóban sajátjává. Reformkori őseink talán kisebb tárgyi tudással rendelkeztek, kevesebb könyvet vettek kézbe és olvastak el, kevesebb információs anyaggal bombázták őket a külvilág, de többet gondolkoztak, mélyebbre ástak, több kincset hoztak a felszínre, és ezáltal szerveesebben beleépült tudásanyaguk a hazai kultúrába.

Erdélyi János gazdag könyvtára, amelyet élete végéig nagy anyagi áldozatokkal is gyarapított, nem maradt fent. A gyűjtemény az író 1868-ban bekövetkezett halála után, leltár nélkül került az új tulajdonoshoz, a sárospataki Tanárképző Intézethez, amelynek könyvállománya, Erdélyi könyveivel együtt, 1945 után teljesen szétszóródott. Könyvtárát nem rekonstruálhatjuk. Az ismeretett két könyvjegyzék viszont megőrizte a később kiteljesedő könyvtárnak 1845-ös alakját, azoknak a műveknek a listáját, amelyeket Erdélyi János másfél évtizeden át szerzett, és amelyek a magját alkották a később kitereljesedett és egyre jobban szakosodott nagy gyűjteménynek.

ILONA T. ERDÉLYI

Die Bibliothek von János Erdélyi in den 1840-er Jahren

Die reiche Bibliothek von János Erdélyi, die er bis ans Ende auch auf Kosten materiel-ler Opfer vermehrte, hat sich nicht erhalten. Sie geriet, nach dem Tode des Schriftstellers in 1868, ohne Inventar zum neuen Besitzer, zum Pädagogischen Institut zu Sárospatak, dessen Buchbestand nach 1945 — nebst den Büchern Erdélyis — zerstreut wurde. Es gibt keine Möglichkeiten mehr seine Bibliothek zu rekonstruieren. Unter seinen Schriften sind aber zwei Buchlisten geblieben, die erste wurde im April 1844, die zweite am Anfang des Jahres 1846 zusammengestellt. Vor und nach seiner Reise in West-Europa schrieb Erdélyi seine zu Hause gelassenen, mit sich gebrachten, bzw. im Auslande, in Deutschland, Frankreich und Italien gekauften Bücher zusammen.

Die zwei Buchlisten machen uns mit dem ersten Bestand der Bibliothek Erdélyis bekannt. Seiner Bibliothek, die bis 1845 etwa 500 Bände ausmachte, kommt eine sonderbare Stelle zu, weil sie keine Adels-, Bürger- oder Aristokratenbibliothek war. Der Schriftsteller kaufte selbst — mit der Ausnahme eines Stückes — oder bekam von seinen Schriftstellerkollegen die Bände seiner Sammlung. Nichts fiel ihm als Erbe zu. Darum spiegeln jede einzelne Bände die persönliche, gründliche Interesse des Schriftstellers, weisen auf seinen Geschmack und auf die Pfeiler seiner Bildung hin, hauptsächlich dadurch, weil wir, in Kenntnis der Lebensdaten, die Ausbildung der Bibliothek in der Zeitfolge nachfolgen können. Die Auseinandersetzung der zwei Listen ermöglicht uns die Eindrücke, welche den Schriftsteller durch seine fünfzehn Monate lang dauernde Reise gestaltet haben, nachzufolgen.

Die zwei Buchlisten dienen mit zahlreichen zeitgeschichtlichen Lehren: sie geben ein Bild von den obligatorischen Lesestücken und vom Lehrmaterial der Studenten des reformierten Kollegiums, sie informieren uns ferner über die damaligen Buchbeziehungsmöglichkeiten, so z. B. über die Preise, und überhaupt darüber, welche Bibliothek ein Intellektueller im Reformzeitalter, ein unter bescheidenen Umständen lebender Schriftsteller und Buchliebhaber, der aus einer Plebejerfamilie stammte, sich versammeln konnte.

A Szekszárdi Polgári Olvasókör története 1871—1918-ig

Az 1867-es kiegyezéssel létrejött Osztrák—Magyar Monarchián belül Magyarország viszonylagos önállóságra tett szert. Alkotmányos keretek között megindulhatott a polgárosodás. A kapitalista viszonyoknak kedvező törvények előrelendítették a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális életet. A fejlődés megkövetelte a lakosság műveltségi szintjének emelését. Ezért az ország egyik súlyponti kérdése lett az oktatásügy fejlesztése, a művelődés fontosságának tudatosítása és intézményeinek kiépítése. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter 1867. július 3-án felhívást tett közzé népnevelési egyletek alakítására:

„A népnek csak magának lehet önmagát művelnie. Egyedül ott fejlődhetik ki életrevaló, önálló, maradandó és az emberi polgárisodásra valóban gyümölcsöző műveltség, hol a művelődés szükségének érzete a nemzet lelkületében felébredvén, a polgárok minden osztályainak vállvetett közreműködése által, magából az összes nép életéből képződik ki. És éppannyira az állami közhatalom csak segíyezni és gyámoltítani képes az egyeseknek és testületeknek idevonatkozó törekvéseit, mint viszont a kormánynak minden legüdvösebb intézkedései is óhajtott siker nélkül maradnak, ha a társadalom közreműködése átalal nem támogatatik.”¹

Az önművelés legfőbb formáját az olvasásban látták. A kor fő kulturális jel-szava „Könyvet a népnek!” lett. Tolna vármegyében is több újságicikk jelent meg az 1870-es években a könyvtárak és az olvasás népszerűsítésére.

„A felnőttek oktatása abban találja a legbiztosabb megoldás kulcsát — írta például a Tolna megyei Közlöny —, ha a házi iparkodás mellett gondoskodunk arról is, hogy a nép alkalmas, jó könyveket olvashasson. És irodalmunk akkor virágzik fel igazán, ha a népnek kedves foglalkozása és életszükséglete lesz az olvasás. Kedveltessük meg tehát a néppel az olvasást, lássuk el őt célszerű olvasnivalókkal, melyeknek hasznos darabjait a gyermekek és a nép olvasás végett kihordhassák.”²

Az önkényuralom utáni szabadabb légkörben a lakosság egyes rétegei megalkotották igényeik szerint a különféle művelődési egyesületeket, társaságokat, olvasóköröket. Ezeknek valóban egyik céljuk a műveltségi szint emelése, a könyvtárak létesítése, az olvasás népszerűsítése volt. Emellett azonban komoly politikai szerepre is szert tettek. A sokasodó egyletek, olvasókörök nagy része ugyanis kicsúszott a kormánypárt kezéből, és a kiegyezést balról támadó, Kossuth nevével és 1848 programjával fellépő pártok befolyása alá

¹ Eötvös József felhívása a népnevelési egyletek alakítására. Közli: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849—1945.* (Szerk.: Kovács Máté.) Bp. 1970. 121.

² *Tolna megyei Közlöny.* 1875. október 13.

került. Ezeknek a pártoknak egyik tömegbázisát az egyesületek tagjai jelentették. Itt ápolták a nemzeti hagyományokat, élesztették a függetlenség eszméjét, terjesztették Kossuth nézeteit. Az emberek ezekben a körökben beszéltek meg az ország ügyes-bajos dolgait, innen kísérték figyelemmel a politikai helyzetet. A társaságok szabályainak betartása egyben a társadalmi élet és a politikai gyakorlat egyik demokratikus iskolája is volt. Az országnak azokon a területein, ahol az ellentétek kiélezettebbek voltak (pl. Viharsarok), a paraszti olvasókörök egy része lett az agrárszocialista mozgalom bázisa. Azokon a területeken, ahol a nincstelenség szervezkedése még nem öltött formát, az egyesületek megmaradtak 48-as alapokon, és így bírálták a fennálló rendet.

Tolna megyében az első kötetlen politikai-társadalmi fórum a reformkorban alakult Szekszárdi Kaszinó volt, amely Széchenyi István országos mozgalmának hatására jött létre 1841-ben. Itt kizárólag a megye nemesei, gazdagabb polgárai és az értelmiség képviselői vehettek részt a rendezvényeken, és használhatták az értékes könyvtárat, olvasótermet. Ezt a kaszinót is elsodorta az abszolutista rendszer. Tulajdonképpen csak a kiegyezés után tudott talpraállni, és megerősödni ismét.³ Változatlanul a gazdag földbirtokosok, hivatalnokok és az értelmiség köre maradt. A tagdíj viszonylag magas volt: ezzel már eleve megszürték a tagságot.

A Kaszinó újjászervezése mellett megindult Szekszárdon egy mozgalom, amely az iparosok és kistisztviselők részére társadalmi otthon létesítését tűzte ki célul, ahol a „honfiúi érzés ápolása, a szellemművelés és a baráti társulás” lenne a feladat. A mozgalom eredményeképpen 1871. április 10-én megalkult a Szekszárdi Polgári Olvasókör.⁴

Szekszárd megyeszékhely, 1874-ig mezőváros, majd 1875-től nagyközség, 1906-tól pedig rendezett tanácsú város. 1870-ben lakóinak száma 11 069 volt. Foglalkozás szerint túlsúlyban szőlő- és szántóföldművelők laktak. Jelentős volt azonban az iparosok és kereskedők száma, valamint sok vármegyei hivatalnok élt itt. Keleti Károly *Hazánk és népe* című munkájában a történeti Magyarországot figyelembe véve Szekszárdot a meglévő városi elemek alapján az 55. helyre sorolta.⁵ A városi elemet a következő összetevőkből vizsgálta: ipari és kereskedelmi foglalkozás, műveltségi fok (írni-olvasni tudás), értelmiségi kereset, cselédszám, lakásviszonyok. A 11 069 szekszárdi lakos 8,90%-a űzött ipari, illetve kereskedelmi foglalkozást. 72,74% tudott írni és olvasni. Ez országos viszonylatban igen jó aránynak számított. Értelmiségi keresetből a lakosság 1,89%-a élt. A cselédek arányszáma 5,38% volt. Emeletes ház Szekszárdon 1,98%, és az egy szobára eső lakók száma 2,61% volt.⁶ Szekszárdon 1870-ben csak elemi iskolák léteztek. 1876-ban kiharcoltak egy 4 osztályos polgári fiúiskolát és egy 2 osztályos felső leányiskolát. A lakosság összefogásából és közadakozásból 1896-ban sikerült kivívni, hogy gimnáziumot létesítettek a helységben. Az adatok tanúsága szerint valóban szükséges volt

³ A hagyományok szerint csak formálisan szünetelt a kaszinói élet, mert a tagok titokban összejöttek. L.: BODNÁR István: *Száz év tettekben, alkotásokban; A Szekszárdi Kaszinó vázlatos története, Bezerédj István és a százéves Szekszárdi Kaszinó* (szerk.: BODNÁR István). Szekszárd, 1942. 104–105.

⁴ A Szekszárdi Polgári Olvasókör alakulási jegyzőkönyve sajnos nem maradt ránk. A Tolna megyei Levéltárban csak két választmányi jegyzőkönyv található: I. 1891–1900. II. 1900–1908., és az olvasókör 3 alapszabálya. Elképzelhető, hogy magánkézben még van iratanyag a körrel kapcsolatban.

⁵ KELETI Károly: *Hazánk és népe*. Pest. 1871. 424.

⁶ I. m. 419. l.

olyan egyletek létrehozása, ahol a lakosság igényeinek megfelelően művelődhetett. A megyeszékhely jelentős 48-as hagyományokkal rendelkezett. 1867-ben 847 igazolt honvéd élt a helységben. A Tolna megyei Honvédegyletnek 50 szekszárdi tagja volt.⁷ Ezek az emberek befolyásolták a közszellem alakulását. Az 1871-ben megalakult Szekszárdi Polgári Olvasókör a 48-as szellem egyik fő ápolója lett. Tagjai között több igazolt honvéd és honvédegyleti tag volt.⁸

A polgári olvasókör célja az alakulási jegyzőkönyv szerint a következő volt:

„Szekszárd mezővárosában, tekintve a jelenlegi felette fontos politikai állását Európának, és a nemzetek önállóságuk, valamint őket megillető jogaik utáni törekvését, mely az önkormányzat helyes elvén alapul: közóhaj és akarat nyilvánulással egy oly közép polgári kör megalapítása céloztatik, mely a polgárok közt gyűpontot képezne arra nézve, hogy ott barátságos és társas összejövetelt eszközölve, egymást kölcsönös felvilágosítás és eszmecsere által, részint politikai elvek tisztázása, s azok igazi magyar szellemben való helyes felfogása és értelmezése által tökéletesb politikai érettségre és jártasságra utat és módot nyerhessenek, mik által ítéletük élesbülne, részint pedig közhasznú gazdasági és egyéb történelmi, úgy tudományos tárgyak előadása által általános műveltségi állapotukat fejleszthessék, hogy így, mint állampolgárok, úgy a hazának és a közérdeknek, mint maguknak is minél nagyobb előnyére lehessenek.”⁹

Az olvasókör fő szervezője, egyben első elnöke dr. Gájásy Lajos, a kórház igazgató főorvosa volt. Vele együtt az alapítók negyvenen voltak.¹⁰ A választott tisztikar alelnökből, jegyzőből, pénztárosból, igazgatóból és választmányi tagokból állt. Meg kell róluk jegyezni, hogy egyben ők voltak a mezőváros vezetői is.¹¹

1871. augusztus 10-ére készült el az olvasókör alapszabályzata. Ezt 1873-ban és 1878-ban módosították. Az első alapszabály a Szekszárdi Polgári Olvasókör céljának a következőket tűzte ki:

„Egy társulati központot képezve, az egylet tagjai ott nemzetiség-, vallás- és rangkülönbőség nélkül minél gyakrabban összejöhessenek, és a kölcsönös eszmecsere, barátságos társalgás, hírlapok olvasása, valamint az alább körülírandó módon és szellemben tartandó nyilvános felolvasások által szellemi és erkölcsi életüket és érzelmüket tökéletesbítvén, felfogásukat, ítéletüket élesíthessék, és ez által mind a társadalmi mind a nyilvános országos ügyekben a jártasságot elsajátíthassák.”¹²

Az 1873-as módosított alapszabály is ezt tartotta az olvasókör céljának.¹³ Ezek az elvek az 1848-as forradalom liberális eszméit tükrözték. Az 1878-as alapszabály már leszűkítette ezt a célt: „A Szekszárdi Polgári Olvasókör célja a közművelődés előmozdítása, oktató és mulattató felolvasások tartása, barátságos érintkezés, hírlapok, folyóiratok és könyvek olvasása, továbbá kelle-

⁷ VENDEL István: *Szekszárd megyei város monográfiája*. Szekszárd, 1941. 167–171.

⁸ Például Imberl Ferenc, Stann Jakab a vezetők közül.

⁹ SCHNEIDER János: *A szekszárdi polgári olvasókör 25 éves története*. Tolna megyei Közlöny 1896. szeptember 27.

¹⁰ Tolna megyei Levéltár (továbbiakban TmL) Alispáni iratok 380/1871.

¹¹ Stann Jakab alelnök, Lauschmann Ferenc jegyző, Bergmann Ernő pénztáros, Preimayer József igazgató, Mehrwerth Ignác, Sántha István, Kovács Mihály, Kiss János, Imberl Ferenc, Zsigmond János, Takler József, Illés Ignác, Bóvári Ferenc, Ferger János, Himmel Károly, Orbán György választmányi tagok. SCHNEIDER: I. m.

¹² TmL Alispáni iratok 380/1871.

¹³ Uo.

mes időtöltés szórakoztató társasjátékok által.”¹⁴ Ez a kizárólagos művelődési célkitűzés — úgy tűnik — a hivatalos, belügyminiszteri engedély megszerzése miatt volt, mert továbbra is a politikai tevékenység egyik fóruma maradt az olvasókör.

Az első alapszabály az egyesület hatáskörét a következőképpen határozta meg: „A polgári olvasókör oda fog működni, hogy tagjai mindenek előtt minél több és jelesebb hírlapokat olvashassanak; továbbá: hogy egy jól szervezett könyvtárral rendelkezhessenek.”¹⁵

Tag lehetett „minden olyan községi honpolgár, akit ügyszeretete mellett fedhetlen erkölce is ajánl”. Igen érdekes, hogy a tagságot nem kötötték az írás tudásához, mert az első két alapszabály szerint a jelentkezési íven, mely három évi kötelezettséget foglalt magában, az aláírás helyett „keresztvonalást” is tehetett a belépő.¹⁶ Az 1873-as módosítás már szűkítette a tagok körét. Meghatározta ugyanis, hogy tag lehet „minden olyan független önálló községi honpolgár, kit ügyszeretete mellett fedhetlen erkölce is ajánl”.¹⁷ Az 1878-as harmadik alapszabály pedig már a műveltségi szintet is a tagság feltételének tekintette: „Az egylet tagja lehet minden önálló, fedhetlen jellemű s a társadalmi műveltség színvonalán álló egyén.”¹⁸ A tagoknak joguk volt az egylet rendezvényein megjelenni, a hírlapokat és a könyveket használni. Részt vehettek a közgyűléseken, ahol javaslatot tehetnek és szavazhattak. Kötelességük az alapszabályok betartása és a tagdíjak fizetése volt. Az olvasókört közgyűlések és választmányi ülések által kormányozták. Közgyűléseket negyedévenként tartottak, választmányi üléseket havonta egyszer.

Az első alapszabály részletesen felsorolta az elnök, alelnök, pénztárnok, könyvtárnok, jegyző, igazgató, a 12 választmányi tag és a 2 számvizsgáló feladatait. Legfőbb jogköre az elnöknek volt, aki az olvasókört képviselte, őt helyettesítette az alelnök. Az igazgató az egylet helyiségeivel kapcsolatos problémákat intézte. A pénztárnok az olvasókör pénzeit kezelte, nyilvántartotta a kiadásokat és bevételüket, órá ügyeltek a számvizsgálók. A jegyző a közgyűlésekről és választmányi ülésekről jegyzőkönyvet vezetett. A választmány hatásköréhez tartozott „az egylet mindennemű ügyeinek vezetése; az időközben felmerült kiadások elhatározása, a hírlapok, könyvek, térképek s. a. t. megrendelése; az alapszabályok feletti őrködés, az az ellen vétők feletti ítélet hozás”.¹⁹

Az 1871-es alapszabály igen részletesen határozta meg azt, hogy a képzés módját miként akarták megoldani:

„A társulat egyik fő céljaul tűzte ki a barátságos összejövetel és társalgás, valamint a hírlapok és jó könyvek olvasásának élvezhetésén kívül főleg felolvasások által terjeszteni, éleszteni a közjó és minden nemes iránti fogékonyságot, hogy ez által valamint egyesekben a tudományok iránti szorgalmat és iparkodást, úgy általában a nemesebb erkölcsös önértetet, a közjó iránti hasznot és vagyonosodást, és ezek által az általános felvilágosodást terjessze és meghonosítsa.”²⁰

¹⁴ TmL Alispáni iratok 1844/1878.

¹⁵ TmL Alispáni iratok 380/1871. I. alapszabály 3. §.

¹⁶ Uo. 4. §.

¹⁷ Uo. II. alapszabály 4. §.

¹⁸ TmL Alispáni iratok 1844/1878. 2. §.

¹⁹ TmL Alispáni iratok 380/1871. I. alapszabály 13. §.

²⁰ Uo. 25. §.

Ezért a téli időszakban (november 1-től március végéig) ünnep- vagy vasárnap este a tagok ismereteinek bővítésére felolvasásokat határoztak el a következő tárgyokban:

„1. A magyar nemzet történelmében, érintve oly nemzetek történelmét, melyek arra lényeges befolyást gyakoroltak.

2. Hírlapokban is gyakran előforduló idegen szavak magyarázata, és azok lényeges értelmzése. Kapcsolatban evvel a többi népek és nemzetek kormányformája is előadatik.

3. Egyéb közhasznú gazdasági vagy átlagosan tudományos, de mégis gyakorlati becses bíró tárgyak ismeretében.”²¹

Meghatározták, hogy az előadások anyagát a megtartás előtt írásban le kellett adni a választmánynak, amely elbírálta, alkalmas-e a felolvasásra. A könyvtárnok feladata volt ezeknek a kéziratoknak a megőrzése.²² Az olvasókör 1878-as harmadik alapszabályában ezekről a felolvasásokról már nem esik szó.

Az egylet tagdíját évi négy forintban állapították meg. A többi körhöz viszonyítva a tagdíj alacsony volt. Sokszor előfordult azonban, a jegyzőkönyvek tanúsága szerint, hogy a tagdíj elmaradás nagy összegre rúgott. Az 1896. január 5-i beszámoló szerint a tagdíjhátralék például 1416 forint volt.²³ Meg kell jegyezni, hogy egy tanító évi fizetése 300—400 forint ekkor. A tagdíjhátralék miatt az olvasókörből sok tagot zártak ki, mert az 1878-as alapszabály kimondta:

„Amely egyleti tag lejárt tagsági járandóságát a félév végéig le nem fizeti, előre becsajtott 15 napi pénztárnoki írásbeli felhívás után a következő negyed első választmányi ülésén előterjesztendő pénztárnoki jelentés folytán az egylet tagjai sorából a választmány által kitörölthetik.”²⁴

A kör a tagdíjból befolyt összeget a terembérletre, berendezések, könyvek és folyóiratok vásárlására fordította.

A Szekszárdi Polgári Olvasókör első alapszabályát a belügyminiszter 1871. szeptember 9-én hagyta jóvá, hivatalosan ettől az időponttól kezdte meg a működését. Az egyletnek két hivatalos ünnepe volt: március 15-e és Kossuth Lajos névnapja, augusztus 25-e. Ezt a két napot mindig megemlékezéssel, műsorral, díszvacsorával és táncmulatsággal ünnepelték meg. Több alkalommal jótékonyági bálakat tartottak, amelyek befolyt összegét könyvvásárlásra, illetve aktuális jótékonyági célokra fordították. Nyaranta kéthetenként zenei estélyeket rendeztek, amelyek szintén táncos mulatságok voltak.

Először bérelt helyiségben kezdte meg az olvasókör a tevékenységét. 1886-ban anyagilag a kör annyira megerősödött, hogy a Szekszárdi Takarékpénztár kölcsöne segítségével házat vásároltak, melyet többször is átépítettek.²⁵

Az olvasókör 1872. januári aláírási ívén már 200 bejegyzett tag szerepelt. 1873-ban tiszteletbeli tagokként felvették a szekszárdi tanítókat, mivel „a nép nevelői”. A tagok száma időnként nagyon hullámzott. Különösen 1879—80-ban csökkent le a számuk. 1879-ben 86 tag volt, 1880-ban 145. 1887-ben már 405 taggal működött, míg 1896-ban 327 rendes és 36 vidéki tagot tartot-

²¹ Uo.

²² Uo. 26—28. §.

²³ *Tolna megyei Közlöny* 1896. január 12.

²⁴ TmL Alispáni iratok 1844/1878. 5. §.

²⁵ A Szekszárdi Polgári Olvasókör székháza a Rákóczi u. 16. számú ház volt.

tak nyilván.²⁶ A létszám csökkenését a korabeli kommentátor a nehéz gazdasági helyzettel magyarázta. A szekszárdi iparosság fő jövedelme tulajdonképpen a szőlőből származott, és ez a réteg is erősen megérezte a phyloxera pusztító hatását. Az egykorú közvélemény Szekszárdon két egyesületet tartott életképesnek: a kaszinót és a polgári olvasókört.

„Régi tapasztalat az Szekszárdon, hogy itt csak két egyesület bír létjogosultsággal és csak az életképes; az egyik a kaszinó, amely az értelmiséget, a másik a polgári olvasókör, mely az iparos osztályt és alsóbb rangú tisztviselőket foglalja magában. Számtalan kísérlet történt már újabb társadalmi körök alakítására, azonban egy sem bírt az állandóság jellegével. Ennek természetes magyarázata pedig az, hogy Szekszárdon még az alkotó elemek létszáma nem nagyobb, mint mennyi két társadalmi egyesület fenntartására képes; amint ezen bármi oknál fogva túlmennek — rögtön ott van a túltelítettség veszélye.”

— írta a *Tolnamegyei Közlöny* 1896-ban.²⁷ A későbbi években az olvasókörnek általában 300—400 körül volt a tagsága. 1915-ben például 430, 1917-ben 342 tagot jegyeztek be a körbe.²⁸

Az olvasókör tagjai az első években a könyvtár kialakításán fáradoztak. Először csak a hírlapokra és a folyóiratokra fizettek elő, majd könyveket is kezdtek vásárolni. 1873-ban megkezdődtek a felolvasások is, „melyek részint közhasznú tájékoztatást nyújtanak, részint kiemelve az embert a mindennapiság porából a szellem, az eszme világába, finomítják a lelkiületet és élesztik a honszeretetet”.²⁹

1875-ben a polgári olvasókör vezetésében jelentős változás történt. Dr. Gájásy Lajos lemondott az elnöki székről, és helyette Boda Vilmost választották meg, aki 1914-ig töltötte be ezt a tisztséget. Utána dr. Szentkirályi Mihály, a város polgármestere lett az olvasókör elnöke 1918-ig. Őt Horváth Ignác igazgató-tanító, a *Tolnamegyei Közlöny* felelős szerkesztője váltotta fel az elnöki székből.

Boda Vilmos (1837—1916) jellegzetes egyénisége volt Szekszárdnak. Veszprémből került Tolna megyébe. 1861-ben vármegyei aljegyző, de az abszolutizmus visszaállításakor állásáról lemondott. 1866-ban a központi járás szolgabírája lett, majd járásbíró, később törvényszéki bíró 1884-ig. Ebben az évben a szekszárdi választókerület függetlenségi programmal országgyűlési képviselővé választotta, amely tisztelet 22 évig töltötte be. 1873-ban Szekszárdon Haladó Kört alapított, de működését a kormány liberális céljai miatt nem engedélyezte.³⁰ Ebben az évben indította meg a megye első újságát, a *Tolna megyei Közlönyt*, amely egészen 1918-ig a Függetlenségi és 48-as Párt lapja volt. Amikor a Haladó Kör működését nem engedélyezték, Boda más módon próbált bázist építeni. Az iparos és kistisztviselő réteg alkalmas volt az 1848-as eszmények alapján bírálni a kiegyezést, kiállt az önálló magyar hadsereg és vámterület mellett, támaszát adta a megyében a függetlenségi pártnak, nézetei találkoztak Boda elképzeléseivel. A polgári olvasókör egyik március 15-i estélyén merült föl Boda Vilmos képviselővé jelölésének ötlete.³¹

²⁶ SCHNEIDER: I. m.

²⁷ *Tolna megyei Közlöny* 1896. január 12.

²⁸ *Tolna megyei Közlöny* 1915. január 17.; 1917. január 21.

²⁹ SCHNEIDER: I. m. Sajnos ezeknek a felolvasásoknak a témájával kapcsolatban semmilyen adatot nem találtam.

³⁰ ERDEI Lajos: *A szekszárdi önkéntes tűzoltóegyesület negyven éve*. Szekszárd, é. n. 16.

³¹ *Vízolyi Gusztáv bukása*. Budapest, 1884. 54.

Boda elnökle mellett a Szekszárdi Polgári Olvasókör komoly politikai és kulturális tevékenységet fejtett ki. 1876-ban az orosz—török konfliktus idején a Monarchia — így a magyar kormány is — oroszbarát politikát folytatott. A magyar közvélemény viszont lelkesedett Törökországért, ahova 1849-ben Kossuth Lajos menekült, s a szabadságharc leverésében segédkező cári önkényuralmat gyűlölte. A városok és községek versenyeztek, hogy minél több segítséget nyújtsanak a törököknek. Szekszárdon és a központi járásban a gyűjtést a polgári olvasókör kezdeményezte és szervezte. Több jótékonyági bált rendeztek a sebesültek segélyezésére. Az 1877. szeptember 30-i jelentés szerint az év folyamán 254 Ft készpénzt és 69 kiló kötszert és tépést juttattak el a török konzulátushoz.³²

1889-ben az olvasókör alelnöke, Adler N. János részt vett a függetlenségi párt egyik csoportjának turini útján, ahol meglátogatták Kossuth Lajost.³³

A Tolna megyei Függetlenségi és 48-as Párt, az Ugron-féle frakció kiválása után is megmaradt az eredeti, 1884-es program mellett. 1895-ben nagy demonstrációt tartottak Szekszárdon. Erre meghívták Kossuth Ferencet, aki ez alkalommal ellátogatott a Szekszárdi Polgári Olvasókörbe is. A korabeli hírlapíró így festette le a lelkesedést:

„Ha sohasem hallottam volna hírét, ha sohasem tudtam volna, mit jelent a magyar embernek e név: »Kossuth«, megtudtam, megértettem volna ezt abban a pillanatban, midőn Kossuth Ferenc a kör udvarába belépett. — Szívetrázó, egetverő éjlenzés hangzott fel, ifjak, öregek szemében örömkönnny csillogott, midőn belépni látták a mi édes apánknak, a halhatatlan Kossuth Lajosnak fiát. Megmagyarázta nekem e lelkesedés, hogy a Kossuth név örökre be van vésvé a magyar ember szívébe, azt sem idő, sem távolság, jó vagy balsors onnét ki nem törülheti, egybeforrt az a magyar ember vérével, s míg magyar él e földön, addig a függetlenség, a szabadság, a hazaszeretet mind kifejezést nyer ez egy névben: »Kossuth«.”³⁴

1898-ban, amikor a Bánffy-kormány március 15-e helyett április 11-ét (a király ezen a napon szentesítette 1848-ban az ún. áprilisi törvényeket) akarta hivatalos nemzeti ünnepnek megtenni, a Szekszárdi Polgári Olvasókör kitarított március 15-e mellett.³⁵

Ebben a korszakban Szekszárd legnagyobb kulturális megmozdulása a Garay-szobor felállítása volt. A gyűjtésben és az ünnepség rendezésében az olvasókör is tevékenyen kivette a részét. A leleplezéskor az ipartestülettel egy zászló alatt vonultak fel a szoborhoz, és elhelyezték az egylet koszorúját.³⁶

A Szekszárdi Polgári Olvasókörnek a társadalmi megmozdulások mellett igen fontos feladata volt a könyvtár kialakítása, leltározása, szabályozása és az olvasási kultúra terjesztése.

³² SCHNEIDER: I. m.

³³ DEBULAY Antal: *Szekszárdiak Kossuth-zarándoklása Turinban*. Tolna megyei Népiújság 1977. április 24.

³⁴ *Tolnamegyei Közlöny* 1895. szeptember 29.

³⁵ Borzsák Endre, a Polgári Olvasókör egyik vezetője a következőket írta a *Tolnamegyei Közlönyben*: „Szerintem nem áll meg . . . amaz okoskodás sem, hogy az új Magyarország nemzeti újjászületése április 11-én, mint 48-diki törvények szentesítésének napján kezdődik. Ez — papilag szólva — legfeljebb a keresztelés napja, de a születés napjával örökre márc. 15-ike van már bejegyezve a millió és millió magyar szív díszkötéses arany képesos mátrikulájába, — és pedig az elesett honfiak piros vérével, mit onnan többé ki nem töröl Klió, még belügyminiszteri engedéllyel sem!” *Tolnamegyei Közlöny* 1898. április 10.

³⁶ TmL Szekszárdi Polgári Olvasókör választmányának jegyzőkönyve I. 1898. május 28.

³⁷ TmL Alispáni iratok 380/1871. I. alapszabály 18. §.

Az 1871-es alapszabály a következőképpen határozta meg a könyvtárnok feladatát:

„A könyvtárnok a társulat mindennemű irományait őrizete alá veszi, könyveket pedig a tagoknak térítvény mellett szolgáltat ki. Köteles azonban azok sértetlen visszaszolgáltatásáról meggyőződni, mely esetekben ő felelős. Kár vagy egyéb sérelmet a könyveken tartozik azonnal feljegyezni, és a választmány elé terjeszteni. Működéséről a választmány, és a közgyűlésnek is jelentést teend.”³⁷

Az 1878-as alapszabály szerint a feladata így módosult: „A könyvtárnok az egyeslet könyvtárát kezeli, s a könyvek és folyóiratok jegyzékét vezeti; a tagoknak egyes műveket jegyzék mellett használatra bocsát, s a beszerzendő művekre a választmánynak előterjesztést tesz.”³⁸

A kör megalakulásakor csak hírlapokat tudtak vásárolni, amiket az olvasóteremben lehetett tanulmányozni. Ez volt az olvasókör legkedveltebb helyisége. Minden évben megrendelték a legjelentősebb folyóiratokat és lapokat. Ezeket érdekes módon nem gyűjtötték össze, hanem félévenként elárverezték, az olvasókörből bárki megvehette. Az egyeslet működésének első évében a következő lapokra fizettek elő: *Hon, Reform, Magyarország és a nagyvilág, Vasárnapi Újság, Ústökös, Pester Lloyd*.³⁹

1893-ban a következő újságokat rendelték meg: *Ústökös, Egyetértés, Pesti Napló, Budapesti Hírlap, Pesti Király Hírlap, Vasárnapi és Politikai Újdonságok, Ország-Világ, Népszázló, Bolond Istók, Borsszem Jankó, Fliegende Blätter, Tolnamegyei Közlöny, Szekszárd és Vidéke, Tolna vármegye, Borászati Lapok, Magyar Hírlap, Iparügyek, Mátyás Deák*.⁴⁰ Ezek a lapok jól tükrözték az olvasókör tagjainak érdeklődését. Különösen népszerűek voltak az élelápok. A korszakban megjelenő összes jelentős szatirikus lapot járatták (*Ústökös, Bolond Istók, Borsszem Jankó, Mátyás Deák*). Az *Egyetértés* a függetlenségi párt lapja volt, éles ellenzéki hang jellemezte. A *Pesti Napló* szintén ellenzéki ebben az időben, és kezd üzleti lappá válni. A *Budapesti Napló* is független, nemzeti irányú, az egész magyar közönséget akarta képviselni. Tolna vármegyében ekkor már három újság létezett, az olvasókör járatta mind a hármat. Jellemző a tagok érdeklődésére, hogy megrendelték az *Iparügyeket* és a *Borászati Lapokat*. A sajtó ekkor igen merész, szabad hangú volt, így alakította az olvasók ízlését és politikai nézeteit. 1893-ban az egyeslet olvasóterme már szűknek bizonyult, a tagok akadályozták egymást az olvasásban. Ezért az olvasóterem melletti szobát is erre a célra rendezték be.⁴¹

A kör könyvtárának létrehozása következőképpen történt:

1. A tagdíjból évi gyarapításra 100 forintot fordítottak. Ezt minden évben megszavazta a közgyűlés.
2. Jótékonyági bálakat és műsoros esteket rendeztek, amelyek bevételét könyvvásárlásra fordították.
3. Magán személyek adományoztak az olvasókörnek könyveket. (Például 1886-ban Boda Vilmos 20 kötetet, 1887-ben Linka Károly 24 kötetet adott az egyesletnek.)

³⁸ TmL Alispáni iratok 1844/1878. 13. §.

³⁹ SCHNEIDER: I. m.

⁴⁰ TmL Szekszárdi Polgári Olvasókör választmányának jegyzőkönyve I. 1893. június 10.

⁴¹ Uo. 1893. október 28.

Sajnos az olvasókör első könyvjegyzékeit nem sikerült megtalálni. A Szekszárdi Polgári Olvasókör egy nyomtatott könyvjegyzékét találtuk csak meg, amely magánkézben van.⁴² Ennek a borítólapja hiányzik, így pontosan nem lehet megállapítani, melyik évben készült, csak hozzávetőlegesen. A felsorolt könyvek alapján 1911-ben nyomtathatták.

A könyvtár igen színvonalas volt, a klasszikus irodalom túlsúlya jellemezte. Persze fellelhetők a kor sikerkönyvei is, de zömében irodalmilag értékes, mondanivalójukban haladó alkotások voltak a könyvtárban.

Nagy vonalakban a következőképpen lehet csoportosítani ezeket a könyveket:

1. Klasszikus magyar költők művei: Arany János, Berzsenyi Dániel, Csokonai Vitéz Mihály, Garay János, Tompa Mihály, Vörösmarty Mihály.
2. Klasszikus magyar prózaírók alkotásai: Ambrus Zoltán, Eötvös József, Eötvös Károly, Gárdonyi Géza, Jókai Mór, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Mikszáth Kálmán, Tolnay Lajos, Vas Gereben.
3. Klasszikus világirodalom: Balzac, Dickens, Dosztojevszkij, Flaubert, Gorkij, Maupassant, Mark Twain, Tolsztoj, Turgenyev, Zola.
4. A kor sikerkönyvei — például Beniczkiné Bajza Lenke és Herczeg Ferenc regényei.
5. Történelmi munkák — elsősorban 1848—49 története. (Például Ábrai Károly: Magyarország 1848—49-ben, Horváth Mihály: Kossuth Lajos stb.)
6. Egyéb szakmunkák, ismeretterjesztő művek — Jámbor Pál: Magyar Irodalom története, Carrara Ferenc: Büntető jogtudomány, Molnár Aladár: Néptanítók nyugdíjazása.

A nyomtatott könyvjegyzék szerint a könyvtár akkori állománya 650 kötet volt.⁴³ Az 1896 januárjában tartott beszámoló szerint az egyletnek 718 könyve volt. A csökkenés azért következhetett be, mert a könyvtáros beszámolója szerint sokszor ronggyá olvasták a könyveket, és ki kellett ezeket selejtezni.⁴⁴

A régi könyvtárnoknak szinte ugyanazokkal a problémákkal kellett küzdenie, mint a mainak. Az 1892. júliusi közgyűlésen előadta, hogy a

„könyvtár használatának a művek kiadása és visszavétele alkalmával nagy nehézségekkel kell küzdenie; amennyiben az egyleti tagok nagy része az olvasás végett kivett könyveket nem hozza vissza azonnal, hanem másoknak cserébe adja, és a legtöbb esetben nem is az hozza vissza, aki tulajdonképpen kivette — hanem a másik, esetleg harmadik cserélő fél —, és annak is legtöbb esetben a családtagja, aki azután nem tud felvilágosítást adni, vajon a könyveket ki is vitte ki, illetve kinek a nevére van előjegyezve.”

Ennek elkerülésére a „könyvtári jegy” bevezetését javasolta, amely névre szóló, és rá van vezetve a kivett mű címe. „Ha mármost a mű kiolvastott, tartozik az olvasó a jegy előmutatása mellett visszahozni, és a továbbiakban a jegy ellenében átvenni.” A könyvtárnok javasolta, hogy erre a könyvtári jegyre nyomtassák rá a könyvtári szabályzatot, amit a következő pontokban foglalt össze:

⁴² Itt mondok köszönetet Theisz Lőrincnek, aki ezt rendelkezésemre bocsátotta.

⁴³ A könyvjegyzék megjelent a *Tolnai Könyvtáros* 1977. 2. számában.

⁴⁴ *Tolnamegyei Közlöny* 1896. január 12.

„1. § A könyvtárt a kör minden tagja használhatja, a könyvtári jegy előmutatása mellett minden egyes tagnak csak egy, legfeljebb két mű szolgáltatik ki.

2. § A könyvtárt minden csütörtökön este fél 8—9 és vasárnap délután 1—2-ig és este fél 8—9 óráig áll a tagok rendelkezésére.

3. § Egy műnek használhatási ideje 30 napra van megállapítva. Ezen határidőn túl visszatartott minden kötet után naponként 1 krajcár büntetés fizetendő a könyvtár javára.

4. § A mű át nem adható más tagnak, hanem közvetlenül a könyvtárba szolgáltatandó vissza.

5. § Oly egyének részére, akik a körnek nem tagjai, könyveket kivenni nem szabad. E szabályok áthágásánál az illető tagtól a könyvtár használati joga elvonatik.

6. § Felelős minden tag a reá bízott könyv jó karban tartásáért és netaláni elvesztése esetén a mű pótlására vagy a beszerzési ár megtérítésére köteleztetik.

7. § Ha a tag a könyv késedelmes beszolgáltatásáért járó büntetés pénzzel hátralékban marad, könyvtári jegye a hátralék kiegyenlítéséig visszatartatik.

8. § Az első könyvtári jegy csakis az illető tagnak személyes megjelenése mellett szolgáltatik ki; ellenben minden további (a tag által elvesztett) jegyért is . . . díj fizetendő.”

A könyvtárnoknak ezt az előterjesztését a választmány elfogadta.⁴⁵

A könyvtár rendezése minden évben június 1-től augusztus 1-ig tartott, ekkor nem adtak ki könyvet senkinek, „miután ezen időszakban a tagok a könyvtárt amúgy sem igen veszik igénybe”.⁴⁶ 1892-ben már szűknek bizonyultak a szekrények, a könyvtáros ekkor kéri, hogy az egyik könyvszekrényt úgy alakíthassa át, hogy egy sorban több sor könyvet is elhelyezhessenek.⁴⁷ A könyvtárnok évi tiszteletdíja ebben az időben 50 forint volt.

A Szekszárdi Polgári Olvasókör 1896. szeptember 8-án ünnepelte megalakulásának 25 éves évfordulóját, amelyet összekapcsolt az ország fennállásának ezer éves ünnepével. A 25 év történetét úgy értékelték, hogy

„megfelelt ama célnak, mely minden társadalmi egyesület feladata. Ápolta a nemzeti szellemet, éleszté híven oltárán a honszerelem vesta tűzét, fejlesztette a társulást, a szellem művelését úgy a múltnak napjaiban, mint most, mikor anyagi nehézségek, létküzdelem nem akadályozzák nagy feladatainak megoldásában.”⁴⁸

Borzsák Endre, a Függetlenségi Párt egyik szekszárdi vezére ünnepi beszédében a következőket mondta:

„ki kell mondanom, hogy mégis csak a nemzet zöme, az értelmes, felvilágosult, munkás polgárság minálunk a hazafenntartó, honbaldogító elem, tehát mi vagyunk, s rajtunk a nemes kötelesség egy ezer év által szentesített terhe, hogy nekünk kell lenni a jövőben is!”⁴⁹

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a Szekszárdi Polgári Olvasókör tevékenységének első évtizedeiben összefogta azokat a szekszárdi iparosokat, kistisztviselőket, akik a helységben a legfogékonyabbak voltak a polgári liberális nézetek és a nemzeti függetlenségi eszmék iránt. Híven ápolták 1848 hagyományait, Kossuthot tekintették példaképüknek, mércéjüknek. A kiegyezést balról bírálva önálló vámterületet, pénzügyeket, magyar hadsereget követeltek, általános választójogot kívántak. Az I. világháború idején a leghaladóbb

⁴⁵ TmL Szekszárdi Polgári Olvasókör választmányának jegyzőkönyve I. 1892. július 30.

⁴⁶ Uo. 1894. május 19.

⁴⁷ Uo. 1892. február 6.

⁴⁸ SCHNEIDER: I. m.

⁴⁹ *Tolna megyei Közlöny* 1896. szeptember 27.

polgári pártot, Károlyi Mihály pártját támogatták. 1917. július 15-én a Polgári Olvasókör díszében látta vendégül Károlyi Mihályt, „aki a békére irányuló nemzeti óhajnak ma a legerősebb képviselője”, és Batthyány Tivadar minisztert, a szekszárdi választókerület országgyűlési képviselőjét. Károlyi ünnepi beszédében kifejtette: „A demokrácia és a világbéke gondolatát egymástól többé elválasztani nem lehet.”⁵⁰

A Szekszárdi Polgári Olvasókör a haladó nemzeti hagyományok ápolása mellett célul tűzte ki a műveltség emelését, az olvasási kultúra terjesztését. Ennek érdekében igen színvonalas könyvtárat alakítottak ki. Ez volt Szekszárdon az első olvasókör, ahova a lakosság széles rétegei is járhattak, és a kor követelményeinek megfelelően művelődhettek.

ÉVA KISSASSZONDY

L'histoire du Cercle-bibliothèque Bourgeois de Szekszárd 1871—1918

Le Cercle-bibliothèque Bourgeois de Szekszárd était une des associations fondées partout dans le pays dans l'atmosphère de l'évolution bourgeoise plus libre et plus vigoureuse d'après le compromis de 1867. Szekszárd était alors le chef-lieu d'un comitat, avec 11 069 habitants. Ce cercle-bibliothèque, fondé en 1871, a rassemblé, dans les premières décennies de son activité, ceux des industriels et des petits employés de Szekszárd qui étaient les plus susceptibles à l'égard des vues bourgeoises libérales et de l'idée de l'indépendance. Ils ont cultivé les traditions de 1848, ils ont considéré Kossuth comme leur modèle. Durant la première guerre mondiale, ils ont soutenu le parti le plus progressiste du pays, celui de Mihály Károlyi. Mihály Károlyi qui a été invité chez eux en 1917, a souligné dans son discours d'apparat: „On ne peut plus séparer l'idée de la démocratie de celle de la paix mondiale.”

Le Cercle-bibliothèque Bourgeois de Szekszárd s'est proposé comme but la propagation de la culture et la popularisation de la lecture. C'est pourquoi, il a développé une bibliothèque de haut niveau. C'était la première association de Szekszárd où les couches les plus larges de la population pouvaient aussi se cultiver.

⁵⁰ *Tolnamegyei Közlöny* 1917. július 15.

A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem a fordulat évében

A könyvszakma felszabadulás utáni története talán legizgalmasabb egy esztendejének, 1948-nak eseményeit kíséreljük meg ez alkalommal nyomon követni. Izgalmas esztendő volt annak ellenére, hogy — mint látni fogjuk — a teljes fordulatot még nem hozta meg, azt inkább csak előkészítette. Elöljáróban tekintsük át a könyvszakma helyzetét az államosítások küszöbén.

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete 1947. augusztus 20-án tartotta 60. évi rendes közgyűlését, amely egyébként az utolsó közgyűlésnek bizonyult. Ez alkalommal az egyesületi tagok létszáma 672 volt; ebből a kiadói szakosztály tagja: 97; a budapesti könyvkereskedői szakosztályé: 334; a vidéki könyvkereskedői szakosztály tagjainak száma: 241.¹

1947-ben 1737 könyv jelent meg 7705 ezer példányban. A kiadott könyvek száma az 1938-ban kiadott könyvek számának 71,2 százaléka, példányszáma 84,1 százaléka. Figyelemre méltó, hogy már az ez évben megjelent könyvek mintegy négyötödét az Egyesület kiadói szakosztálya taglétszámának csupán a fele jelentette meg, magyarul: a kiadók fele már alig vagy egyáltalán nem ad ki új könyvet. Ennél is jobban tükrözi a szakmai koncentrációt az a tény, hogy az 1947-ben napvilágot látott kiadványok kétharmadát mindössze tíz kiadó produkálta. Ezek, az ez évben megjelent kiadványaik számának sorrendjében a következők:

1. Szent István-Társulat (227 mű), 2. Szikra (215 mű), 3. Egyetemi Nyomda (168 mű), 4. Franklin Társulat (105 mű), 5. Budapest Irodalmi Intézet (80 mű), 6. Új Idők (78 mű), 7. Dante (75 mű), 8. Népszava (60 mű), 9. Révai és Nyugat (58 mű), 10. Athenaeum (50 mű).²

A magyar könyvkiadás és -kereskedelem, mint történelme során annyiszor, ismét válságban van. 1948 elején a papíros világpiaci árának jelentős emelkedése következményeképpen (a napilapok árát február 1-től az eddigi 40 fillérről 60 fillérré emelték) a könyvkiadók mintegy 23—30 százalékos könyvár-emelést hajtanak végre, így 1948 elején a magyar könyv szinte megfizethetetlenül drága. Amikor az éppen most életbe lépett magánalkalmazotti kollektív szerződés alapján az egy idegen nyelven beszélő, 10 éves szakmai gyakorlattal rendelkező budapesti szortimenter (azaz újonnan megjelent — nem antikvár — könyvekkel foglalkozó könyvesbolti eladó) havi fizetése 680 forint (a vidéki városokban 664 forint), amikor egy tojás ára 70 fillér, egy kiló kenyér ára 1 forint (igaz, jegyre kapható, a napi fejadag 20 deka), egy kiló marhahús

¹ *Corvina* 1947. aug. 22. 2. l.

² Bak János által feldolgozott adatok (kéziratban). A kiadványok száma a könyvek és füzetek együttes számát tartalmazza.

8 forint 40 fillér, akkor Németh László: *Iszony* (Nyugat kiadó) ára 50 forint, Illyés Gyula: *Puszták népe* 6. kiadás (Nyugat kiadó) ára kartonborítóval 34 forint, Steinbeck: *Érik a gyümölcs* 7. kiadás (Új Idők) ára 60 forint, Solohov: *Új barázdát szánt az eke* (Cserépfalvi) ára 48 forint, Mikszáth Kálmán: *A fekete város* (Franklin) ára 50 forint. Nem csodálkozhatunk tehát, a bestsellereket, lektűröket figyelmen kívül hagyva, egy-egy szépirodalmi mű egy év alatt ezer példányban ha vevőre talál, ha az ismeretterjesztő és tudományos művek példányszáma, azaz kelendősége ennél is alacsonyabb, de még a nagy propagandával támogatott népszerű regényekből sem fogy évi átlagban 1500—2000 példánynál több.

A könyvszakma vezetői a lényegét illetően helyesen elemezték a válság okát: a felszabadulás óta eltelt három esztendőben a könyvpiac a régi közönségének jelentős részét elvesztette, az új közönség pedig csak most van születőben. A fő kérdés, ahogy ezt az Egyesület lapjában Oravetz István már a nagy nyomdák államosítását követően írja: hogyan volna lehetséges a magyar könyvkiadást átszervezni, hogy „a demokrácia szellemével telített, a dolgozó nép művelődését és szórakozását szolgáló, általa megvásárolható és őt érdeklő irodalmi termékek jelenjenek meg”.³

*

A vállalatvezetők között, akik 1948. március 25-én a Vasas-székházból elindultak, hogy a száz munkásnál többet foglalkoztató üzemeket állami tulajdonba vegyék, hat vállalatvezetőnek az útja olyan nyomdába vitt, amelyik könyv- (és lap-) kiadói részleggel, egyik-másik nyomtatványraktárral is rendelkezett. De a hat nyomdán kívül két nagy nyomda, az Athenaeum és az Egyetemi Nyomda, ha úgy tetszik a kapitalista állam örökségeként, máris állami tulajdonban van. (Ekkor kaptak új vállalatvezetőt azok a vállalatok is, amelyek már fél éve, a nagybankok államosításával kerültek állami kezelésbe.)

Vegyük most szemügyre e nyolc vállalatot, azokat tehát, amelyek a magyar könyvkiadás és -kereskedelem állami szektoraként a kiépítendő szervezet bázisát jelentik vagy jelenthetik.

Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. (VII. Erzsébet krt. 5—7.)

Az Ernich Gusztáv által 1842-ben alapított cég 1868-ban vált részvénytársasággá. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekeltiségéhez tartozó vállalatot, mint az ország egyik legnagyobb nyomdai vállalkozását 1939 októberében a Magyar Államkincstár tulajdonába veszi. A vállalat a felszabadulás után a Szakszervezeti Tanács irányítása alatt működik, s az immár hagyományos könyvkiadói tevékenységét újult erővel folytatja: 1946-ban 64, 1947-ben 50 könyvet jelentetett meg. Egy könyvesboltja van, emellett ügynöki apparátust foglalkoztat.

Egyetemi Nyomda (VII. Múzeum körút 6.)

Az 1577-ben Telegdi Miklós nagyprépost által Nagyszombatban alapított nyomdát, amelyet a jezsuita rend feloszlását követően Mária Terézia az egyetemnek ajándékozott, 1777-ben az egyetemmel együtt Budára helyezik. Az egyetem vagyonát, amely ezt követően jelentős királyi föld- és erdőbirtok adományokkal gyarapodott, nevezték Egyetemi Alapnak. Ezt az udvari kamara a helytartótanácsnak adta át kezelésre; 1867 után az Egyetemi Alap felügyeletét a vallás- és közoktatásügyi miniszter látta el. A felszabadulás után az Egyetemi Nyomda változatlanul „az Egyetemi Alap tulajdona a vallás és közoktatásügyi miniszter kezelésében”, ugyancsak folytatja a könyvkiadói tevékenységét, amelynek legfontosabb területe a tankönyvkiadás: a kultuszminiszter megbízásából itt

³ *Corvina* 1948. jún. 18.

adják ki az új, demokratikus tankönyvek zömét. Az Egyetemi Nyomda 1946-ban 104, 1947-ben 168 könyvet, túlnyomórészt tankönyvet jelentetett meg. Nagy forgalmú könyvesboltja van, és szervezi a Magyar Könyvbarátok nevű „könyvklubot”.

„Forrás” Nyomdai Műintézet és Kiadóhivatal Rt. (VII. Dohány u. 12.)

A Tolnai Simon által 1912-ben alapított nyomda és kiadóvállalat 1920 óta működik részvénytársasági szervezetben, 1941-ig Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Rt. néven. Ekkor veszik át a kormány szervei és átadva a Magyar Népművelők Társasága nevű intézménynek, Forrás néven saját politikájuk szolgálatába állítják. A felszabadulás után, miután Tolnai Simon a deportálásból nem tért vissza, a vállalatot az Elhagyott Javak Kormánybiztossága a Szociáldemokrata Párt kezelésébe adta. Könyvkiadói tevékenysége ezekben az években már jelentéktelen: 1946-ban 7, 1947-ben 3 könyvet adott ki. Egy kis könyvesboltja és ügynöki szervezete működik.

Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda (IV. Egyetem u. 4.)

Alapjául Wigand Ottó 1827-ben Kassáról Pestre telepített könyvesboltja tekinthető. A részvénytársaság 1873-ban Heckenast Gusztáv cégének átvételével alakult meg, és csakhamar az ország vezető könyvkiadója lett. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank érdekkörébe tartozó vállalat a főváros ostromakor igen jelentős anyagi kárt szenvedett, ám a helyreállítás viszonylag gyorsan megtörtént: 1946-ban 64, 1947-ben 105 könyvet jelentetett meg. Érdekeltségi körébe tartozik a Magyar Földrajzi Társasulat Rt. a térképek, atlaszok, földgömbök kiadója.

Hungária Hírlapnyomda Rt. (V. Bajcsy-Zsilinszky út 34.)

A Bródy család tulajdonában levő nyomdát 1923-ban szervezték át részvénytársasággá. Könyvkiadói tevékenysége alapján nem tartozik az ún. nagykiadók kategóriájába: évi átlagban 20–30 irodalmilag értékes művet, főképpen ifjúsági és gyermekkönyveket jelentetett meg. E hagyományokat folytatja a felszabadulást követően is, 1946-ban 16, 1947-ben 20 könyv megjelentetésével. Kisebb létszámú ügynöki apparátust foglalkoztat.

Patria Irodalmi Vállalat és Nyomda Rt. (IX. Üllői út 25.)

A vállalatot 1894-ben az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE), továbbá az Országos Erdészeti Egyesület, azaz a nagybirtokosok érdekképviseleti és gazdasági szervei hozták létre. Részvényessé vált később az Országos Hitelintézet, a Gazdák Biztosító Intézete, 1931-ben pedig főrészvényessé a Futura. A vállalat mezőgazdasági szakkönyvek kiadásával is rendszeresen foglalkozott. A részvények tulajdonosai, azaz a részvényeket birtokló szervezetek a felszabadulást követően szétesetek, azonban a nyomdavállalat folytatta munkáját. Alig működik azonban a könyvkiadói osztály: 1946-ban 4, 1947-ben ugyancsak 4 könyvet jelentetett meg.

Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. (V. Vadász u. 16.)

Az Eperjesen 1862 óta működő Rosenberg Sámuel könyvárus 1869-ben Rosenberg Testvérek néven nyit Pesten könyvkereskedést. 1880-ban magyarosítja nevét Révai-ra. 1882-től Pestre költözve a cég könyvkiadó tevékenysége egyre jobban kibontakozik, majd országos jelentőségűvé fejlődve, 1895-ben családi részvénytársasággá alakult. A Magyar Általános Hitelbank érdekeltségéhez tartozó vállalat a két világháború között az ország egyik legjelentősebb szépirodalmi kiadója. A felszabadulás után (az 1946 óta leányvállalataként működő Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt.-vel együtt) folytatja működését: 1946-ban 42, 1947-ben 58 könyvet jelentetnek meg. A kiadó nagy létszámú ügynöki apparátust foglalkoztat.

Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó, a Szent István-Társulat Egysített Üzemei Rt. (VIII. Szentkirályi u. 28–30.)

Az 1848-ban Fogarassy Mihály nagyváradi kanonok által kezdeményezett könyvkiadó társulat 1852-ben vette fel a Szent István-Társulat nevet. 1869 óta egyedüli kiadója a katolikus elemi és középiskolai tankönyveknek. A nyomda 1899-ben létesült, a részvénytársasági formát 1904-ben vették fel. 1946-ban 119, 1947-ben 227 könyvet — zömében tankönyvet — jelentetett meg. Budapesti és hat vidéki könyv-papír-írószer-kegyszer boltot üzemeltet.

A száz munkásnál többet foglalkoztató üzemek államosítását követően az Iparügyi Minisztérium szerveként megalakult iparigazgatóságoknak — így a Nyomdaipari Igazgatóságnak is — feladata egyrészt hatósági szervként az ipari termelés ellenőrzése, másrészt vállalatainak közvetlen irányítása.⁴ És a termelés ezernyi gondjával való törődés mellett saját apparátusukat is most alakítják. Sémák nincsenek, tág tere van az egyéni kezdeményezésnek és Gábor Zoltán, a Nyomdaipari Igazgatóság osztályvezetője az igazgatóság szervezeti felépítésére vonatkozó tervezetét egyenesen Vas Zoltánnak, a Gazdasági Főtanács főtítkárának küldi meg.

A tervezet május 30-án kerül Vas Zoltán kezébe, aki ezt a mondatot:

„A nyomdákrol mint termelési szektorról a könyv- és lapkiadók, valamint a nyomtatványraktárak leválasztandók” — bekeretezi és a tervezet sarkába írott alábbi megjegyzéssel küldeti vissza a Nyomdaipari Igazgatósághoz: „Mi a véleményük a bekeretezett szöveggel kapcsolatban. Csak nyomdák legyenek! Vas Z.”⁵

Bár a tervezet visszakerül a Nyomdaipari Igazgatósághoz, útját nem ott folytatja: az alig két hét múlva a két munkáspárt egyesülési kongresszusának eredményeképpen megalakult Magyar Dolgozók Pártja keretében működő Állami Propaganda Bizottság (tagjai: Horváth Márton a *Szabad Nép* felelős szerkesztője, Nógrádi Sándor miniszterelnökségi államtitkár, Orbán László az MDP Országos Propaganda osztályának vezetője és Rosta Endre a miniszterelnökségi sajtóosztály vezetője) a könyvkiadás irányítására vonatkozó javaslatot terjeszt az MDP Szervező Bizottsága elé. Ezt az SZB augusztus 10-i ülésén tárgyalja és elfogadja, mely szerint az MDP központ keretében a könyvkiadással kapcsolatos tevékenység elvi irányítására Könyvbizottság alakítandó, melynek tagjai: Andics Erzsébet (a Központi Vezetőség tagja, az MDP központi pártiskolájának igazgatója a bizottság vezetője), Barabás Tibor (a Magyar Írók Szövetsége főtítkára), Bóka László (kultuszminisztériumi államtitkár), Kende István (az MDP Országos Propaganda osztály h. vezetője), Keszi Imre (újságíró, a *Szabad Nép* munkatársa), Lukács György (egyetemi tanár), Nemes Dezső (a Szakszervezeti Tanács titkára), Révész Ferenc (a Központi Vezetőség tagja, az MDP Országos Oktatási osztály h. vezetője) és Vértés György (a *Szakszervezeti Közlöny* szerkesztője, a bizottság titkára). A határozat értelmében mivel az államosított kiadók a Nyomdaipari Igazgatóság hatáskörébe tartozó nyomdák keretében működnek, átmeneti megoldásként (vagyis két-három hónapig, amíg a miniszterelnökség szerveként a Könyvhivatal megkezdí működését) a nyomdaipari igazgató mellé könyvkiadói vezetőt kell kinevezni. Feladata: a Könyvbizottság felügyelete mellett az államosított nyomdák kiadói részlegének irányítása, ellenőrzése, azaz annak biztosítása, hogy működésükben a demokratikus irodalompolitika elvei érvényesüljenek; a magánszektor munkájában — a miniszterelnökség sajtóosztályával együtt — az e politikával össze nem egyeztethető könyvek kiadásának megakadályozása; a könyvtárak emelésére irányuló törekvések visszaszorítása; a könyvterjesztés megfelelő kiépítése; végül: az államosított nyomdákrol a kiadói részlegek leválasztásának előkészítése.

A határozat azt is rögzíti, hogy a nyomdaipari igazgató mellé kinevezendő könyvkiadói vezető az Iparügyi Minisztérium állományába tartozzék, míg a

⁴ Az 5380/1948. Korm. sz. rendelet.

⁵ Új Magyar Központi Levéltár, Nyomdaipari Igazgatósági iratok. 1948. 1. doboz.

hozzá beosztottak személyi és dologi terheit az államosított könyvkiadók egyetemlegesen viseljék. Az Állami Propaganda Bizottság javaslatára a könyvkiadói vezető személyére Vértés Györgyöt a Szervező Bizottság elfogadta.⁶

Vértés György e munkáját azzal kezdte, hogy augusztus 15-re a Nyomdaipari Igazgatóságra összehívta az államosított Athenaeum, Forrás, Franklin, Hungária és Révai nyomdák kiadói osztályainak vezetőit, és bejelentette: megbízást kapott az Országos Könyvhivatal megszervezésére. A könyvkiadói vezető azonban a Szervező Bizottság által rögzített irányelvekkel ellentétben, minden bizonnyal presztízs okokból, átmenetileg sem épült be a Nyomdaipari Igazgatóság szervezetébe, ehelyett azonnal megkezdte az önálló apparátus kiépítését. Azaz megkezdte a munkatársak szerződtetését úgy, hogy sem helyiség nem állott a hivatal rendelkezésére, sem pénz pl. a munkatársak fizetésére. Csak néhány hónap múlva a Gazdasági Főtanács intézkedésére kaptak egy 14 szobából álló, lakásokból átalakított irodakomplexumot az V. Teleki Pál u. (jelenleg Október 6. u.) 24. számú ház III. emeletén. De bútor sem volt (néhány íróasztalt, széket kölcsön sikerült szerezni), hiányzott a fűtés — igaz, kályha sem volt. Pénz pedig azért nem állt rendelkezésükre, mivel az érvényes rendelkezések szerint az Állami Számvevőség addig semmiféle pénz folyósítását nem engedélyezi, amíg a szerv alakítását elrendelő jogszabály — a Gazdasági Főtanács előterjesztése alapján kormányhatározat — napvilágot nem lát.⁷

Egyelőre azonban a Gazdasági Főtanács szeptember 2-i ülésén megszületett határozat csupán egy tárcaközi bizottság létesítését irányozta elő azzal a feladattal, hogy dolgozzon ki az állami könyvkiadói szervezet létrehozására egy javaslatot, a határozatban rögzített direktívák alapján.⁸

*

1948. szeptember 2-án, vagyis ugyanazon a napon, amikor a Gazdasági Főtanács e határozatát meghozta, Andics Erzsébet elnöklete alatt megkezdte munkáját az MDP Könyvbizottsága. Az alakuló ülésen részt vett Kállai Gyula, az MDP Értelmiségi osztályának vezetője is.

A Könyvbizottság tudomásul vette a Gazdasági Főtanács által aznap délelőtt elfogadott határozatot, valamint a Könyvhivatal vezető posztjainak betöltésére már megszületett határozatokat, illetve javaslatokat. Állást foglalt emellett abban, hogy a Könyvbizottság forduljon a káderosztályhoz: azokat, akik a könyv területén jól felhasználhatók, ne vigyék el más területre, mivel — a Könyvbizottság értékelése szerint — „a könyvszakmában sem politikailag, sem gazdaságilag képzett és megbízható elemekkel nem rendelkezünk.”

⁶ Az SZB által elfogadott javaslat közvetlen előzményeül — és mintájául — az MDP Rádióbizottsága, ill. Filmbizottsága szolgált. A Könyvbizottság személyi összetételére vonatkozó javaslatot elfogadva, Nemes Dezső bevonását a bizottság munkájába az SZB határozata tartalmazza. Itt említjük meg, hogy Nemes Dezső csupán november 12-ig vett részt e munkában; más munkakörbe helyezését követően a Szakszervezeti Tanács képviselőjében Gács László lett a Könyvbizottság tagja. Egyébként a Könyvbizottság csakhamar kiegészült Kürti Hedviggel, a tapasztalt könyvkereskedelmi szakemberrel (az MDP V. kerület PB munkatársa) és Horváth Zoltánnal (a *Népszava* felelős szerkesztője). Párttörténeti Intézet Archívuma (PI Arch.) 276. f. 2/6—4.

⁷ PI Arch. 276. f. 2/6—24.

⁸ *Gazdasági Főtanácsi Határozatok tára*, 1948/35.

Hogy a könyvkiadókat a nyomdától le kell választani és ezekből önálló kiadóvállalatok kell szervezni — mint jeleztük —, ez az MDP Szervező Bizottsága, majd a Gazdasági Főtanács határozatai alapján eldöntött volt. Legfeljebb arról lehetett vitatkozni, hogy szükség van-e minden egyes kiadói részleg „továbbélésére”, továbbá, helyes-e szakosítani ezeket a kiadókat. A Könyvbizottság ez utóbbi kérdésben úgy foglalt állást, hogy nem kívánatos a szakosítás: az államosított magyar könyvkiadás további fejlődését a tröszt-szerűen összefogott, sajátos, de nem szakosított profillal rendelkező könyvkiadóvállalatok fenntartásában látja.

Az, hogy mely nyomdák kiadói részlegei nem minősülnek a továbbélésre — azaz leválasztásra — alkalmasnak, tulajdonképpen már ekkor eldőlt. A Könyvhivatal ui. a nyolc szóba jöhető nyomda közül csupán ötöt: az Athenaeumot, a Franklint, a Hungáriát, a Révait, majd (miután az Egyetemi Nyomda kiadói részlege külön GF-rendelkezéssel a VKM-től az Országos Könyvhivatal hatáskörébe került) az Egyetemi Nyomdát szólította föl arra, hogy a Nyomdai Igazgatósághoz nyújtsák be az őszi kiadói tervüket.

Hogy a Stephaneum (Szent István-Társulat) nem alkalmas *állami* kiadóként való továbbélésre, ehhez nincsen szükség magyarázatra: Vértess György e kiadóval fel sem vette a kapcsolatot. Némi problémát a Pátria okozott ugyan, hiszen ez adta ki a mezőgazdasági szakkönyveket, de már a Könyvbizottság alakuló ülésén felvetődött: nem lenne-e helyesebb a Pátria kiadói részlegét valamelyik nagy kiadó szervezetébe beépíteni, esetleg a Pátria névnek, amelyet könyveik olvasói, használói megszoktak, megtartásával.

A Könyvbizottság állást foglalt abban is, hogy a Forrásra mint könyvkiadóra nincsen szükség, mivel megfelelő lektorátussal nem rendelkezik, és nincsen olyan kiadói neve, amely fennmaradását a közönség szempontjából szükségessé vagy indokolttá tenné.

Az MDP Könyvbizottságára, illetve a Könyvhivatalra más, egész sor fontos feladat megoldása is várt. A legfontosabbakat ez alkalommal azért is jelezzük, mivel kisebb-nagyobb intenzitással ez időben mindegyik kérdéssel foglalkoztak:

1. az Országos Könyvhivatal és a nem államosított ún. közületi kiadók-terjesztők közötti kapcsolat szabályozása;
2. a magánkiadók és -könyvkereskedők állami irányítási és ellenőrzési módszereinek kidolgozása;
3. a kiadók raktáraiban levő könyvkészletek felülvizsgálata;
4. az állami könyvterjesztő szervezet létrehozása.⁹

*

A Könyvbizottság megalakulásától kezdődően minden héten ülésezett. Mindegyik ülésének napirendjén szerepelt a Könyvhivatal lektorátusának előterjesztése a könyvkiadók által benyújtott, kiadásra javasolt könyvekről, a Könyvhivatal jóváhagyást, elutasítást, esetleg átdolgozást javasoló állásfoglalásával.

Ez időtől kezdve szabályként fogadták el ugyanis, hogy a könyvek kiadásának engedélyezése, amely eddig a miniszterelnökség sajtóosztályának a feladata volt, immár a Könyvbizottság feladata. Pontosabban szólva: for-

⁹ Az MDP Könyvbizottsága üléseinek jegyzőkönyvei. PI Arch. 276 f. 2/6—29. és Szakszervezetek Központi Levéltára, Gács László 1948. évi iratai.

mailag ugyan a Könyvhivatal lektorátusának bélyegzője nélkül nem volt szabad könyvet kiadni (enélkül a nyomdák el sem fogadhattak kéziratot), viszont a Könyvhivatal engedélyezésére csupán a Könyvbizottság jóváhagyása után kerülhetett sor. Ezt minden érdekelt tudta, ám kifelé, legalábbis elvben, a Könyvbizottság nem szerepelhetett.

Ami most már a szolgálati utat illeti: a könyvkiadók a megjelentetni szándékozott könyvek lektori jelentéseit beküldték a Könyvhivatal lektorátusának; amennyiben a lektorátus úgy ítélte, bekérte a kéziratot is. Ezt a lektorátus kiadta saját (külső) lektorainak, ezek jelentése alapján alakította ki saját véleményét. A Könyvhivatal lektorátusának javaslatait a Könyvbizottság nem vizsgálta felül, azokat szinte kivétel nélkül elfogadta.

A kezdeti időszakban (amikoris összesen 46, már nyomdában levő mű kiadását vagy újranyomását is leállították) sok zavar forrásává vált az a gyakorlat, hogy a Könyvhivatal lektorátusa felülvizsgálta a miniszterelnökség sajtóosztályának engedélyeit. Így fordult elő, hogy a már engedélyezett vagy éppen munkában levő, sőt teljesen elkészült könyvek minősültek kiadásra, terjesztésre alkalmatlannak. E felülvizsgálatot azzal magyarázták, hogy a miniszterelnökség sajtóosztálya az elbírálásnál kizárólag *politikai* szempontot érvényesített (megakadályozta a demokráciaellenes könyvek megjelenését), az *irodalompolitika* követelményeinek érvényesítése (mint pl. a giccek, bárgyú szövegű meséskönyvek, áltudományt tartalmazó „tudományos” könyvek kiadásának megakadályozása) a Könyvhivatal lektorátusának a feladata.

A Könyvhivatal lektorátusának egyébként hivatalosan jóváhagyott szempontjai nem voltak: ez az általános művelődéspolitikai-irodalompolitikai ismeretében, a Könyvbizottság heti értekezleteinek állásfoglalásai alapján alakult, változott.¹⁰

*

A magyar sajtó egész évben napirenden tartja a kérdést, miért drágák a magyar könyvek, s megállapítja: ennek fő oka a túlzottan nagy kiadói és főképpen kereskedelmi haszon. A hatóságok elérkezettnek látták az időt a beavatkozásra: az Országos Árhivatal szeptember 24-én — szeptember 1-i hatállyal —, amikor tehát az Országos Könyvhivatal körvonalai éppen csak kibontakozóban voltak, kiadta a könyvárleszállítási rendelkezését. Ennek lényege: a könyvek fogyasztói árát a kiadók az önköltség 2,3-szeresében állapíthatják meg. (Az eddigi kiadói gyakorlat alapján — eddig ezt hatósági rendelkezés nem szabályozta — ez a szorzószám 3, 4 vagy e két szám közötti érték volt.) A rendelkezés a kereskedelmi rabbat mértékét is megszabta: a szépirodalmi, a tudományos ismeretterjesztő és ifjúsági könyvekből 25%, a szótárak, nyelvkönyvek és szakkönyvek fogyasztói árából 32% engedmény adható. E rendelkezés óta kötelező a könyvön az ár feltüntetése.¹¹

Nagy propagandával napvilágot is látnak — elsőként a Révai Intézetnél — az első, e kalkuláció alapján készített olcsó könyvek A szakma vezetői ettől azonnali hatást, a könyvforgalom erőteljes növekedését várták, ez azonban nem következett be: a könyvszakma válsága tovább tartott, sőt mélyült. És e tényen az sem változtatott, hogy november 19-én végre napvilágot látott

¹⁰ Lukácsy Sándornak az MTA Irodalomtudományi Intézete osztályvezetőjének (a Könyvhivatal lektorátusa volt vezetőjének) szóbeli közlése.

¹¹ *Corvina* 1948. szept. 24. 1. l.

az Országos Könyvhivatal létesítéséről szóló kormányrendelet, mely szerint a miniszterelnök felügyelete alatt működő Országos Könyvhivatal a magyar könyvkiadás és -terjesztés irányító és ellenőrző szerve.¹²

*

Jószierint meg se száradt a tinta azon az aláíráson, amellyel Dinnyés Lajos miniszterelnök az Országos Könyvhivatal létesítését elrendelte, máris megindult egy, a Könyvhivatal eddigi munkáját feltáró vizsgálat. A vizsgáló bizottság (tagjai: Keszi Imre a Szabad Nép munkatársa, a Könyvbizottság tagja; Rosta Endre a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője és Zala Imre a Szikra Könyvkiadó terjesztési főosztályának vezetője) feladata tehát végülis annak a max. 3 hónapos munkának elemzése volt, amikor a Könyvhivatal szervezésének előkészítő munkái folytak, vagyis amikor a Könyvhivatal jogszerűen még nem is működött.

A széleskörű vizsgálat alapján készült jelentés a Könyvhivatal „legális” megalakulását (nov. 19.) megelőző huzavona okát Vértés György közhivatali útvesztőkben való járatlanságának tulajdonítja és annak, hogy tevékenységét az MPD illetékes szerveivel nem koordinálta, így pl. a könyvárakat szabályozó rendelettervezetet sem. A jelentés megállapítja: a Könyvhivatalnak nincsen munkaterve, nem történt meg a munkakörök elhatárolása, a hivatali légkör rossz, fejtelenség, zűrzavar uralkodik, a vezető munkatársak között személyi ellentétek vannak.

A könyvszakma válságának okát elemezve a jelentés megállapítja, hogy a Könyvhivatal létrehozását követő sajtó- és egyéb propaganda következtében a magánkiadás visszahúzódott, a könyvkereskedelemnek, amely ez idő szerint majdnem teljesen magánkézben van, nem vált érdekévé az olcsóbb, azaz az árleszállítási rendelkezés óta megjelent könyvnek a forgalomba hozása. Ellenkezőleg: a régebbi kiadású (azaz beszerzésű) könyvek után annak idején magasabb árengedményt kapott, következésképpen elsősorban ezek eladását szorgalmazta.

Az árleszállítási rendelkezés egyébként azt is tartalmazta, hogy a második és további kiadások ára és az önköltség csökkenése miatt jelentkező különbözetet, mint megtakarítást, az állam elvonja. Ezt az intézkedést az az elképzelés szülte, hogy így az olvasókat „rákényszerítsék” az első kiadás megvásárlására. A vizsgálat megállapítása szerint ez azonban az olvasókat egyáltalán nem befolyásolta: a kiadók, az újabb kiadások megjelentetéséhez fűződő érdekeltségük ilyenformán megszűnvn, nem is igyekeztek az első kiadás után a piac érdeklődését kipuhatolni; ettől kezdődően minden kockázatot az első kiadásra hárítottak. Pedig, ahogy a jelentés ezt tartalmazza: „természetes, hogy semmiféle kiadó semmiféle műre vonatkozólag előre nem tudhatja, hogy miből fog második és további kiadásokat adni.”

A különböző fórumok előtt ez idő tájt már ott voltak a Könyvhivatalnak a könyvterjesztés megszervezésére vonatkozó elképzelései. A vizsgálat értékelése szerint ezek nélkülöznek minden realitást. Elsősorban azért, mivel a jelenleg érvényes könyvárkalkulációba nagykereskedelmi árrést nem építettek be, de azért is, mivel a tervek alapján létesítendő Könyvterjesztő Nemzeti Vállalat nem támaszkodna konkrét terjesztő apparátusra.¹³

¹² *Magyar Közlöny* 1948. nov. 19.

¹³ PI Arch. 276 f. 2/6—19.

A vizsgáló bizottság jelentését az MDP Révai József vezette Agit. Prop. Bizottsága elé terjesztette. A december 14-i ülésen hozott határozat megállapítja, hogy a Könyvhivatal szervezetében pénzügyi téren és gazdasági viszonyaiban a legnagyobb zűrzavar mutatkozik. Ennek egyik oka, hogy a Könyvhivatal nem hajtotta végre a Szervező Bizottság határozatát, amely szerint a Könyvhivatal a Nyomdaipari Igazgatóság egy szerve legyen mindaddig, amíg a nyomdától le nem lesznek választva a kiadók. A Könyvhivatal körül mutatkozó zavarokra az illetékesek figyelmét egyébként maga a Nyomdaipari Igazgatóság is felhívta. Az Agit. Prop. Bizottság határozata súlyos hibának minősítette azt is, hogy e zavarokra a figyelmet nem maga a Könyvhivatal vagy a Könyvbizottság, hanem az Iparügyi Minisztérium szerve gazdasági szempontból hívta föl.

E határozat rögzíti, hogy a lektorálásnál mutatkozó duplicitást, azaz, hogy a Könyvhivatal és a miniszterelnökség sajtóosztálya párhuzamosan működ-jék, meg kell szüntetni: az állami könyvkiadók műveinek lektorálása a Könyvhivatal feladata, a magánkiadók művei lektorálására vonatkozó új döntést egyelőre nem hoztak. Határozat született viszont arra, hogy a nyomdáról a kiadókat lehetőleg december 31-ig le kell választani, és hogy a Könyvhivatal apparátusát meg kell erősíteni. Az Agit. Prop. Bizottság a Könyvhivatallal kapcsolatos kérdések rendezésére egy háromtagú bizottságot (Horváth Márton, Losonczy Géza, Vértés György) hozott létre.¹⁴

*

A Könyvhivatalnak egyik legsürgősebb feladata tehát a közületek tulajdonában levő könyvkiadók-terjesztők programjának és a hozzájuk fűződő kapcsolatoknak, vagyis annak szabályozása volt, hogy irányukban hogyan is jusson kifejezésre az állami irányítás-ellenőrzés.

Lássuk tehát, melyek is voltak ekkor — azaz 1948 végén — az ún. közületi könyvkiadók és -terjesztők.¹⁵

Szikra Könyvkiadó (V., Vörösmarty tér 4.)

Az MKP Központi Vezetősége által Szegeden 1944 novemberében alapított kiadó az egyesülési kongresszus óta az MDP könyvkiadója. Formailag részvénytársasági szervezetben (Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat Nyomdai Rt.), a lényegét illetően a nyomdától, lapkiadástól immár teljesen függetlenül működve, ezidőre az ország legnagyobb könyvkiadója. Az 1947. évi 215 művet követően 1948-ban 321 kiadvánnyal jelentkezett a könyvpiacra: ez utóbbival minden más kiadót megelőzött. Könyvkiadói profilja rendkívül széles, még a mezőgazdasági szakkönyveket, zeneműveket, tankönyveket is magában foglalja. A kiadó 6 budapesti, 60 vidéki könyvesbolttal, kiterjedt ún. pártterjesztői (üzemi könyvbizományosi) hálózattal, továbbá könyvügynöki szervezettel rendelkezik. A központ és a budapesti boltok dolgozóinak létszáma ekkor 209 fő.

Sarló Könyvtermelő és Értékesítő Szövetkezet (VI., Andrássy u. 25.)

A Nemzeti Parasztpárt vezetői által 1945 nyarán Sarló Könyv és Film Termelő és Értékesítő Szövetkezet néven alapított vállalat munkája nem volt számottevő: 1947-ben, és 1948-ban 5—5 kiadvánnyal jelentkezett. A kiadót (amelynek egy könyvesboltja is van egyébként néhány hónapja — 1948 nyarán — Erdei Ferenc az NPP főtitkárának irányítása mellett újjászervezték, mostani nevét is ekkor kapta.

¹⁴ PI Arch. 276 f. 2/6—24.

¹⁵ A Fővárosi Bíróság Cégbírósági-irattár dokumentumai alapján. A vállalati létszámra vonatkozó adatok forrása: a Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ Budapesti Igazgatósága irattára.

Népszava, a Szakszervezeti Tanács kiadóvállalata (VII., Erzsébet krt. 17.)

A két munkáspárt egyesülését követően a Szociáldemokrata Párt könyvkiadóját (amelyhez egy könyvesbolt is tartozik) a Szakszervezeti Tanács veszi át. A gazdaváltozás zökkenőmentes, sőt a Népszava könyvkiadó, amely 1947-ben — azaz az SZDP könyvkiadójaként — 60 kiadványt jelentetett meg, 1948-ban 76 kiadvánnyal jelentkezik. Az 54 főből álló apparátus nagyobb részét a kereskedelmi részleg (raktár, könyvesbolt, ügynökök) foglalkoztatja.

MSZMT Új Magyar Könyvkiadó (VIII., Bródy Sándor u. 16.)

Az 1945 nyarán a Magyar—Szovjet Művelődési Társaság könyvkiadói osztályaként megalakult kiadó 1948 óta vállalati szervezetben működik: 1947-ben 30, 1948-ban 57 kiadvánnyal jelentkezett. A kiadó dolgozóinak létszáma 32, közülük 8 ügynök.

Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézet (IV., Bárczy István u. 5.)

Az 1945 őszién a székesfőváros polgármestere által alapított intézet könyvkiadói tevékenysége ez idő tájt már kibontakozott: 1947-ben 80, 1948-ban 78 kiadvány látott itt napvilágot. A kiadó dolgozóinak létszáma — egy kis könyvesbolttal — 24 fő.

Kalász Könyvkiadó és Nyomda Rt. (VIII., Szentkirályi u. 47.)

A Magyarországi Tanítók Éötvös Alapja, amelyet 1875-ben Péterfy Sándornak, a magyar tanítóság szervezőjének kezdeményezésére segélyalapként hoztak létre, 1925-ben Kalász Aruforgalmi Rt. néven gazdasági vállalkozást alapított. A Kalász Könyvkiadó Rt. nevet 1929-ben vette fel, majd nyomdával is gyarapodva jelentős tankönyvkiadóvá vált. 1945 óta a Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete vállalataként működik, 1948 végén 21 fős létszámmal.

Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat (V., Nádor u. 32.)

A társulat a magyar orvostudomány dualizmuskori újjászervezőjének, az *Orvosi Hetilap* alapítójának Markusovszky Lajosnak kezdeményezésére 1863-ban alakult azzal a céllal, hogy orvosi munkáknak magyar nyelven való kiadásával az orvostudomány működését és terjedését hazánkban előmozdítsa. A társulat 1945 ősztől a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete kiadói osztálya keretében működik: 1947-ben mindössze 2, 1948-ban 6 művet jelentetett meg. A szakszervezet székházában működik az Orvosi Könyvesbolt.

Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete és a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége kiadóhivatal (V., Szalay u. 4.)

Az 1946-ban alakult kiadóhivatal könyvkiadást nem, csupán szaklap és folyóiratkiadást végez, azonban a műszaki szakkönyvek kiadását és Műszaki Könyvesbolt nyitását éppen ez időszakban tervezi. (Az előbbire egyáltalán nem, az utóbbira 1949 nyarán került sor.)

„Horizont” Könyv és Zeneműárosító Kft. (VII., Vilma királynő út 45.)

Az 1947 áprilisában megalakult kft. — bár az okmányok ezt nem tükrözik — a Szovjetunió könyv-, folyóirat- és kultúrcikk külkereskedelmi vállalatának (közismert rövidítéssel a MEZSKNYIGÁ-nak) magyarországi képviselője, a Szovjetunióban megjelenő könyvek, folyóiratok, napilapok, zeneművek, hanglemezek, bélyegek, plakátok, kép- és szoborprodukciók forgalmazását végezte három budapesti és öt vidéki könyvesbolttal. Rendezett továbbá orosz nyelv-tanfolyamokat is. A dolgozók létszáma: 19 fő + 12 nyelvtanár.

Szakszervezeti Tanács Könyvellátó Kft. (VII., Rákóczi út 10.)

1947 márciusában került sor annak az alapítólevélnek az aláírására, amellyel a Szikra, a Népszava és az Athenaeum, vagyis (mivel — mint jeleztük — az Athenaeumot a Szaktanács kiadójaként tartották ekkor számon) a két munkáspárt és a Szaktanács könyvkiadóinak képviselői a Könyvellátó Kft.-t létrehozták. A Kft. tárgya: könyvterjesztés, az üzemi könyvtárak megszervezése mellett azoknak könyvvel való ellátása. Ezt a munkát, amelyet 1947 júliusában kezdtek meg, most 20 alkalmazottal és mintegy 30 jutalékos üzletszerzővel — ügynökkel — végzik.

Ebben az időszakban a Könyvbizottságnak — mint jeleztük — az volt az álláspontja, hogy a könyvszakma további fejlődésének útja a trösztszerűen összefogott sajátos, de nem szakosított profillal rendelkező kiadóvállalatok fenntartása, következésképpen nem törekedtek arra, hogy az addig kialakult kiadói profilokon változtassanak. A Könyvhivatalt inkább olyan gondok foglalkoztatták, mint a Magyar Szovjet Művelődési Társaság főtítkárának javaslata: az Új Magyar Könyvkiadót változtassák nemzeti vállalattá, magyarán: államosítsák. A javaslatot a kiadó gazdasági természetű gondjai szülték: amikor a kiadó megkapta a szükséges hitelt, a főtítkár a javaslatát visszavonta.

A Kalász Könyvkiadó államosítását viszont a Tankönyvkiadó N. V. létesítésével összefüggésben a Gazdasági Főtanács kezdeményezte. Ez a szak-szervezet vezetőinek heves ellenkezését váltotta ki, és bár a GF ezzel kapcsolatban meghozta a határozatot, a végrehajtásra, azaz a Kalász államosítására (újabb GF határozattal) fél év múlva került sor.

A Szakszervezeti Tanács Könyvellátó ügyében a Könyvbizottság olyan határozatot hozott, hogy a kft. tulajdonjogilag menjen át a Szaktanács birtokába. Ennek végrehajtására nem került sor: a Könyvellátót 1949 májusában a Könyvterjesztő N. V. vette át.

A közületi kiadók tehát, bejelentve, hogy önkéntesen csatlakozni kívánnak a könyvkiadók trösztjéhez, ha nem is zavartalanul, de folytatták működésüket.¹⁶

*

Számot szeretnénk adni azokról az elképzelésekről is, amelyek az állami könyvkereskedelem új szervezetének kialakítására vonatkoztak. E feladat végrehajtását az nehezítette, hogy a kiadói részlegekhez tartozó, immár állami tulajdonban levő könyvraktárakon és könyvesboltokon kívül a könyvkereskedelem nem rendelkezett olyan központi apparátussal, amely magja lehetett volna a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalatnak, a KNV-nek. Igaz, amikor az IBUSZ állami tulajdonba került, egy kis leányvállalatát, az IBUSZ-pavilonokat könyvekkel ellátó és a folyóiratimporthoz lebonyolító Könyvkereskedő Rt.-ot is államosították. Jelentéktelen, kis létszámú apparátussal rendelkezett ugyan, Vértés György mégis erre kívánta alapozni a könyvterjesztés új szervezetét. Ezt tartalmazza az a tervezete is (címe: Feljegyzés a magyar könyvterjesztés kiépítéséről), amelyet az illetékes szervekhez Vértés György eljuttatott és amely szerint a vidéki könyvkereskedelmet az IBUSZ-pavilonok látnák el könyvekkel. E tervezet saját, állami könyvesbolti hálózat kiépítésének lehetőségét vagy szükségességét fel sem veti, a KNV feladatává teszi azonban a könyvtárak és közületek könyvellátását, új propagandamódszerek bevezetését (pl. a könyvárusítás bevezetését a falusi szövetkezeti boltokba, a vidéki mozikba, a traktorállomásokon, az országos vásárokon stb.), a könyvexport és -import lebonyolítását és a tankönyvellátás megszervezését.

¹⁶ Az államosított könyvkiadók trösztjéhez való önkéntes csatlakozás törekvését az az elképzelés szülte, hogy a létesítendő központi szerv trösztként fogja össze a kiadókat. Az államiakat „hivatalból”, a közületi kiadókat pedig akkor, ha csatlakoznak. Mint ismeretes, az Országos Könyvhivatal létesítését elrendelő kormányrendelet hatósági jogkört biztosított a Könyvhivatalnak, a közületi kiadókkal való kapcsolatát ez szabta meg.

Külön gondot okozott már a tervezetés időszakában is a KNV és a Szikra közötti viszony meghatározása. A Könyv hivatal ui. törekedett az államosított kiadók könyveit — a létesítendő KNV útján — az üzemekbe bevinni, ez azonban a Szikra érdekeit sértette. Hiszen a Szikra akkor már meglehetősen jól kiépített üzemi könyvbizományosi hálózattal rendelkezett, és mindent megtett, hogy a saját és ne más kiadók könyvei kerüljenek ott árusításra. Vértés György nem titkolta véleményét: ha az „állami könyvek” bekerülnek az üzembe, a Szikra eddigi összforgalma csökkeni fog. A Szikra mindent megtett azért is, hogy azokban az üzemekben, ahol a bizományosi hálózat még nem volt kiépítve, kizárólag saját ügynökei terjeszthessenek könyvet. A versenyben a Szikra a megszerzett előnyét minden eszközzel, hatalmi eszközökkel is, fönn kívánta tartani. Hosszas tárgyalások eredményeképpen végülis abban sikerült megállapodni, hogy az üzemi könyvterjesztés megszervezése a KNV feladata lesz, úgy azonban, hogy az üzemi könyvszolgálat egyben a Szikra-lerakat funkcióját is betölti.¹⁷

A kiadói részlegeknek a nyomdákról való leválasztására (azaz önálló állami könyvkiadók), valamint a KNV létesítésére azonban 1948 folyamán már nem, hanem csak 1949 első felében került sor.

SÁNDOR VARGA

L'édition et le commerce du livre Hongrois en 1948, l'année du tournant

En Hongrie, c'était en 1948 que le tournant politique est survenu, au cours duquel le pouvoir démocratique populaire s'est évoluée en une dictature du prolétariat. C'est pour cela que la littérature politique appelle 1948 l'année du tournant.

Notre étude poursuit les événements de cette année mouvementée de l'édition et du commerce du livre hongrois. Elle présente la situation du métier du livre au seuil des étatisations, puis elle passe en revue les grandes imprimeries, étatisées le 25 mars 1948, employant plus de cent ouvriers, qui avaient aussi une section d'édition qui pouvaient donc former la base de l'édition du livre étatisée.

Après la fusion des deux partis ouvriers, le Comité du Livre a été créé au dedans du cadre du parti réuni, le Parti des Travailleurs Hongrois, avec la tâche de diriger la réorganisation du métier du livre, puis, un décret du gouvernement a créé le Bureau National du Livre qui était le premier organe d'état à diriger et contrôler le métier du livre.

L'étude présente le travail de ces organes au cours de l'année 1948, les éditeurs publics (les éditeurs fonctionnant dans la propriété des partis, des syndicats et des organisations de masse) et les conceptions qui tâchaient de trouver une issue de cette situation critique du métier du livre.

Mais 1948, l'année du tournant n'a pas amené le tournant définitif dans le métier du livre, elle ne l'a que préparé, parce que, la création des entreprises nouvelles de l'édition et de la propagation du livre et la formation d'une organisation nouvelle n'ont été réalisées qu'au cours de l'année suivante.

¹⁷ PI Arch. 276 f. 2/6—1. és 29.

A régi, szerzői hungarika nyomtatványok bibliográfiája

A dokumentumok történeti szempontból történő gyűjtésének és regisztrálásának egyik legjellegzetesebb és legerjedtebb szempontja az ún. patriotika. Ez azt jelenti, hogy egy-egy nemzet szemszögéből nézve látják és vizsgálják az elmúlt idők emlékeit, legyen az muzeális tárgy, levéltári irat vagy könyvtári dokumentum. Ez utóbbiakat világszerte általában négy kategóriában kezelik: nyelvi, területi, személyi és tartalmi. Ugyanezeknek a szempontoknak megfelelően folyik már alapítása óta a magyar nemzeti könyvtárban, az Országos Széchényi Könyvtárban a hungarika gyűjtése, valamint ezek bibliográfiai regisztrálása is.

Az elmúlt évtizedek során a hungarika fogalommal kapcsolatban egész sor elvi és gyakorlati probléma merült fel, amint ezt a könyvtári dokumentumok sokrétősége szinte szükségszerűen hozza magával. Az idők folyamán ezek tisztázására szükségesnek látszott az eddigi tapasztalatok összegezése és a problémákkal kapcsolatos elvi állásfoglalás. 1977-ben a kodifikálást egy erre a célra létrehozott alkalmi munkacsoport elvégezte az Országos Széchényi Könyvtárban, amelynek szövegét azután — némi módosításokkal — mind a könyvtár Vezetői Tanácsa, mind az MTA és a KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága jóváhagyta. (*A könyvtári dokumentumok magyar vonatkozásai. (Hungarikum meghatározás.)* [Bp.] (1977.) OSzK. 11 l. [Soksz.]

Az utóbbi két évszázad során beállott jelentős változások miatt a hungarika meghatározás azonos szempontok érvényesítésével természetesen nem lehetséges a kezdetektől a mai napig. Az ez irányú vizsgálódások során három korszakhatár volt felismerhető: az első 1800, amely a nemzeti öntudat hazai ébredésének századfordulónyi pontossággal történő megjelölése, a második 1918, vagyis a korábban tartós államhatárok új megvonásának esztendeje, a harmadik 1945, azaz a mai Magyarország születésének éve. A fenti évszámokkal kijelölt négy korcsoport (a kezdetektől 1800-ig, 1801—1918, 1919—1944, 1945-től napjainkig) hungarika meghatározása egymás között számos, sok esetben jelentős eltérést mutat.

Az 1800. évvel záródó, legrégebbi időszak nem csupán a hazai történelmi fejlődés szempontjából képez egységet, de egyben pontosan fedi a régi nyomtatványoknak nemzetközileg is egyre általánosabban elismert korcsoportját. Ez az a századforduló, amely előtt a kiadványokat többségükben feudális viszonyok között kézzel, majd utána már a kapitalizmusban, ill. a szocializmusban géppel nyomtatták. A fentiek szerint tehát helyes a régi, hungarika nyomtatványok időhatárát is az 1800. záróévvvel megvonni, amint ez még a hatvanas években az RMNy-vállalkozás elvi kérdéseinek tisztázása során megtörtént.

A régi hungarika dokumentumok bibliografizálása terén a múlt század utolsó negyedében — tehát viszonylag rendkívül rövid idő alatt — világviszonylatban is jelentős eredményt mondhat magáénak Magyarország. Szabó Károly és Petrik Géza publikációi e nyomtatványok jelentős kategóriáit vették számba, és az abba tartozó kiadányok ezreit regisztrálták. A *Régi Magyar Könyvtár* (RMK), Szabó Károly ma is joggal és tisztelettel megcsodált vállalkozása: a négy hungarika kategória közül az első három feltárását végezte el az 1711. záróévvél. Az első kötet (1879) a nyelvi, a második (1885) a területi, a harmadik pedig két részben (1896—1898), amelyet Szabó halála után már Hellebrant Árpád fejezett be, a szerzői hungarika máig is nélkülözhetetlen bibliográfiája. Petrik Géza *Magyarország bibliographiájának* négy kötete (1888—1892) pedig mind a négy hungarika kategóriát figyelembe vette, és az 1712—1860 közötti időkört tárta fel.

Így a századfordulóra csupán az 1712 előtti, tartalmi hungarika nyomtatványok regisztrálása hiányzott. Erre azóta sem vállalkozott senki sem. Szerencsére még sem maradt ez egészen fehér foltként, mert a nagy gyűjtő, Apponyi Sándor e század elején négy kötetben közreadta rendkívüli értékű és pontosan e kategóriába tartozó könyvtára nyomtatott katalógusát (*Hungarica*. München 1900—1927), amely gazdagságával szinte bibliográfiai értékkel is bír. Valóban kevés ország mondhat magáénak ilyen korán és viszonylag ilyen teljes retrospektív, nemzeti bibliográfiai rendszert, mint éppen hazánk.

Azonban az elmúlt száz év során a könyvgyűjteményeket mind itthon, mind külföldön egyre pontosabban és teljesebben tárták fel. Így egyre több és több olyan hungarika dokumentum kerül állandóan elő, amely Szabó, Petrik és Apponyi említett összeállításában nem szerepel. Különösen a nyelvi és területi hungarika volt az, ahol a kiegészítés igénye, majd megvalósítása jól érzékelhető. Már 1912-ben napvilágot látott Sztripszky Hiador *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I—2. kötetéhez c. bibliográfiája*, amely mintegy három évtized szétszórtan publikált adatait foglalta össze. Jóval később, csak 1971-ben és a már időközben felismert 1800. záróév miatt a 18. századra korlátozva jelent meg a nyelvi és területi hungarika nyomtatványok kiegészítő bibliográfiája Petrik művéhez, mint annak ötödik kötete az OSZK gondozásában.

Ugyancsak a primérek tekintett, két első, hungarika kategória volt a tárgya a többi erőfeszítésnek a hatvanas évek elejétől kezdve. Ennek eredményeként jelent meg 1971-ben a *Régi Magyarországi nyomtatványok* címmel az MTA és az OSZK közös vállalkozásának eredményeként ugyancsak a nyelvi és a területi hungarika összeötvezésével a retrospektív, magyar nemzeti bibliográfia a korábbinál jóval igényesebb, újra történő feldolgozása az 1600. évvel bezárólag. Ennek folytatása, vagyis a 17. századi hazai, továbbá a külföldön megjelent magyar nyelvű nyomtatványoknak rendszeres feltárása az OSZK egyik munkacsoportjának immár állandó feladata. Elkészült már ennek során a második kötet (1601—1635) kézirata, míg a hátralevő évtizedek anyaga előreláthatólag még három további kötetet (1636—1660, 1661—1680 és 1681—1700) fog megtölteni.

Ugyancsak már évek óta folyik az OSZK-ban a további, rendszeres, kiegészítő anyaggyűjtés a 18. századi nyelvi és területi hungarika nyomtatványok körében, amelyről rövid ismertetés is napvilágot látott e folyóirat lapjain (1977. 285—286. l.). Itt is számolni lehet újabb adalékkötet (Petrik VII.) megjelen-

tetésével, amelyet az egész századra kiterjedő és minden korábbi feltárást felölelő összegezés követ majd.

Elmondható tehát, hogy a régi, hungarika nyomtatványok bibliografizálása területén az első két csoport (nyelvi és területi) feltárása jól kimunkált elvi alapokon a gyakorlatban is biztatóan halad előre, ha végeleges befejezéséhez még sok-sok évre is van szükség. Így tehát elérkezettnek tűnik az idő, hogy most már a harmadik és negyedik (személyi és tartalmi) hungarika kategória munkába vétele is szóba kerülhessen.

E két területen az előbbre jutást sokáig mindenekelőtt gyakorlati problémák nehezítették. Nyilvánvaló, hogy a rendelkezésre álló és viszonylag csekély erőknak szétforgácsolódásához vezetett volna, ha a nyelvi és területi hungarika új feltárási megindításával párhuzamosan további vállalkozások is elkezdődtek volna e területen. Most, hogy ilyen veszély már nem fenyeget, realissá vált annak lehetősége, hogy a régi, nyomtatott, hungarika dokumentumok további területei legyenek bevonhatók a kiegészítő, ill. újra történő bibliografizálásba.

A gondok következő forrása ezek után az elvi kérdések tisztázása volt. Az OSZK-ban legutóbb elkészített és a fentiekben már említett hungarika meghatározás e téren is rendkívül nagy segítséget nyújtott. Világossá vált, hogy mind a III. (személyi-intézményi), mind a IV. (tartalmi) hungarika több további alcsoportra tagolódik:

„Minden könyvtári dokumentum, amelynek szellemi létrehozásában — teljes egészében vagy legalább egy önálló részében — . . .

III. A. . . . Magyarországon született, illetve az alkotás idején itt megtelepedetten tevékenykedett személy közreműködött.

III. B. . . . Magyarországon tevékenykedett vagy magyar vonatkozásban illetékes testület (állami, egyházi stb. hatalommal felruházott személy) közreműködött.

III. C. . . . magyarországi jogi vagy természetes személy részére készült.

III. D. . . . fizikai létrejöttében magyarországi személy (vö. III. A.) közreműködött.

III. E. . . . magyarországi személy, testület (vö. III. A. és III. B.) tulajdonából származik.

IV. A. . . . tárgy a magyar nyelv (összehasonlító kontextusban is).

IV. B. . . . Magyarországnak vagy annak valamelyik területi egységének lakóit, testületeit vagy ezek bármely tevékenységét ismertetik.

IV. C. . . . magyarországi személy(ek), illetve testület(ek) (vö. III. A. és III. B.) ismertetésére, ábrázolására törekszik.”

Mindebből kiviláglik, hogy a hungarika kategóriák meglehetősen szerteágazó szempontok szerint tagolódnak. Ezért mind elméletben, mind gyakorlatban hiba lenne ezek valamennyiének bibliográfiai regisztrálását egyszerre és azonos módszer alapján megkísérelni. A két kategória közül a III. (személyi) és azon belül is annak első két csoportja, az ún. szerzői hungarika az, amelyet súlyosabbnál és a vele szemben támasztott igényeknél fogva a többit megelőzve kell munkába venni. Ez a kategória lényegében megfelel az RMK. III-nak, amint az RMNy összevontan tartalmazza az RMK. I—II-t.

Itt kell rögtön leszögezni, hogy a fenti leszűkítés semmi esetre sem jelenti a többi (III. C—E. és IV. A—C.) csoport jelentőségének tudatos figyelmen kívül hagyását, azonban világosan kell látni, hogy a III—IV. kategória teljes feldolgozása együttesen mind elméletileg, mind gyakorlatilag elhízott lenne. Az egymástól eltérő jellegű csoportok feldolgozásához ugyanis nyilván más és más módszer kell alkalmazni. Ráadásul az óriási, ma még szinte beláthatatlan mennyiség önmagában is megbénítaná az ilyen kísérleteket. Amint a

szerzői hungarika bibliográfiai regisztrálása majd ugyanolyan előrehaladott stádiumba kerül, ahol ma az RMNy-vállalkozás tart, akkor helyes, sőt szükséges is lesz a következő, az ún. tartalmi hungarika (III. C. és IV. A—C.) ügyét elővenni.

A régi, hungarika nyomtatványok bibliografizálásának következő lépcsője tehát a szerzői kategória kell hogy legyen. Bár ez, amint erről már szó esett, lényegében a Szabó-féle RMK. III. új feldolgozása, mégis számos rész kérdésben elvi problémák előzetes tisztázását tette szükségessé még a munkálatok megindítása előtt. Az OSZK már említett hungarika meghatározása ezek közül már igen sokat tisztázott, ami biztos kiindulást jelentett a továbbiakban. Mégis, hogy ne csupán elméleti okoskodásra, de gyakorlati tapasztalatokra is lehessen támaszkodni az újra és újra felmerülő részletproblémák megoldásában, „kísérleti nyúlként” egy sok szempontból is érdekes, a 16. században élt személy nyomtatásban megjelent műveinek regisztrálása szolgált. Bartholomaeus Georgievitsről van szó, aki a mohácsi csatavesztést követően került több évtizedes török rabságba, majd onnan megszökve Európa számos országát bejárta. Több művet írt a törökökről, amelyek 1544-től vagy két évszázadon át száznál is több kiadásban jelentek meg.

Már eme egyetlen személy tevékenységének áttekintése során is rengeteg olyan részletkérdés merült fel, amely tisztázásra szorult. Ugyanakkor az is világos, hogy bármilyen nagy és széles körű volt Georgievits munkásságának elterjedtsége, minden nehézség egyedül ebből és előre nem tisztázható. A kiadványok bibliográfiai feltárása során ugyanis mindig újra és újra napvilágra kerülnek olyan részletkérdések, amelyekre előzetesen, kizárólag spekulatív úton nem lehet gondolni, de nem ritkán ilyenek még hosszabb tapasztalat során sem merülnek fel. (Szolgáljon erre itt példának a csak részben magyar nyelvű nyomtatványok hungarikává történő minősítésénél először az RMNy második kötetének szerkesztése során előfordult eset. Christoph Lackner egyik latin nyelvű színművében, amelyet 1617-ben Frankfurtban nyomtattak (RMK. III. 1189), első látásra értelmetlennek tűnő sorok is láthatók. Kiderült, hogy ezek magyar nyelvűek, de a szavak betűit fordított sorrendben szedték, mert azok nem mindegyike tűrte volna különben a nyomdafestéket.)

A szerzői hungarika meghatározásának alapvető és egyben legjellemzőbb szempontja az, ha annak írója „Hungarus” volt, vagyis Magyarországon született. Ez természetesen nem vetíthető vissza a honfoglalás előtt születettekre: pl. az egykori Sabariában született, de különben a franciaországi Tours városáról elnevezett Szent Márton. Magyarország területét a hazai retrospektív nemzeti bibliográfia részére már az RMNy-munkálat megindulása során pontosan kijelölték, hiszen ez ott, a területi hungarika esetében elengedhetetlen előfeltétel volt.

A származási hely a feudális korszakban ugyanis rendkívül fontos szempont volt, és ennek helyét (ország, országrész, megye, város stb.) — különösen latinos formában — a művelt emberek jelentős része a nevében jelzős alakban (Hungarus, Transylvanus, Saladiensis, Budensis stb.) általában fel is tüntette. Ez a jelző többnyire mindenkit elkísért a haláláig, akár itthon tevékenykedett, akár külföldön, igazolva egyben a születési hely fontosságáról az előbbieken állítottakat.

Gond természetesen akad ezzel kapcsolatban is. Így a „Pannonius” megjelölés, amellyet a humanizmus hatására sokan és szívesen használtak (pl. Janus Pannonius), nem kizárólag a „Hungarus” szinonimája volt. A római

birodalom Pannonia tartományának ugyanis része volt a mai Bécs—Pozsony—Sopron-háromszög is. Ennek tudható be, hogy Bécs városa humanista név-alakjainak egyike, amelyet különösen a 16. század első felében használtak szívesen a kiadványokon a nyomdahely megjelölésére, Vienna Pannoniae volt. Ez tehát kis „csapda”, amitől óvakodni kell, nehogy ezzel egyes bécsiek és Bécs környékiek is akaratlanul Hungarusnak minősüljenek.

Ezzel szemben Hungarus az is, aki ezt vagy ennek szinonimáit használja neve mellett, de közelebbi születési helye valamelyik más (társ)országban (pl. Horvátország) volt. Ugyancsak hazai személynek tekintendők azoknak a családoknak tagjai is, akiket a hazai történeti és irodalomtörténeti szakirodalom magyarként tart számon (pl. Zrínyi). Miután itt esetleg bizonytalanságok is keletkezhetnek egymástól eltérő megítélések esetén, szükséges az ilyen családok neveiből következetesen vezetett jegyzéket összeállítani.

Közelebbi adatok hiányában Magyarországon születettnek, azaz Hungarusnak kell vélelmezni mindenkit, aki magyarul írt, vagy családi neve egyértelműen magyar (pl. Szabó), ill., aki anyanyelvének a magyart tekintette. (Ilyen pl. a fentiekben már említett Bartholomaeus Georgievits, aki délszláv neve és származása ellenére az általa írt magyar nyelvű szövegeket „in vernacula sua Hungarica” megjelöléssel közölte. — (*Magyar Könyvszemle* 1977. 375—381.)

A magyarországi születésű személyek valamennyi szellemi alkotása hungarikának minősül tekintet nélkül arra, hogy azt mely országban írták, vagy hol nyomtatták.

A szerzői hungarika következő, az előbbinél jóval szűkebb kategóriáját azok alkotják, akik külföldön születtek ugyan, de Magyarországon az alkotás idején megtelepedetten tevékenykedtek. Magyarországi hivatalukat ezek nevük után sokszor a munkájukon is feltüntették (pl. pastor Leutschovien-sis). E személyeknek tehát kizárólag csak a Magyarországon készített írásai tartoznak a szerzői hungarika fogalma alá, míg a korábbi vagy későbbi külföldi tartózkodásuk során létrejöttek nem. Teljes egészében kívül esnek a szerzői hungarika kategórián azoknak alkotásai, akik nem tartósan megtelepedetten, hanem csak mint átutazók vetették papírra Magyarországon pl. éppen itteni élményeiket.

Szerzői hungarikának minősülnek továbbá azok a művek, amelyek szellemi létrehozásában olyan természetes és jogi személyek (intézmények, testületek) működtek közre, akik hazai vonatkozásban illetékesek voltak. E munkák legjellegzetesebb csoportjai a jogi rendelkezések (pl. *Articuli diaetales Poseniensis*), valamint az egyházi szertartás- és énekeskönyvek (pl. *Missale Strigoniense, Ödenburgisches Gesangbuch*). De ide tartoznak azok az anonim munkák is, amelyek külföldön működött, magyar jellegű intézmények (pl. a Pázmány-féle bécsi kollégium, egyetemek magyar burzái) kiadványaként láttak napvilágot. Külföldi uralkodó nyomtatott rendelkezései csak akkor tartoznak a szerzői hungarika kategóriába, amennyiben ezekben kifejezetten mint magyar király intézkedett Magyarországgal kapcsolatos ügyekben. Önmagában az a körülmény, hogy valakinek a címei között magyarországi méltóság is szerepel, még senkit sem minősít „Hungarus”-nak.

Itt tisztázandó a levéltári jellegű nyomtatványok kérdése is. Amint ez már az RMNy-munkálatok során kiderült, a 18. század derekától egyre nagyobb számban készültek többnyire a belső ügyvitel számára ilyen kiadványok. Míg a 18. század derekáig ezek száma nem volt túl magas, Mária Terézia ural-

kodása során, majd az azt követő évtizedekben egyre több készült belőlük. Az impresszum —, de különösen a címlapnélküliség arra utal, hogy ezeket nem kívánták széles körben forgalomba hozni. Inkább olyan levéltári iratoknak tekinthetők tehát, amelyeket kézírásos másolás helyett — nyilván a szebb kivitel és a magasabb példányszám igénye miatt — kinyomtatnak. Ezért az 1751—1800 között az országos és helyi, világi és egyházi testületek, ill. azok tisztségviselői hivatalos ügyintézése során keletkezett iratok nyomtatott változatai, amennyiben azok címlap és impresszum (a nyomtatás helye, éve és nyomdása) nélkül jelentek meg, már az RMNy-vállalkozás során kizárásra kerültek. Ezzel a szükségszerű önkorlátozással élni kell a szerzői hungarika bibliografizálásánál is.

Az eddigiekben a hungarika szerzők fogalma került tisztázásra. Ezek három csoportja tehát: a hazai születésű személyek, a Magyarországon tartósan megtelepedettek, valamint a hazánkban illetékes, ill. külföldi magyar testületek. A továbbiakban pontosabbá kell tenni a fentiekkel kapcsolatban a „szellemi közreműködés” értelmét, hiszen ez nyilván többféle és sokrétű tevékenység gyűjtőkifejezése. Mindenekelőtt ebből egyértelműen kirekesztendő a dokumentumoknak kizárólag fizikai létrejöttében (nyomdászok, könyvkötők stb.) részt vevők. A szellemi közreműködésnek három lényeges kategóriája különböztethető meg: a szerző, a részlet írója és a közreműködő. Ezek mindegyike további alcsoportokra tagolódik:

A szerző mindenekelőtt a mű írója (több alkotó esetén társszerzője), továbbá a folyóirat szerkesztője is, hiszen a 18. században e periodikumok szövegezése még szinte teljes egészében rájuk hárult. Ide sorolandók a felsőfokú oktatási intézmények magasabb fokozatot adó vizsgáztatói (praeses) is, akik a kinyomtatásra került és a vizsgázó által megvédendő tételeket akkoriban általában maguk dolgozták ki.

A részlet írója a gyűjteményes munka egyes részművének, valamint a folyóirat cikkének szerzője továbbá az irodalmi adalék (előszó, üdvözlés, alkalmi köszöntés stb.) írója, valamint a kommentár alkotója.

A közreműködés egyéb formái különösen sokrétűek lehetnek. Ide tartozik: az átdolgozó, aki valamely szöveget átalakít (rövidít, bővít, ill. több szöveget összeötövez), a szöveg közreadója, akinek nem célja a változtatás (sajtó alá rendez, válogat stb.) a vizsgázó (disszerens, respondens), a fordító és végül az illusztrátor.

Hátra van még annak tisztázása, hogy a fentiekben meghatározott Hungarus-szerzőknek a most körvonalazott szellemi közreműködésével 1801 előtt nyomtatásban megjelent alkotása mikor tekintendő „önálló résznek”, amely tehát a bibliográfiai regisztrálásnak harmadik és utolsó feltétele. Ehhez elég akár csak egyetlen disztichon is, ha az a kiadványon belül a többitől tartalmilag és formailag elkülönül. Áll ez arra az esetre is, ha az önálló résznek tekinthető alkotás — akár egészében, vagy csak részben — elkülöníthető módon beépült egy másik szerző művébe (pl. a törökökről szóló értekezés függelékét képező török szójegyzéket más, idegen szerző saját munkájába emelte át). Nem szükséges, hogy a Hungarus szellemi közreműködése a szövegben név szerint is feltüntetést nyerjen, elég ha az más forrásból (pl. szövegösszevetés, szakirodalom) megnyugtatóan megállapítható. Ha azonban az elkülönítés szándéka nem ismerhető fel, ill. az csupán önállóan töredékét képezi az eredeti alkotásnak (pl. egy külföldi idéz egy Hungarustól), úgy ez esetben a nyomtatvány már nem tekinthető szerzői hungarikának.

A dokumentumok akkor is szerzői hungarikának minősülnek, ha azok szellemi létrehozásában többen is részt vettek, ill. a feladatot másokkal megosztva végezték, feltéve, hogy legalább egyetlen, önálló részében Hungarus is közreműködött. Ez érvényes az olyan közjogi megállapodásokra is (pl. békeszerződés), ahol az egyik fél Magyarország. Ha azonban a külföldi, nem magyar jellegű tanintézetben a kollektív szerzők (pl. nomina offerentium) csoportjában csupán néhány, az összlétszám egyharmadánál kevesebb Hungarus akad, úgy ezt nem lehet szerzői hungarikának tekinteni.

A Hungarus szellemi közreműködő(k) részvételével keletkezett művek minden más nyelvre történt fordítása természetesen ugyancsak szerzői hungarika. Ha valamelyik nyomtatvány a hungarika meghatározás több kategóriájába is sorolható, bibliográfiailag csak egyetlen, az I—IV. kategória (nyelv, terület, személy és tartalom) közül a legkisebb sorszámú hungarika-csoportban kerül regisztrálásra. Így nem a szerzői hungarika (III.), hanem a nyelvi (I.), ill. területi (II.) kategóriába tartoznak tehát a Hungarus szerzőknek részben vagy egészben magyar nyelvű, ill. hazai megjelentetésű kiadványai.

Az elvi és gyakorlati problémák előzetes tisztázása után, amennyire ez csak lehetséges, végig kell gondolni és ki kell alakítani a régi, szerzői hungarika nyomtatványok bibliografizálásának munkamódszerét. A feladat szervezett megoldásának három fő munkafázisa: az adatgyűjtés, a feldolgozás és a feltárás.

Az adatgyűjtés szempontjait a fentiekben előadottak lényegében kijelölték. A tényleges munka végrehajtása során a legelső feladat a szerzői hungarika (személyi és intézményi) névjegyzékének elkészítése, hiszen ez képezi minden további munka alapját. Betűrendes cédulakatalógus formájában alakítható ez ki legjobban, amely az összes Hungarusnak minősülő jogi vagy természetes személy adatait tartalmazza, aki valamilyen 1801 előtt készült nyomtatvány szellemi létrehozásában közreműködött. Az esetleges tévedések elkerülése végett ez a nyilvántartás tartalmazza majd azoknak a Hungarus szerzőknek adatait is, akik csak magyarul írtak (I. hung. kat.), vagy akiknek művei kizárólag Magyarországon láttak napvilágot (II. hung. kat.). Túlnyomó részét azonban mégis csak az idegen nyelven és külföldön publikálók, vagyis a szerzői hungarika kategóriába (III. A. és III. B.) tartozók fogják kitenni. Így megfelelő öszkép áll majd rendelkezésre, hiszen sok olyan személy van, akinek az írásai nem csupán egy, de két vagy akár három hungarika kategóriába is tartoznak.

E nyilvántartás feladata, hogy egységes rendben áttekinthetővé váljanak a szóban forgó személyek legfontosabb és legjellemzőbb adatai. Vigyázni kell ugyanis, hogy ugyanaz a személy — az esetleg eltérő névformái (nyelvi, alaki vagy írásváltozat) ellenére is — csak egyetlenként szerepeljen. Ugyanakkor természetesen törekedni kell arra is, hogy az azonos nevű, de mégis különböző személyek egymástól biztonságosan elkülönüljenek.

Mindezek megvalósítása érdekében elengedhetetlenül szükséges az ún. egységesített névalak kijelölése, míg az ettől eltérő és az eredeti dokumentumokban, ill. a szakirodalomban előforduló összes többi formáról külön-külön utaló készül a forrás feltüntetésével (pl. Kovács István (Színnyei V. 555.) — Kovács István). Az egységesített névalak kijelölése a legfontosabb és mértékadó források értékelő sorrend szerinti alkalmazásával történik (pl. eltérő névformák esetében az új magyar irodalomtörténet által használt és nem a Színnyei-féle). Kialakítandónak tűnik bizonyos szabályzat is, hogy forrás hiányá-

ban, ill. ellentmondásos gyakorlat esetén (pl. a kettős nevek) következetes állásfoglalásra kerülhessen sor. Megfontolandó, hogy az eltérő névalakok megkülönböztetése milyen mélységig történjék. Helyesnek látszik az I és J, ill. az U és V betűket — mindenekelőtt a korábbi századok bizonytalan ortográfiai gyakorlata miatt — az eredeti nyomtatványokból nem betűhíven, hanem a kiejtésnek megfelelő alakban rögzíteni.

Éppen a megnyugtató azonosítás végett az egységesített névalaknál — az eltérő névformák összesítésén kívül — szepel itt még a születési hely (világosan megkülönböztetve a hazait a külfölditől) és az év, valamint a halálozás ideje, továbbá, hogy milyen beosztásban tevékenykedett az illető. Külföldi születésűeknél ebből csak a magyarországi hivataluk kerül regisztrálásra, de annak időkorével együtt. Ha munkaköréből több is ismeretes, úgy a legmagasabb méltóság (pl. püspök) feltüntetése is elégséges ezen a helyen. (Pl. Kovács István; Gyöngyös 1666—1699; Kassa 1697-től kamarai titkár — Müller, Johann; Leipzig 1555—1599; Lócse 1590—1592 ev. lelkész.) Ugyanebben a nyilvántartásban, de külön betűrendben kerülnek regisztrálásra a személynevekhez nem köthető és szerzői hungarikát létrehozó intézmények. Egységesített névalakjuk meghatározásához az OSZK címfelvételezésének a testületi szerzőkre vonatkozó gyakorlata legyen a mértékadó.

E nyilvántartáshoz szilárd alapul szolgál Szinyei József hatalmas biobibliográfiája. Az ebben regisztrált több mint ötezer Hungarus, akiknek tevékenysége 1801 előtt kezdődött, jó kiindulópontot nyújt a további kiegészítésekhez. De más, hasonló, külföldi összeállítások is nemegyszer igen nagy mennyiségű és sokszor forrásértékű adatokat tartalmaznak. Szolgáljon erre például a Sommervogel-féle jezsuita biobibliográfia, amely mintegy ezer Hungarusról ad számot.

A gyakorlati adatgyűjtés alapjául a fenti szerzői hungarika nyilvántartás adataiból — kivéve az utalók forrásait — összeállítandó névjegyzék szolgál majd, amely belső használatra kerülne sokszorosításra. Ez a jegyzék véglegesen természetesen soha le nem zárható, hiszen állandó kiegészítéseket és javításokat igényel majd, ami újabb és újabb listák összeállítását és sokszorosítását fogja szükségessé tenni, de nyilván a későbbiekben egyre szűkebb terjedelemben, ill. ritkább időközökben. Ha a jegyzékek száma majd megnő, úgy kumulálással kell egyszerűsíteni ezeknek különben egyre nehezebbé váló használatán.

Az így összeállított listák nyújtják majd a bázist ahhoz, hogy a betűrendre épülő forrásokban (bibliográfiák, biográfiák, katalógusok) szerzői hungarika után lehessen kutatni. Természetesen a kiegészítő jegyzékekben szereplő nevek visszakeresése forrásonként újabb és újabb feladatot jelent. Ezért szükséges pontosan vezetni, hogy pl. melyik gyűjtemény melyik részlegében melyik lista adatait ellenőrizték már. Gondosan kell vigyázni, hogy egy-egy jegyzék teljes névállománya az összes munkafázison átessen, de ugyanakkor arra is, hogy csak egyszer!

Az adatgyűjtés forrásai igen sokrétűek, amelyek közül a legmegbízhatóbb egyedül maguk az eredeti nyomtatványok, amelyeket nemcsak könyvtárak, de levéltárak és múzeumok is őriznek. A legfontosabb lelőhelyek a hazai gyűjtemények, hiszen a regisztrálásra kerülő szerzői hungarika legnagyobb sűrűségben ezekben található. Csaknem azonos a helyzet a történelmi Magyarország más területein (Szlovákia, Erdély, Vajdaság, Burgenland). A többi külföldi gyűjtemény közül egyrészt a közvetlen szomszédságban (Bécs, Krakkó

stb.) levők, másrészt a legjobban feltárt és jelentős könyvtárak (pl. British Library, Göttingen) állománya vizsgálendő át. Történhet ez részben a már valamilyen formában publikált katalógusok itthoni átnézésével, részben a publikálatlan nyilvántartásokban helyszíni kutatással. Az RMNy-nyel szemben, ahol a legfontosabb szempont a nyomdahely volt, a szerzői hungarikát a könyvtárakban általában viszonylag könnyebb kikeresni, hiszen a katalógizálás alapja többnyire a szerző neve.

Természetesen a már említett másodlagos forrásokra is támaszkodni kell, amilyenek a bibliográfiák és biográfiák. Ezek közül messze kimagaslik, és 1711. évvel bezárólag rendkívül biztos bázist nyújt a munkálathoz a szerzői hungarika speciális bibliográfiája, a Szabó-féle RMK. III. 4831 tétele. Az 1712—1800 közötti korszak anyagát viszont még előbb ki kell bontani Petriknek az 1712—1860 időszakot felölelő kézikönyvének négy kötetéből. Az alapvető, hazai, tudományos folyóiratok átnézése is fontos további eszköze az adatgyűjtésnek. Sőt bizonyos esetekben és erős korlátok között elképzelhető még a potenciális szerzők, ill. nyomtatványok kikövetkeztetése is. Így pl. egy-egy egyetemen magasabb fokozatot elnyert hazai diákok névsora alapul szolgálhat arra, hogy a feltételezhetően nyomtatásban is megjelent vizsgatételükre rá lehessen bukanni.

A feldolgozáshoz a már tárgyalt névjegyzéken kívül a szerzői hungarika nyomtatványok nyilvántartása szükséges, amelyet szintén az egységesített névalak szerint kell vezetni. Szerkezete egy-egy személyen belül a szellemi közreműködésnek a fentiekben már részletezett csoportjaihoz (pl. folyóirat-szerkesztő, kommentátor, fordító) igazodik. Mindegyiken belül még megkülönböztetendő, hogy a munkát önállóan vagy társal (ill. társakkal) végezte. Minden önálló bibliográfiai egység (kiadás) külön-külön lapon kerül regisztrálásra, amelyre rávezetésre kerül az illető nyomtatványra vonatkozó minden adat. Az első ezek közül az egyértelmű és biztonságos azonosításhoz elengedhetetlenül szükséges rövid leírás: cím, kiadásjelzés, impressumadatok, terjedelem és rét. A bibliográfiai hivatkozások követik ezt, amelyek sorrendjét és körét külön szabállyal kell meghatározni. A legvégén áll a nyomtatvány példányainak regisztrálása a gyűjtemény és azon belül az egyedi jelzet feltüntetésével.

A fentiekben vázolt adatgyűjtés és -feldolgozás során rendezetten áttekinthetővé tett bibliográfiai feltárás egy része belső nyilvántartás formájában lesz használható. Ugyanis aligha gondolhat valaki is például arra, hogy a nagyobb példányszámban (több tucat vagy akár száznál is több) fennmaradt nyomtatványok összes lelőhelye publikálásra kerüljön, ami értelmetlen lenne. A cél végül a viszonylag teljesnek mondható, leginkább kielélt feltárásnak publikációkban történő közreadása. Itt két lépcsőt lehet megkülönböztetni: az első a feltárást megkönnyítő, előkészítő publikációk, a második maga a főkiadvány.

Az előkészítő kiadványok lényegében a még együttesen nem publikált, de már rendelkezésre álló, szerzői hungarika mintegy előzetes összegezése lenne. Elsősorban az RMK. III-ban nem szereplő és azóta (pl. a *Magyar Könyvszemlében*) ismertetett, ill. más forrásból regisztrált, 1712 előtti nyomtatványokról megjelentetendő „Adalékok” közreadása lenne szükséges. Az eddigi, előzetes adatok szerint az ilyen kiadványok száma — jöllehet a szervezett munkálatok ezzel kapcsolatban még meg sem indultak — már most meghaladja az ezret. A leírás rövidített formában és lehetőleg példány alapján történék az iro-

dalmi hivatkozások, ill. a példány(ok) lelőhelyének feltüntetésével. Amint Sztripszky kötete az RMK. I—II., ez a tervezett kiadvány az RMK. III. adalékait összegezné mutatókkal ellátott, jól áttekinthető formában. Ennek közreadása után a továbbiakban a *Magyar Könyvszemle* „Magyar Könyvesház” elnevezésű régi rovatban lehetne — a sok évtizedes hagyományhoz visszatérve — folyamatosan publikálni az újabb kiegészítéseket, ahogy ez az 1712 előtti RMNy-tételek esetében már történik.

Az 1712—1800 közötti szerzői hungarika előzetes összefoglalására két megoldás is kínálkozik. Az első ugyanolyan „Adalékok” közreadása lenne a Petrik I—IV. kötetben nem szereplő nyomtatványokról, amelynek körvonalazása a RMK. III. kapcsán az előző bekezdésben történt. Tekintettel arra, hogy a Petrik-féle I—IV. kötetek mind időben (pl. a tételeknek több mint a fele a 19. századból való), mind gyűjtőkörben (nem csupán a szerzői, de az összes többi hungarika kategóriát is felöleli) meglehetősen sokrétű anyagot tartalmaz, talán nem lenne helytelen — második megoldásként felvetve —, hogy az új kiadvány nem csupán az említett adalékokat, de a Petrikben a többi, más jellegű tétellel elkeverve szereplő, külföldön nyomtatott, régi, szerzői hungarikát is, összesített formában tartalmazná.

Mindkét kiadvány jelentősen segítené nemcsak a vállalkozás belső munkáját, továbbá az eddigi ismeretek jó áttekinthetőségét, de nyilván felkeltene másokban is a régi szerzői hungarika iránti érdeklődést, ami bizonyosan további, korábbi ismeretlen nyomtatványok felkutatásához, ill. felismeréséhez vezet majd. A végső cél azonban a fő kiadvány, az 1801 előtt külföldön nyomtatott és nem magyar nyelvű, szerzői hungarika bibliográfiájának közreadása, ami lényegében tehát az RMK. III-nak 1801-ig kibővített új kiadása lenne.

Az eddig előadott tervezetet 1978 májusában és júniusában előbb az OSZK illetékes testületeiben, majd az MTA és a KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságában megtárgyalták, és azt jóváhagyták. A munka elvégzésére az OSZK RMNy Bibliográfiai Csoportja kapott megbízást, amely ehhez előreláthatólag 1979 elejével fog hozzá. Természetesen ez a vállalkozás is, akárcsak a vele párhuzamosan haladó RMNy-munkákat, rendkívül időigényes feladat, amelynek befejezése csak hosszú távlatban várható. Bizonyosra vehető, hogy a nagyszabásúnak ígérkező vállalkozás során igen sok, a magyarországi tudományok története szempontjából jelentős, nyomtatott dokumentum fog napfényre kerülni, amely korábban egyáltalában nem vagy csak hallomásból volt ismeretes. Erre ígéretes példákkal szolgálnak Pázmány Péter korai vizsgatételei, amelyek éppen legutóbb nyertek publikálást e folyóirat lapjain (1978. 187—192. 1.)

GEDEON BORSA

Bibliographie der Druckwerke altungarischer Autoren

Die Nationalbibliographien teilen sich meistens in vier Kategorien: nach Sprache, nach Gebiet, nach Verfasser und nach Inhalt. Auch die Druckwerke selbst kann man für „alt” und für „neu” halten, dabei liegt die Grenze allgemein an der Jahreswende 1800/1801. Die ungarische retrospektive Nationalbibliographie der alten Drucke galt schon am Anfang des 20. Jahrhunderts als auffallend komplett: die Bibliographien von Szabó und Petrik, bzw. der mustergültige Katalog von Apponyi gaben ein ziemlich klares Bild auf allen diesen vier Gebieten.

In den letzten Jahrzehnten wurde die Notwendigkeit der Ergänzungen, bzw. der Neubearbeitungen von allen diesen Kategorien immer deutlicher erkannt. So läuft nun schon ein Programm unter der Benennung RMNy (*Régi Magyar Nyomtatványok, Altungarländische Druckwerke*), das die sprachlichen und territorialen Hungarica vor 1801 neu bearbeitet. Der erste Band bis 1601 ist im Jahre 1971 erschienen, Bd. II. mit der Periode 1601–1635 wurde schon in Druck gegeben.

Der Artikel schildert die prinzipiellen und praktischen Gesichtspunkte der nächsten Gruppe, die nun unter Neubearbeitung gezogen sein wird: die Druckwerke altungarischer Verfasser. Zu dieser Kategorie gehören alle Leute, die auf dem Gebiet des historischen Ungarns geboren wurde, ferner die Werke von ausländischen Personen, die in Ungarn ansässig waren, schliesslich die Publikationen von Institutionen, die für Ungarn zuständig waren. Auch der Begriff „geistiger Mitwirkung“, eine verallgemeinernde Formulierung der Verfasserschaft, wurde mit seinen vielen Untergruppen (Autor, Verfasser literarischer Beiträge, Kommentator, Übersetzer usw.) bestimmt. Wenn so eine Tätigkeit von einem altungarischen Verfasser in einem Druckwerk vor 1801 als selbständiger Teil zu erkennen ist, gehört es in die dritte, sog. Verfasserkategorie der retrospektiven ungarischen Nationalbibliographie.

Die praktische Bearbeitung dieser Gruppe beginnt die Ungarische Nationalbibliothek Széchényi ab Anfang 1979. Es wird zuerst eine Liste der in Frage kommenden und schon bekannten Personen zusammengestellt (etwa 5000 Personen), die später mit den neuen Angaben laufend ergänzt wird. Es ist geplant die nun schon vorhandenen neuen Angaben zur Bibliographie von Szabó (vor 1712: über 1000 zu 4831), bzw. von Petrik (aus der Periode 1712–1800) als Preprint zu veröffentlichen. Das Endziel ist jedoch eine neue, zusammenfassende Bibliographie aller Druckwerke altungarischen Autoren, die sich aber durch eine Arbeit von vielen-vielen Jahren verwirklichen lässt.

KÖZLEMÉNYEK

David Verbec könyvtárának töredéke a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban. R. Harkó Viola és Vida Tivadar hívta fel a figyelmet arra, hogy a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár könyvritkaságai között több olyan kötet található, amelyet a krajnai származású és Németországban híressé vált orvos, David Verbec (Verbezius, 1577–1644) látott el tulajdonosi bejegyzésével.¹ Bár Verbezius működése és könyvgyűjtése a 17. század elejére esik, amely időpont már túl van a régi és ritka nyomtatvány fogalmának határán, a könyvtár — a szorosán vett könyvritkaságokon kívül — az egész állományából eddig véletlenül előkerült és kiemelt Verbezius-könyveket is ritkasággyűjteményében őrzi. Számuk nem nagy; Verbezius két saját művével együtt összesen 24 kötetről, illetve — mivel ezek nagy része tulajdonosi kolligátum — 59 nyomtatványról van tudomásunk.* De ha a tulajdonosi bejegyzések szempontjából nézzük végig a könyvtár ritkasággyűjteményét, a Verbezius-könyvek mennyisége különleges jelentőségűvé válik. Az Orvostörténeti Könyvtár állományának heterogén eredetét tükröző ritkasággyűjteményben ugyanis a Stessel Lajost² megelőző időkből csak elvétve található olyan possessor, akinek a bejegyzése több kötetben is megismétlődne. Három, tulajdonosi bejegyzésével ellátott könyvvel eléggé ritka kivételnek számít pl. még Ruland János Dávid is, aki pedig Magyarországon, Pozsonyban működött.³ A könyvtár ritkasággyűjteményében Stessel mellett — könyvei számát tekintve — Verbezius a legjelentősebb tulajdonosi személyiség. Ez a tény annál is inkább figyelemre méltó, mert Verbezius Németországban működött, és magyar kapcsolatairól nem tudunk; eléggé meglepő tehát, hogy könyvei éppen egy budapesti könyvtárban bukkannak fel említésre méltó mennyiségben.

A továbbiakban ezt a csak töredékeiben ismert könyvtárat szeretném bemutatni, amelyet elsősorban azért tartok ismertetésre érdemesnek, mert olyan orvosnak az érdeklődési körét, szakmai igényességét reprezentálja, aki nem tartozott ugyan kora medicínájának élvonalába, de gyakorlati és elméleti munkásságával kora átlagából kiemelkedve, méltó arra, hogy a mai orvostudomány megbecsült elődei között tartsa számon.

David Verbezius 1577-ben⁴ született Krajna fővárosában, Ljubljanában, a krajnai lutheranizmus és a nyomában járó szlovén nemzeti irodalom kibontakozásának virágzó

* Cikkem eredetileg e könyvek jegyzékét is tartalmazta, azonban ezt a Szerkesztőség, terjedelmi okok miatt, nem tudta közölni.

¹ R. HARKÓ V.—VIDA T.: *Jelentős régi orvosi művek a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtárában*. Az Orvosi Könyvtáros. 8. (1968), 3. 149.

² T. PAJORIN K.: *A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár Ritkasággyűjteménye*. Orvostörténeti Közlemények. 78–79. (1976), 111–112.; 3. lj.

³ Uo. 123.

⁴ Verbezius életének és munkásságának ismertetéséhez a következő kézikönyveket használtam: JÖCHER, Chr. G.: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. IV. Leipzig 1751, 1520. col.; VALVASOR, J. W.: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Laybach 1689. III. 373–375., VI. 351–352.; DIEMITZ, Au.: *Geschichte Krains*. I–IV. Laibach 1874–1876. 3. Bd. 452., 476.;

központjában. Az 1530-as években innen kezdte el széthinteni Krajna fogékony nemessége és polgársága körében a lutheri reformáció tanait Primoz Trubar, Krajna Lutherja.⁵ A 16. század második felére már Krajna lakosságának nagy része áttért a protestáns hitre, aminek anyanyelvű terjesztésében jelentős szerepet játszott Ljubljánában az első evangélikus gimnázium⁶ és Manlius nyomdája (1575–1581). Verbezius születése után nem sokkal (1578) kötötték meg a katolikusok és a lutheránusok a tiszavirág életű brucki egyezményt,⁷ ami némi nyugalmat, a szabad vallásgyakorlat reményét ígérte a protestánsüldözésektől fenyegetett krajnai lakosságnak. A vallási viszálykodás azonban csak ez után kezdődött el életre-halálra. Egyik jelentős akciójára 1582-ben került sor, amikor — Károly főherceg többszöri parancsára — arra kényszerültek a krajnai rendek, hogy kiűzzék hazájából Manliust, az első krajnai nyomdászt, aki többek között kiadta Jurij Dalmatin szlovén fordításában Jézus Sirák fia bibliai könyvét. Mint ismeretes, Manlius — zsebében a württembergi herceghez szóló ajánlólevéllel — Grazig jutott el, majd innen a protestáns Batthyányiak németújvári birtoka felé vette az útját.⁸

Verbezius lutheránus családból származott. Apja, Michael Verbezius Ljubljana tekintélyes polgáraként tagja volt a brucki egyezmény értelmében létrehozott egyházügyi főtanácsnak, amely egyben Krajna első iskolatanácsa is volt. Így Michael Verbezius iskola-felügyelőként is működött.⁹ 1583-ban a főadóhivatal ellenjegyzője, később főadószedő volt; 1593 körül halt meg.¹⁰ Davidon kívül még egy fiáról tudunk: Janez (Johannes Baptista) Verbeziusról, aki — szülővárosában maradván — az ellenreformáció kényszerítő hatására katolizált. Ő is Ljubljana legelőkelőbb polgárai közé tartozott; 1606-ban mint tartományi gyógyszeressel találkozunk vele, 1625–1628 között ő volt a város polgármestere.¹¹ A Verbezius család kiterjedt rokoni kapcsolatokkal rendelkezett Krajnában. Valószínűleg David apjának unokatestvére volt Lucas Verbezius gutenfeldi plébános, aki 1578-ban tért át a lutheri vallásra.¹² Egyik fia, Michael Verbezius szintén a papi hivatást választotta; Teplitzben működött lelkészként, majd az ellenreformáció elől Horvátországba, a Zrínyi grófok birtokára menekült.¹³

Elemi és középfokú tanulmányait valószínűleg szülővárosában végezte Verbezius, majd 1594-től a Krajnával szoros kapcsolatokat tartó tübingeni akadémián tanult tovább: Krajna ösztöndíjasaként teológiát hallgatott.¹⁴ A tübingeni akadémiától csakhamar megvált,¹⁵ és Strassburgban folytatta tovább tanulmányait. 1596 áprilisában már Johann Ludwig Hawenreuter filozófiaprofesszor tanítványaként tett bizonyosságot filozófiai isme-

Enciklopedija Jugoslavije. 8. Zagreb 1970, 477. — A legutóbbi szerint Verbezius 1578-ban született. (MANGETUS, I. I.: *Bibliotheca scriptorum medicorum* [Genevae 1731] c. művéhez nem sikerült hozzájutnom.)

⁵ VALVASOR: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. IV. 426–431.; *A szlovén irodalom kistükre*. Vál., bev. Stanko JANEZ, Szerk. KARIG Sára. Bp. 1973. 86.

⁶ VALVASOR: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. IV. 436.

⁷ *Az Osztrák—Magyar Monarchia irásában és képben. Karinthia és Krajna*. Bp. 1891, 342.

⁸ SENNOWITZ A.: *Manlius János. Adalékok a magyarországi nyomdászat és könyvkereskedelem történetéhez*. Esztergom 1902, 22.; GULYÁS P.: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931, 210–211.; FITZ J.: *A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedés története*. Bp. 1967, 260.

⁹ DIEMITZ: *Geschichte Krains*. Bd. 3. 146.

¹⁰ ELZE, Th.: *Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain*. Festschrift zur vierten Säcular-Feier der Eberhard-Karls Universität. Tübingen 1877, 84.

¹¹ Uo.; DIEMITZ: *Geschichte Krains*. Bd. 3. 456.

¹² DIEMITZ: I. m. Bd. 3. 181; ELZE: I. m. 74., 84.

¹³ ELZE: I. m. 74.

¹⁴ ELZE: I. m. 85.

¹⁵ ELZE: I. m. 85. szerint azért vesztette el tübingeni ösztöndíját, mert orvostudományt kezdett tanulni.

reteiről (*Theses ethicae ... De beatitudine civili*. Strassburg, 1596; 1. lejjebb). Később orvosi stúdiumokkal foglalkozott a strassburgi akadémián. Két kis orvosi munkája jelent meg nyomtatásban 1598-ban, amelyek szerint ugyanebben az évben már a magiszteri fokozat birtokában, Israel Spach elnökletével vitatott meg orvosi témákat. Állítólag Padovában is tanult Verbezius orvostudományt,¹⁶ azonban ennek nem találtam nyomát.¹⁷ 1599-ben — egyik könyvének bejegyzése szerint — még Strassburgban tartózkodott. 1600 februárjában a bázei egyetemen találjuk; itt szerezte meg ez év március 10-én az orvosdoktori címet.¹⁸ Még ugyanezen év őszén, október 16-án mint philosophiae et medicinae doctor újra beiratkozott a tübingeni akadémiára, ahova Wolfgang Dietrich és Johann Georg von Lamberg krajnai főnemesek praceptoraként érkezett. A testvérpárral valószínűleg Strassburgban találkozott ezt megelőzően.¹⁹ Ez idő tájt értesülhetett arról, hogy szülőhazájába való visszatérése csak azon az áron lehetséges, ha lemond vallásáról. 1601-ben a krajnai protestantizmus végleg vereséget szenvedett az ellenreformációtól, amely a felégetett protestáns könyvek fényénél ünnepelte győzelmét, és száműzte azokat, akik nem voltak hajlandók visszatérni a katolikus egyház kebelébe.²⁰ Verbezius inkább választotta a szülőhazájától való — egy életre szóló — számkivetettséget, mint hitének megtagadását.²¹

Tübingenben a Collegium illustre-ban tanított, és 1601-ben megházasodott. Orvosi praxist is folytatott, amivel igen hamar tekintélyt szerzett magának. 1602-ben a württembergi udvari tanács és Matthaeus Enslin jogprofesszor ajánlásával Ulmba érkezett, ahol engedélyt kapott a praktizálásra. 1607-ben került be az ulmi Collegium medicumba, ahol gyakorlati és elméleti munkásságával vívta ki hírnevét.²² 1615-ben Ulm más előkelőségei mellett róla is rézmetszetet készített Lucas Kilian.²³ E kép alatt ez az epigramma áll:

Verbezi frons haec, unam triederida postquam
Egerat, et septem ducis Olympiadas.
Caetera quaere intus. Testatur Hygeia, Fati
Quae novit telis amplificare moras.
Das olim Latiis, Epidaure, Aselepiion oris,
Dexter ita Ulmanis Carnus alumnus adest.²⁴

1619-ben Verbezius felmondta ulmi állását. Felmondásának az volt az oka, hogy többször szót emelt az orvostudományba tarthatatlan módon és méretekben belekontárkodó kuruzslók, csalók, szélhámosok, bábák és vénasszonyok ellen, a város vezetőségétől azon-

¹⁶ *Enciklopedija Jugoslavije*. i. h.

¹⁷ Ellenben tudunk egy bizonyos Georg Verbitius Carniolanusról (valószínűleg az említett Lucas Verbezius fia), aki 1583-ban bölcsészetet és orvostudományt hallgatott a padovai egyetemen. (ELZE, i. m. 74.)

¹⁸ *Die Matrikel der Universität Basel*. Hrsg. H. G. WACKERNAGEL. 2. Bd. Basel 1956, 487. — HUSNER, Fritz: *Verzeichnis der Basler medizinischen Universitäts-Schriften von 1575—1829*. Sonderdruck aus der Festschrift für Dr. J. Brodbeck-Sandreuter (18. Juni. 1942). [Basel 1942.] 42.

¹⁹ *Die Matrikeln der Universität Tübingen, 1600—1710*. 2. Bd. Bearb. von Albert BÜRK, Wilhelm WILLE. Tübingen 1953, 3. — ELZE: I. m. 84.

²⁰ VALVASOR: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. IV. 468.

²¹ ELZE: I. m. 85.

²² *Nachrichten von Gelehrten, Künstlern und andern merkwürdigen Personen aus Ulm*. Hrsg. Albrecht WEYERMANN. Bd. 1. (Ulm 1798) 519.

²³ THIEME, U.—BECKER, F.: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. XX. Bd. Leipzig 1927, 298. — Ez a portré, amely az *Enciklopedija Jugoslavije* i. h.-en Cavtat, Grafička zbirka B. Bogišića aláírással látható, Verbezius *Exercitationum medicarum super disputat. quodam de peste liber unus* (Campoduni 1618) c. művében is megjelent (ELZE, i. m. 85.)

²⁴ Közli: VALVASOR: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. II. 352.

ban mégsem kapott segítséget. 1621-ben Stuttgartban találjuk, majd onnan Augsburgba távozott, ahol 1627-ig a Collegium medicum tagjaként működött. Ezután Strassburgban nyert alkalmazást.²⁵ Utolsó állomáshelye Speyer, ahol 1644-ben²⁶ halt meg. Fia, Alexander Verbezius szintén orvos volt, akinek elméleti munkái²⁷ is ismereteseek.

Verbezius orvosi praxisáról — a fenti általánosságokon kívül — szinte semmit sem tudunk. Feltételezhető, hogy receptjeinek egy részét más orvosok is alkalmazhatták — egyik receptjét még a 18. században is használták.²⁸

Elméleti művei közül a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban megtalálható a már említett két, strassburgi tanulóévei idején megjelent művének egy-egy példánya. Ezek egyike szerepel egyes bibliográfiákban, de kempteni kiadványként; a másiknak viszont nem találtam nyomát. Címük:

*Disputatio medica de temperamentis, quam ... sub praesidio ... Israelis Spachii medicinae doctoris, eiusdemque in celeberrima Argentinensis Reip. Academia professoris ordinis publicae exercitationis gratia disputandam proponit M. David Verbezius Labacensis Carniolanus. Argentorati, excudebat Antonius Bertramus, Academiae typographus, 1598.*²⁹ — 6 sztl. lev. 4° (L. sz. 9193, r. sz. S. 35.)

*Syztésis pathologicá De morbo eius speciebus et differentiis, quam ... in Scholis Medicorum inelytae Argentoratensium Academiae sub praesidio ... Israelis Spachii, medicinae doctoris et professoris ordinarii, praceptoris colendi disputandam proponit M. David Verbezius Labacensis Carniolanus filiatros. Mense Decembri. Argentorati, excudebat Antonius Bertramus, 1598.*³⁰ — 14 sztl. lev. 4° (L. sz. 8790, r. sz. S. 34.)

Verbeziusnak még a következő műveiről van tudomásunk:

Theses ethicae peri eudaimonias tés politikés, De beatitudine civili. Ex lib. I. et X. Ethicorum Aristotelis ad Nicomachum desumptae, quas ... in Scholis Philosophorum Academiae Argentoratensis sub praesidio ... d. Ioannis Ludovici Havvenreuteri ... disputandas proponit David Verbezius Labacensis Carniolanus mense Aprili. Argentorati, excudebat Antonius Bertramus, 1596.³¹

Disputatio de temperamentis. Campoduni, 1598.³²

De hydropé syztésis, 1600. (Doktori tézisek.)³³

Tractatus de peste. Campoduni, 1617.³⁴

Exercitationum medicarum super disputationem quadam de peste liber unus. (Kempten, 1618?) — 4°³⁵

Homo non homo sive monstrum Tubingense, ob virulentissimam quam spiravit auram, legitime dissectum et eviceratum a Davide Verbezio. Campoduni, excudebat Christophorus Kraus, 1618. — 4°³⁶

Exercitationum de peste libri duo. Campoduni, 1619. — 4°³⁷

²⁵ *Nachrichten von Gelehrten ... aus Ulm.* i. h.

²⁶ JÖCHER (i. m. i. h.) szerint 1634-ben halt meg.

²⁷ *Sloveniae scriptores Latini recentioris aetatis.* Opera scriptorum Latinorum Sloveniae usque ad annum MDCCCXVIII typis edita. Collegit et digessit Primož SIMONITI. Zagreb—Ljubljana 1972, 138.

²⁸ „Sirupus Splenicus purgans D. Davidis Verbezii ex Phar. August.” (MANGETUS, I. I.: *Bibliothecae Pharmaceutico-medica.* Tom. 2. Genevae 1703, 856.)

²⁹ Ajánlása: Illustribus et generosis dd. inelyti Ducatus Carniolae proceribus, patriae patribus, dd. patronis et mecoenatibus suis clementissimis hasce studij medici primitias in observantiae perpetuae symbolum et studiorum testimonium submissee consecrat et offert devotissimus et subiectissimus M. David Verbezius.

³⁰ Ajánlása: Clarissimis et praestantissimis philosophis nec non doctissimis et experimentissimis medicis d. d. Ioanni Ludovico Hawenreutero, professori phisico in schola Argentinensi, et d. d. Nicolao Agerio dd. praceptoribus et fautoribus suis perpetuo colendis disputationem hanc debitae observantiae et gratitudinis ergo offert et dedicat M. David Verbezius.

³¹ *Sloveniae scriptores Latini recentioris aetatis.* 60., 138.

³²⁻³⁷ Uo. 138.

*Raymundi Mindereri, medici olim Augustani, disquisitione jatrochymica de chalcantio ad Dodecaporii Chalcanthini Petri Castellii, philosophi et medici Romani, partem priorem responsio, qua simul A. Cleti Signini medici disputatio de chalcantio in R. Mindererum potissimum Romae editum examinatur. Prostat Augustae Vindelicorum, apud Sebastianum Mylium bibliopolam anno Salvatoris 1626.*³⁸

Disquisitio Jatrochymica de chalcantio. Argentorati, 1633.³⁹

Libri duo de logica. Ulmae (a.?) — 4^o40

Iusti Cornelii Vindiciarum Pauhaberianarum Prodrumus, d. i. kurze Relation deren von M. Jo. Bapt. Hebenstreit und M. Zimperto Wehe, wider Joh. Faulhaber, publicirten Famos. Charten. 1619.⁴¹

Johann Faulhabers Miracula Arithmetica. Zu der Continuatio seines Arithmetischen Wegweisers gehörig. Augsburg, 1622.⁴²

Könyvtárából ránk maradt könyvei zömét Verbezius köttette be; ezek külső formájukról is könnyen felismerhetők. Kötésük világos színű bőr, négy zöld színű összekötő szalaggal; borítójukon általában három párhuzamos vonalból álló, egyszerű keretdísz látható. A kötetek gerincére maga Verbezius írta föl a bennük található művek címét. Possessori bejegyzéseit általában a kötetek első könyvcímlapjának alsó mezőjében találjuk meg. Sztereotip szövegük: „Ex Bibliotheca David Verbezii Carno-Lubeani Philos. et Medic. Doct.”, majd utánuk a bejegyzés helyének és pontos időpontjának megjelölése következik. A bejegyzések 1598–1599-ben, a strassburgi iskolaévek alatt kezdődnek. Az ulmi könyvbeszerzésekből az 1603–1618 közötti évekből maradt ránk 16 kötet; az utolsó bejegyzés 1632-ben, Strassburgban kelt. Az egyik kötet első címlapján Verbezius possessori megjelölése helyett egy neki szóló dedikációt találunk a híres Fabricius Hildanustól. Két könyvének előző tulajdonosi bejegyzéséből és kötéséből az derül ki, hogy azok Verbezius előtt Johann Scheurel augsburgi orvos birtokában voltak.

A ránk maradt könyvek nem elegendők arra, hogy felmérjük belőlük egykori tulajdonosuk érdeklődését, könyvgyűjtő tevékenységét; csupán néhány adalékkal járulnak hozzá Verbezius személyiségének, praxisa színvonalának, elméleti munkamódszerének megismeréséhez. Töredékes voltukban arról látszanak tanúskodni, hogy Verbezius érdeklődése csaknem kizárólagosan saját szaktudományára irányult, és hivatása megfelelő elméleti és gyakorlati művelése céljából gondoskodott arról, hogy az ehhez nélkülözhetetlen eszközök, a könyvek saját könyvtárában rendelkezésére álljanak. Általunk ismert könyvei két kötet kivételével orvosi vagy a korabeli orvostudománnyal szoros kapcsolatban álló (pl. alchemiai, gyógyszer-tani, orvosasztrológiai) műveket tartalmaznak. Az általános orvosi (anatómiai, tünettani, terápiái stb.) műveken kívül sebészeti, gyermekgyógyászati, belgyógyászati, bőrgyógyászati munkákat találunk közöttük. Legnagyobb számban az orvosi megfigyeléseket, tanácsokat tartalmazó, valamint a pestissel foglalkozó művek szerepelnek, ami arra vall, hogy tulajdonosuk elsősorban e témák iránt érdeklődött. E művek elméleti munkáihoz is segítséget nyújthattak; mint láttuk, Verbezius maga is írt a pestisről.

A fennmaradt könyvek egyik jellegzetessége, hogy szerzőik legnagyobb része Verbezius kortársa volt. Csak nagyon elvétve találunk köztük egy-egy Hippokratész- vagy Galénosz-művet, pedig a klasszikus ókori és középkori orvosi szerzők munkái bizonyára megvoltak az egykori könyvtárban. De még a reneszánsz legjelentősebb orvosainak a művei is hiányoznak; közülük csupán Paracelsus pestistraktátusa szerepel magyarázatos kiadásban. A könyvek szerzői a maguk korában jeles orvosoknak számítottak, de — néhány kivételtől eltekintve — ma már kevésbé ismertek. Többségük német volt, vagy Németor-

³⁸ Uo.; kézirata *Disquisitio Jatrochymica de Chalcantio.* Augustae 1623. (REISER, A.: *Index manuscriptorum bibliothecae Augustanae.* Augustae 1675, 942.)

^{39–40} *Sloveniae scriptores Latini recentioris aetatis.* i. h.

^{41–42} E két mű Verbezius kiadásában és ajánlásával jelent meg. (*Nachrichten von*

szágban működött a 17. század elején, mint pl. Caspar Bauhin, Gregorius Horstus, Johannes Jessenius, Arnold Kerner, Ryamund Minderer, Martin Ruland⁴³ stb. A már említett Fabricius Hildanus mellett több könyve szerzőjével is személyes kapcsolatban állhatott Verbezius. Tudjuk pl., hogy Caspar Bauhin, akinek nem egy könyvét őrizte könyvtárában, doktori vizsgája idején a bázei egyetem anatómia- és botanikaprofesszora volt,⁴⁴ Gregorius Horstus pedig, a „német Aszklépiosz” szintén a bázeli egyetemen doktorált (1606), és 1622-től, Verbezius távozása után Ulmban működött mint physicus primarius.⁴⁵ A két fentebb említett, Johann Scheureltől származó könyvbe írt possessori bejegyzés dátuma arról tanúskodik, hogy Verbeziusnak 1616–1618-ban augsburgi kapcsolatai is voltak. Talán személyesen ismerte Raymund Minderert is, II. Mátyás császár és bajor Miksa herceg orvosát, aki Augsburg városi főorvosa volt. Verbezius Minderer halála (1621. május 13.) után pályázta meg augsburgi állását, és mint láttuk, előde művéhez kapcsolódik *De chalcantho* c. munkája is.

A friss hazai szakirodalom mellett beszerezte könyvtárába Verbezius a kurrens külföldi orvosi irodalom termékeit is. A francia Renou (Renodaeus), Iulius Palmarius, Johannes Lygaeus, az angol Muffet (Moufetus), az olasz Balthasar Codronchi, Tommaso Minadoi, Petrus M. Rossius⁴⁶ szintén a 16. század második felében vagy a 17. század elején működött.

Verbezius szakmai felkészültségéről, munkamódszereiről árulkodnak az egyes könyveiben látható kézirásos lapszéli jegyzetei. E jegyzetek között görög szavak is előfordulnak. Így, bár ilyen nyelvű könyveiről nincs tudomásunk, feltehető, hogy a görög szerzőket eredetiben is olvashatta. Talán héberül is tudott valamit, hiszen strassburgi tanára, Israel Spach orvosprofesszor e nyelven is tartott előadásokat.⁴⁷ Verbezius egyes könyveit kivételes figyelemmel olvasta, és a lapszéleken sűrűn jegyzetelte. Ilyen pl. Minderer *De pestilentia* című könyve. A benne látható marginális jegyzetek egyikében, a 273. oldalon pl. Verbezius Paracelsusra, Sennertre, Ferneliusra, Cratóra hivatkozik. Minderer művét Du Chesne (Iosephus Quercetanus) *Pestis Alexicacus* c. könyvével köttette egybe, amelynek 233. oldalán — az ott olvasottak igazolásául — egy saját, 1628-ból származó megfigyelését jegyezte föl a lapszéltre. Észrevételeit nemcsak az üres lapszéleken rögzítette, hanem cédulákra is készített jegyzeteket. Egyik könyvében (Schoepffius, Abrahamus: *Katholou omnium praesidiorum medicorum . . . disquisitio*, Basileae 1595, per Hieronymum Gemusaeum, a 42–43. és a 178–179. oldalak között) ránk maradt két igen kis méretű cédulája, amelyeket a nyomtatott betűknél jóval apróbb, szabad szemmel kissé nehezen olvasható, jellegzetes betűivel írt sűrűn tele.

Verbezius elméleti munkásságának értékelése, akárcsak a könyveiben látható orvosi megjegyzéseinek megítélése az orvostörténet feladata. Nyilvánvaló, hogy a róla kialakítható képet teljesebbé tehetné egykori egész könyvtárának az ismerete. Az itt bemutatandó könyvek azonban a könyvtárnak feltehetően csak csekély töredékét jelentik. Hiányoznak közülük a tulajdonos saját művei,⁴⁸ pedig a könyvtárban bizonyára megvoltak Verbezius összes művei. De a könyvek között levő egyetlen fólió és a könyvritkaságoknak az igen csekély száma is arra vall, hogy Verbezius könyvtárának már csak — feltehetően a kevésbé

Gelehrten . . . aus Ulm. i. h.).

⁴³ JÖCHER: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. I. 863., II. 1716., 1870., 2070., III. 543., 2307.

⁴⁴ HUSNER, F.: *Verzeichnis der Basler medizinischen Universitäts-Schriften*. 34.

⁴⁵ *Die Matrikel der Universität Basel*. III. 56.

⁴⁶ JÖCHER: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. III. 2018., 1204., II. 2622., III. 717., I. 1990., III. 542., 2238.

⁴⁷ WIEGER, Fr.: *Geschichte der Medicin und ihrer Lehranstalten in Strassburg vom Jahre 1497 bis zum Jahre 1872*. Strassburg 1885., 40.

⁴⁸ Bár nem kizárt, tulajdonosi bejegyzések híján nincs arra semmi bizonyítékunk, hogy Verbeziusnak fent ismertetett két műve a szerző saját könyvtárából származna.

értékes — töredéke jutott el az Orvostörténeti Könyvtárba. Úgy gondoljuk, hogy az egykori tulajdonos még ennek alapján is igényt tarthat elismerésünkre. Könyveiből egy jó képzettségű, önmagát rendszeresen művelő, a szakirodalmat érdeklődéssel és elmélyülten tanulmányozó komoly orvostudós alakja vázolódik föl előttünk, aki maga is írt tudományos műveket, és praxisában is felhasználta szaktudománya legújabb eredményeit.

Nem tudjuk, hogy halála után hová került Verbezius hagyatéka és könyvtára, és erről a meglevő könyvek bejegyzései sem világosítanak fel bennünket. A meglevő könyveknek csupán előző állomáshelyét ismerjük, továbbá a bennük található kézírásos adatokból tudunk következtetni egy másik, egykori őrzőhelyükre.

Az Orvostörténeti Könyvtár — mint ismeretes — 1951-ben, az egykori budapesti irgalmas kórház (ma ORFI) könyvtárának kb. 6000 kötetes állományát átvéve kezdte meg működését. Az irgalmasoktól származó könyvbázison nevelkedő könyvtár egyes szerzetesrendek, különböző orvosegyetemi klinikák, intézetek régi orvosi könyveinek átvételével, az Orvosegyesület könyvtárának megszerzésével stb. érte el jelenlegi, több mint 80 ezer kötetes könyvállományát. Az egyes könyvekben látható tulajdonosi bejegyzések és pecsétek alapján jól elkülöníthetők a fenti beszerzési forrásokból származó egységek, kivéve a budapesti irgalmas könyvtári állományt. Az irgalmas kórház könyvtárának iratanyaga sem maradt ránk. Az Orvostörténeti Könyvtár leltári naplói azonban megjelölik a könyvbeszerzések módját, így adataikból tudjuk, hogy Verbezius könyvei — négy kötet kivételével, amelyek vétel útján kerültek a könyvtár birtokába — az irgalmas könyvtári alapállományból valók.

Az irgalmas könyvtári alapállományból származó Verbezius-könyvek többségében könyvtári nyilvántartásra utaló bejegyzést is találunk. Ez a kézírásos jelzet egy betűjellel kezdődik (itt a leggyakrabban C), ami talán a könyvtár helyiségeinek vagy főbb szakágainak elkülönítésére szolgált, majd a tárolószekrény vagy -bemélyedés (Fenestra) és a benne levő polc (Scala) sorszámát, végül pedig a könyv polcon belüli sorszámát tünteti föl. Ez a jelzet a budapesti irgalmas könyvtárból való egyéb könyveknek csak egy részében fedezhető fel. Elkülöníthető pl. az alapállományban egy olyan csoport, amelynek possessori bejegyzései bécsi irgalmas szerzetesektől valók, és ebben a fenti rendszerű raktári jelzetekkel nem találkozunk. De hiányoznak azokból a kötetekből is, amelyek nyilvánvalóan a budapesti irgalmasok hazai könyvbeszerzései voltak.

Ugyanilyen rendszerű és kézírású jelzeteket — Verbezius könyvein kívül — az Orvostörténeti Könyvtár néhány könyvritkaságában és több 17–18. századi könyvében is találtam. Közös és jellemző vonásuk, hogy egyazon kéztől származnak, tehát egyetlen könyvtáros rendteremtő akciójával magyarázhatók. E könyvtáros magát az intézményt, amelynek a birtokában voltak, nem tartotta szükségesnek feltüntetni a könyveken. Véletlenül bukkantam rá kézírására Georg Ernest Stahl *Theoria medica vera* (Halle, 1737)⁴⁹ c. könyvében, amelybe raktári jelzet helyett ezt jegyezte be: „Ex Bibliotheca FF. Misericordiae extra datus”. E bejegyzésből nyilvánvaló, hogy Verbezius könyvei 1737 után egy irgalmas könyvtár birtokában voltak. Ugyanebben a könyvben megtalálható annak az egykori possessornak a bejegyzése is, aki — általában Ad usum Fratris Servatii Papler formában — a Verbezius-könyvek többségét is megjelölte kézírásával. Itt azonban az Ad usum kifejezés helyett az Ex libris-t használta, ami talán arra utal, hogy nemcsak használatra kapta meg a könyvet, hanem ténylegesen is a birtokába került, és az említett könyvtáros ezért tartotta szükségesnek megjegyezni azt, hogy a könyv az irgalmas könyvtár állományából kiadatott.

A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban fellelhető Valvasor — általam is idézett — hatalmas munkájának, a Krajna történetének három főlíókötetete, amelyeket ugyanez a

⁴⁹ Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, 1. sz. 2136, r. sz. 1676.

Servatius Papler adományozott a pozsonyi irgalmas konvent könyvtárának. Bejegyzéséből az is kiderül, hogy az adományozó maga is irgalmas rendi szerzetes volt,⁵⁰ és így feltételezhető, hogy a pozsonyi rendház kötelékébe tartozott. Bár közelebbi adatot nem tudok róla, elképzelhetőnek tartom, hogy Krajnából való volt, ott ugyanis előfordult a Papler családnév.⁵¹ Esetleges krajnai származásával magyarázható az is, hogy éppen Valvasor művét ajándékozta rendházának.

Servatius Papler possessori bejegyzései alapján — bár ilyen adatok nincsenek bennük — valószínű, hogy Verbezius könyvei egy részének Budapestet megelőző állomáshelye a pozsonyi irgalmas rend könyvtára volt. E feltételezés valószínűségét még egy megfigyeléssel alátámaszthatjuk. A Stahl-könyv adatának birtokában az Orvostörténeti Könyvtár állományából néhány olyan könyv egyéb bejegyzéseit vettem szemügyre, amelyben a fenti típusú, azonos kézírású jelzet látható. Így két olyan könyvet találtam, amelynek előző bejegyzése irgalmas rendi könyvtárra, pontosabban a pozsonyi irgalmasok könyvtárára vonatkozik.⁵² A pozsonyi könyvtárban még helyileg is egymás közelében lehettek Verbezius könyvei: két D betűvel kezdődő jelölés kivételével a jelzetek Littera C-vel kezdődnek, és a Fenestra 4ta ötödik polcáról négy könyv került át — 1856 után⁵³ — a budapesti irgalmas kórház könyvtárába.

Egy további tulajdonosnak, Michael Hinterholzernak 1755-ből származó possessori bejegyzésével csupán egy Verbezius-könyvben találkozunk, bár nyilvánvaló, hogy a könyvek nagy része együtt vándorolt. Amennyiben Hinterholzer ezt a könyvet nem a pozsonyi irgalmas rendi könyvtárból szerezte, személye által talán megragadható volna a könyvek Pozsonyt megelőző őrzőhelye.

Verbezius könyvtárának sorsát csak a budapesti töredék ismeretében nem tudjuk tovább követni. Bizonyos, hogy a budapesti irgalmas könyvtár teljes állományának és a pozsonyi irgalmas könyvtárnak ismeretében a jelenleginél többet tudnánk az egykori Verbezius-könyvtárról. A pozsonyi irgalmasokról csupán annyit tudok, hogy a II. világháború után rendházukat — akárcsak a budapestiekét — megszüntették; könyvtáruk, amennyiben nem semmisült meg, feltehetően más pozsonyi, ill. csehszlovákiai könyvtár vagy könyvtárak állományába olvadt bele. Lehetséges, hogy amennyiben nem lettek áldozatai századunk könyvpusztításainak, Verbeziusnak — a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtáron kívül — máshol is lappanganak könyvei. És talán az is elképzelhető, a könyvek jellegzetes, jól felismerhető possessori bejegyzései alapján, hogy a könyvtár egykori állománya — legalábbis a tudat birtoktartományában — egyszer még egybekerül.

PAJORIN KLÁRA

⁵⁰ VALVASOR. *Die Ehre des Herzogthums Krain*. 3. kötetében (Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, I. sz. 1540, r. sz. 365) az első nyomtatott levél rektóján kézírással: Fr. Servatius Papler hanc Cronicam Conventui Poseniensi fratrum Misericordiae procuravit ac dono dedit, ejusdem Sancti Ordinis professorus.

⁵¹ VALVASOR, J. V.: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. 1679. [Hasonmás kiadás] Ljubljana—München 1970. Az Index 4. sztl. levelének rektóján Obergertschach helység birtokosa Herr Johannes Papler.

⁵² Valerius Cordus: *Dispensatorium*. Lugduni Batavorum, Plantin, 1599. (R. sz. S. 220.) Bejegyzések: Littera C In Fenestra 3tia Scala 5ta Nrus 26tus; *Hospitalis Fratrum Misericordiae Posonii 1672*. — Eröffnung derer vortrefflichsten Geheimnisse in der Arznei-Kunst Die meisten Kranckheiten Verwundungen und andere gefährliche Zufälle glücklich zu curiren ... aus der Französischen in die Deutsche Sprache übersetzt von Johann Daniel Schneider. Dresden 1696, bey Johann Jacob Wincklern. (L. sz. 2192, r. sz. 1707.) Bejegyzések: Littera C. In Fenestra 6ta Scala 9na Nrus 85tus; *Ex libris Conventus Posoniensis Misericordiae*.

⁵³ A budapesti irgalmas rendház könyvtára 1856-ban létesült. (*Magyar Minerva*, VI. 1930—1931. Bp. 1931. 97.)

Bessenyei György és a bécsi Hofbibliothek. Ismeretes a Bessenyei-irodalomból, hogy Mária Terézia Bessenyeit 1780 elején a bécsi Hofbibliothek címzetes könyvtári őrévé nevezte ki. Mivel ez a cím nem járt fizetéssel, az uralkodónő, hogy kárpótolja a református udvari ágensi állás elvesztéséért, évi kétezer forintos tiszteletdíjat biztosított számára. Arra is rámutattak már: azért volt szükség erre a megoldásra, mert Bessenyei pártfogó inak eredeti tervét, egy valóságos könyvtári státus megszerzését bizonyos személyek féltékenysége meghiúsította. Mária Terézia közeli halála miatt azonban a magyar író számára így megnyílt lehetőség is csak igen rövid életűnek bizonyult, hiszen II. József már 1782 derekán megvonta tőle tiszteletdíját; a kutatás talán éppen ezért nem foglalkozott eddig behatóbban Bessenyeinek a Hofbibliothekhoz fűződő kapcsolataival.

Pedig — a látszat ellenére — nem volt ez egészen jelentéktelen epizód az író életében még így sem. (Nem beszélve arról, hogy ha — az eredeti elképzelések szerint — rendes státust kapott volna, amely nem szűnik meg Mária Terézia halálával sem, esetleg egészen másként alakul Bessenyei életének második szakasza. Feltehető ugyanis, hogy mint a Hofbibliothek könyvtárosa, a korai visszavonulás helyett, továbbra is Bécsben marad és kedvezőbb feltételek között foglalkozhatott volna irodalmi és irodalomszervezői munkásságával.) De így is érdemesnek látszik Bessenyei könyvtárosi kinevezésének körülményeivel némileg részletesebben foglalkozni, hiszen lényegében ez volt bécsi tartózkodásának — sőt ottani nyilvános szereplésének is — utolsó állomása. Űgy érezzük: az írónak ezek az évei még számos megfajtsra váró problémát, sőt meglepetést is tartogatnak, amelyek az egész életmű jobb megértését is szolgálhatják. Az alábbiakban — bécsi levéltári és kéziratári kutatásaink eredményeképpen — némileg bővíteni szeretnénk irodalmi megújulásunk nagy kezdeményezőjének e korszakával kapcsolatos ismereteinket és — az újabb osztrák könyvtártörténeti kutatások segítségével — jobban megvilágítani az udvari könyvtár helyzetét ezekben az években.

Csóka J. Lajos, aki Bessenyei könyvtárosi kinevezésével és ennek előzményeivel a legtöbbet foglalkozott, azt írja, hogy az udvari könyvtár kapuinak megnyllásával „a 34 éves Bessenyei György előtt végre is megnyílt az élet kapuja. Gond és kellemetlenség nélküli megélhetése biztosítva volt — az udvari könyvtár nyitva állt előtte, hogy kedve szerint olthassa tudásszomját, s hogy a művelődés gazdag forrásait vezethesse magyar hazája felé. . .”¹ Ehelyett azonban — mint Csóka is rámutat — pártfogóinak elvesztése következtében, rövidesen saját magának is távoznia kellett Bécsből, és nem egy új, termékeny írói korszak vette kezdetét, hanem ellenkezőleg: olyan három évtized, amely alatt jóformán nem látott — két névtelenül megjelent mű kivételével — egyik munkája sem napvilágot. Ehhez azonban hozzá kell tennünk azt is, hogy ha nem is sokáig, de két-két és fél évig mégis élvezhette a kedvező helyzetét is: a könyveknek, a tudomány, az irodalom és a felvilágosodás forrásainak a közellétét és hozzáférhetőségét. Ez pedig nem maradhatott nyomtalanul annál az írónál, aki bihari visszavonultságában sem szűnt meg soha írni, jóllehet írásai életében nem jelenhettek meg. A felvilágosodás irodalmában is oly gazdag könyvtárnak bizonyára volt hatása az író későbbi munkásságára, hiszen első ízben kerül ily jelentős gyűjtemény közelébe. Ennek is lehetett szerepe abban, hogy Bessenyei nyelv-művelő és irodalomszervező tevékenysége, valamint a tudós társaság alapításának kísérlete is ekkor bontakozott ki legélénkebben.

*

Az udvari könyvtárban való elhelyezésének terve már 1774-ben, kevéssel Bessenyeinek a testőrségtől való távozása után felvetődött.² Grass bárónő, Mária Terézia komornája

¹ CSÓKA J. Lajos: *Bessenyei György és a bécsi udvar*. Pannonhalma, 1936. 13.

² GÁLOS Rezső: *Bessenyei György életrajza*. Bp. 1951. 149—150.

(aki meleg érzelmeket táplált a magyar testőríró iránt) már egy 1774. február 19-i levelében célzott arra, hogy védencüket, aki a magyar kancellária részéről sok kellemetlenkedésnek volt kitéve, az akkor még Kollár Ádám irányítása alatt álló udvari könyvtárba helyezték el. És bár ezek a nehézségek akkor kiküszöbölődtek, új állásában, a reformátusok bécsi ügyvivőjeként, néhány évvel később — ezúttal a hazai konzervatív református egyházi vezetők köréből — újabb támadások indultak ellene, amelyek állását is veszélyeztették. Ezek végül is oda vezettek, hogy Bessenyei kilépett a református egyházból és 1779. augusztus 15-én katolizált.

Az állás nélkül maradt Bessenyei számára Mária Terézia, hívei: Grassné és Kollár Ádám által nyújtott segítséget. Ekkor elevenítik fel ismét annak lehetőségét, hogy Bessenyei a Hofbibliothek könyvtárosa legyen. Időközben azonban megváltozott Kollár helyzete a könyvtár élén: 1777-ben Mária Terézia — diplomáciai érdemei fejében — atyja egykori állásába, a Hofbibliothek prefektusának nevezte ki Gerhard van Swieten fiát, Gottfried van Swieten. Ezáltal Kollár Ádám vezető szerepe — noha megmaradt továbbra is igazgatói beosztása — jelentős mértékben csorbát szenvedett. Bár igyekezett az uralkodónő az e miatt aggódo Kollárt azzal megnyugtatni, hogy van Swietennek nem lesz joga Kollár ügyeibe beavatkozni, a valóságban pl. a személyi kérdésekben is magának tartotta fenn a döntés jogát. 1779 végén Bessenyeivel kapcsolatban is a prefektus volt az, aki megakadályozta könyvtárosi kinevezését.

Az eddigi kutatások szerint van Swieten Bessenyei-ellenes magatartásának hátterében az egyik könyvtárörnek, Martinesnek a féltékenykedése rejlett; annak a Martinesnek, aki Kollár halála után az igazgatói pozíciót is elnyerte. Grassné 1779. december 22-i levele alapján mutattak rá arra, hogy van Swieten és Martines nem akarták Bessenyei könyvtárba kerülését, hanem Kollárék ezen terve ellen dolgoztak. Mária Terézia, kellő diplomáciai bölcsességgel így oldotta meg e konfliktust (hogy van Swieten véleményét is figyelembe vegye, de megőrizze saját tekintélyét is): Bessenyei számára évi kétezer forintos kegydíjat adományozott és az 1780. január 29-én kelt elhatározásával a Hofbibliothekba is kinevezte, de csak létszámfölötti, címzetes könyvtárörnek.³

A bécsi Hof- und Staatsarchivban és az Österreichische Nationalbibliothekban őrzött iratok alapján Bessenyei könyvtárosi kinevezésének történetét és körülményeit még a következőkkel egészíthetjük ki.

Csóka J. Lajos a Hofparthey-protokoll nyomán foglalkozott a Bessenyei kinevezéséről készült jegyzőkönyvvel.⁴ Ugyanitt azonban, az előző napi (január 29-i) feljegyzések között megtalálható annak az Anton Bianchinak a kérvénye is, akit Bessenyeivel egyidejűleg alkalmaztak az udvari könyvtárban.⁵ Bianchi egyébként — ez sem ismert eddig a Bessenyei-irodalomban — az íróval együtt lakott ekkor, mégpedig a Rauchsteingasse 474. szám alatt.⁶ Kapcsolatuk tehát minden bizonnyal baráti lehetett, noha — Mária Terézia döntése előtt — vetélytársak is lehettek volna. Bianchi ugyanis már 1779 folyamán megkísérelte egy gyakornoki állás elnyerését, kérését pedig van Swieten melegen támogatta. A róla írt jellemzésében különösen azt hangsúlyozta, hogy a pályázó jártas a keleti nyelvekben, amit annál figyelemre méltóbbnak talált, mert e téren egyre nehezebbnek látszik alkalmas személyeket találni, pedig a könyvtárban nagy szükség lenne ilyen felkészültségre.

³ CSÓKA J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma, 1936. 319—320.

⁴ CSÓKA J. Lajos: *Bessenyei György és a bécsi udvar*. Pannonhalma, 1936. 13.

⁵ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Protocollum in Hof-Parthey Sachen de Anno 1779. 1780. No. 36. 193—194.

⁶ *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*. Hrsg. von Josef STUMMVOLL. I. Theil. Die Hofbibliothek. (1368—1922). Wien, 1968. 298.

Vagyis úgy látszik, hogy van Swietennek a keleti nyelveket nem ismerő Bessenyei felvételét ellenző magatartását — az emlegetett első könyvtárőr Martinesnek a féltékenységből eredő negatív befolyásolása mellett — a nyelvismeret terén kívánt felkészültséggel inkább rendelkező Bianchinak az előtérbe helyezése is előidézhetette.

A *Protocollum in Hof-Parthey Sachen* 1780. évi 36. számú bejegyzése Bianchi újabb, 1780. január 29-i beadványáról készített kivonatát tartalmazza. E szerint a folyamodó arra hivatkozott, hogy már kora ifjúságától kezdve szorgalmasan foglalkozott a keleti nyelvekkel, majd nyelvismeretét a bécsi Orientalisches Collegiumban tökéletesítette. Mivel úgy gondolja, hogy nyelvismeretével hasznos szolgálatokat tehet az udvari könyvtárnak, azt kéri: addig is, amíg adódik rendes státus, alkalmazzák fizetés nélküli adjunktusként.

Van Swieten, a *Protocollum* szerint, már korábban kifejezte azt a véleményét, hogy örülne, ha a fiatal Bianchi az udvari könyvtár gyakornoka lehetne. Most is támogatja adjunktusi minőségben való fölvételét, különös tekintettel a keleti nyelvek terén meglevő ismereteire. A jegyzőkönyv szerint a főudvarmesteri hivatal is egyetértett a könyvtár prefektusának támogatásával annál is inkább, mert más szavahihető ember is tanúszkodott a kérelmező felkészültségéről. Ezért azt szeretnék, hogy Mária Terézia alkalmazza Bianchit fizetés nélküli adjunktusnak. Mária Terézia kompromisszumos megoldása figyelembe vette van Swieten szakmailag megindokolt érveit Bianchi felvétele mellett, de ugyanakkor elrendelte Bessenyei létszám feletti, fizetés nélküli könyvtárórként való alkalmazását is.

A *Protocollum* 1780. február 1-i dátummal, 38. szám alatt már azt az átiratot tartalmazza, amely Bianchi adjunktusi és Bessenyei létszám feletti, címzetes könyvtárőri kinevezéséről szól. A van Swietenhez címzett átirat eredetije megtalálható az Österreichische Nationalbibliothek irattárában; az alábbiakban innen közöljük.⁷

Dem Kais. Königl. Hof Bibliothecae Praefecto Heren
Gottfried Freyheren van Swieten, Comendeur des König¹.
Hungarischen St. Stephani Ordens zu zustellen.
Demnach die Römisch Kais. zu Hungarn und Böhmen.
Königl. Apostol. Majestät, Erzherzoginn zu Österreich

Unserm allergnädigste Frau und dem über alleruntherthänigstens Bitten und dem hierüber erstattetem Bericht diesorts hinausgegebene Vortrag dem Anton Bianchi die gebettene ohneentgeltliche Adjunctens Stelle bey der Hof Bibliothec (ohne demselben jedoch bey der Erledigunginen Custodis oder Scriptoris Stelle das Recht, welches er sich durch mehreren Verdienste ersteigen zu machen hat, zur Nachrückung zu ertheilen) allermildest zu verleihen; unterrichtens aber auch anzubefehlen geruhet, daß ein gewisser hungarischer Edelmann N. Bessenyey als titular s. n. Custos (ohne jemals in die Wirklichkeit, oder in eine Besoldung zurücken) bey der Hof Bibliothec bloß zur Arbeit angestellt werden solle;

Als wird ein so andere allerhöchste Verordnung dem Kais. Königl. Hof Bibliothecae Praefecto Herrn Gottfried Freyherrn van Swieten, Comendeur des königl. St. Stephani Ordens zur Wissenschaft, und daß sowohl der Bianchi, als der v. Bessenyey hievon ganz verständiget werden mögen, hiemit erinnert.

Kais. und Kais. Königl.
Oberst Hof Meister Amt
Wien den 1te Hornung 1780.
Joseph Dominik Stock

*

⁷ Österreichische Nationalbibliothek — HSS 1780/121.

A bécsi Hofbibliothek ezekben az években 12 főnyi személyzettel rendelkezett. 1777. november 25-től kezdve a prefektusi helyet Gottfried van Swietenrel töltötték be, évi hét-ezer forintos fizetéssel. Kollár Ádám megőrizte direktori címét; az ő javadalmazása négy-ezer forint volt. Kollár, aki eddig egyedül irányította a könyvtárat, és a rangban fölé helyezte van Swieten között kezdettől fogva bizonyos ellentétek lappangtak. Később, 1782-ben nyíltan is kibontakoztak egy személyi ügy kapcsán, amelyben — miként két évvel korábban, Bessenyei esetében — eltértek a véleményeik. Úgy látszik tehát, hogy Mária Teréziának az a megnyugtató ígérete, amelyet van Swieten kinevezésekor Kollárhoz intézett, nemigen valósult meg. A Grassné levelében Kollárhoz intézett üzenetben ugyanis az volt, mint emlékeztető, hogy a könyvtárprefektusi kinevezés nem érinti Kollár hatáskörét, ez van Swieten számára mindössze címeket jelent csak. A valóságban viszont az történt, hogy ettől kezdve Kollár legföljebb csak az első szólamot játszhatta, a karmesteri szerepet át kellett engednie van Swietennek.

A vezetők után rangban két könyvtári őr következett: a már említett és Bessenyeire féltékeny Martines és Heyrenbach, akik fejenként évi 1200 forintos fizetést kaptak. (Tehát Bessenyei Mária Teréziától élvezett 2000 forintos járadéka alaposan meghaladta a könyvtári őrök fizetését.) A sort öt írnok és három könyvtári szolga zárta be. Az írnokok évi fizetése 250—700 forint között, a könyvtárszolgáké pedig 350—400 forint között mozgott.⁸

Hogy mennyire nagy volt a vonzereje ebben az időben egy könyvtárosi állásnak a bécsi Hofbibliothekban, jelzi az a nagy számú pályázó, akik — egy-egy könyvtári státus megüresedése alkalmával — kísérletet tettek annak megszerzésére. Az egyik könyvtári őrnek, Heyrenbachnak 1779. április 19-én bekövetkezett halála következtében megüresedett helyre pl. tizennyolcan nyújtottak be pályázatot.⁹ A jelentkezőket akkor is a prefektus véleményezte; érthető tehát, hogy miért órá kellett hatniuk azoknak, akik Bessenyei felvételét támogatták, vagy elleneztek.

A következő években is vonzó pályának bizonyult a tudós és más értelmiségi rétegek körében az udvari könyvtárosság. Ezt bizonyítja pl. olyan kiváló tudósok ajánlkozása, mint a magyar Horányi Elek és a cseh Josef Dobrowský. Kollár Ádám 1783. július 10-én bekövetkezett halála után ugyanis — a saját karrierjére, mint láttuk, korábban is nagy gondot fordító — Martines nyerte el a direktori címet. Az így megüresedett könyvtárári állásra jelentkezett 1783. július 23-án Pesten kelt beadványával Horányi Elek. Van Swietenhez címzett levelében megírta rövid életrajzát, melyből kiemelte, hogy tanulmányait Magyarországon kívül Itáliában végezte, és hogy járt Svájcban, Franciaországban, Hollandiában, Angliában és Németországban. Közölte még: széles körű nyelvismerettel rendelkezik, itthon és külföldön több — filozófiai, diplomatikai és főleg irodalomtörténeti és kritikai munkája jelent meg. A Hofbibliothekban megüresedett könyvtárosi állás azt a reményt nyújtotta számára, hogy esetleg az udvari könyvtárba kerülhet.¹⁰

Mivel a megüresedett könyvtári őr állást csak 1784. augusztus 26-án töltötték be Denisszel, az ismert bécsi könyvtári szakemberrel, 1783. december 1-én még Joseph Dobrowský is megpályázta a helyet Prágából. Hivatkozott arra, hogy rendelkezik mindazokkal a tulajdonságokkal, amelyekre e helyen véleménye szerint szükség van. Mindezekelött orientalisztikai tanulmányaira hivatkozik, valamint a szlavisztika, különösen a cseh nyelv és irodalom terén szerzett tudására. Felsorolja azokat a tudományágakat, amelyekkel foglalkozott; és utal a nyomtatásban eddig megjelent munkáira. Végül annak

⁸ *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*. I. 296.

⁹ Uo. 297.

¹⁰ A levél eredetije: ÖNB — Autogr. 14—18. — Közölve: ItK 1907. 237—238.

a reményének ad kifejezést, hogy a Hofbibliothek oly sok jelentős kéziratának használata által képességeinek még több bizonyosságát is adhatja majd.

Tekintettel arra, hogy tudomásunk szerint Dobrowský e levele még publikálatlan, szövegét az alábbiakban közöljük:

Hochgeborene unmittelbarer Hofbibliothek Direktor, Unterschriebener bittet um die erledigte Kustosstelle bey der Kays. Hofbibliothek aus dem Grunde, weil er die zur Bekleidung dieser Stelle erforderlichen Eigenschaften zu besitzen glaubt, und zwar

1mo. Hat er seit vielen Jahren das Studium der orientalischen Sprachen, namentlich die hebräischen, syrischen, schaldäischen, arabischen getrieben.

2do. Hat er vorzüglich die slavische Litteratur im ganzen umfange studirt und die meisten slavischen Hauptdialekte erlernt, wovon er den böhmischen am geläufigsten spricht.

3^{io}. Hat er sich in verschiedenen Fächern der Wissenschaften, als Philosophie, Mathematik, Theologie, Geschichte, Paläographie und Bücherkunde manichfaltige gute Kenntnisse erworben.

Proben, die er davon gegeben, sind verschiedene gedruckte Schriften: als Evangelium S. Marci vulgo Autographen, Böhmisches Litteratur, Excerptirte Varianten aus hebräischen Fragmenten in der Hrn Ritter Michaelis orientalischer Bibliothek, Dissertatio de antiquis Hebraeorum characteribus, Abhandlung über den Ursprung des Namens Tschech, eine andere über die Geschichte der böhmischen Bibelübersetzung, samt einer Erklärung des glagolitischen Alphabets, noch nur andere über die Einführung und Verbreitung der Buchdruckerkunst in Böhmen. Von diesen haben die meisten auch den Beyfall großer . . . men(?) erhalten.

4to. Hofft er durch die Benutzung so vieler wichtiger Handschriften, die in der Hofbibliothek aufbewahrt werden, größeren Proben seiner Fähigkeit geben zu können.

Prag, den 1 dezember 1783

Joseph Dobrowsky
Hauslehrers der Philosophie
bey den jungen Grafen
von Nostitz.¹¹

Míndez arra vall, hogy a Hofbibliothek vonzereje a Habsburg-birodalom különböző nemzetiségű tudósai körében egyaránt nagy volt. E dokumentumok alapján alátámasztottnak tűnik annak a kifogásnak az indokltsága, mely Bessenyei felkészültségét — különösen ami a keleti nyelvek ismeretének a hiányát illeti — nem találta elégségesnek. Persze valószínű, hogy e szakmai szempontú ellenvetéshez más is — főként féltékenység is — kapcsolódott, hiszen a Mária Terézia által támogatott Bessenyeiben joggal láthatott veszélyes vetélytársat az ambiciózus Martines.

A kinevezésnek azonban e módja, amely azonkívül, hogy Bessenyeiből csak címzetes könyvtári őrt csinált, azt is kimondta: sohasem lehet belőle valóságos könyvtáros és fizetést sem kaphat, bizonyára megnyugtatta ellenfeleit. És addig, amíg Mária Terézia élt és nem fenyegette a szép összegű évi járadékát veszély, bizonyára a magyar írónak is ideális megoldást, valóban az „élet kapujá”-t jelenthette. A kinevezéséről intézkedő okmányának az a kitétele, hogy az udvari könyvtárban csak munkára kell alkalmazni, bizonyára nem könyvtárosi munkára, hanem Bessenyei egyéni, könyvtárhasználatára vonatkozott. Erre utal, az állás formális, „címzetes” jellegén kívül az is, hogy a könyvtári iratok a későbbiek során egyáltalán nem emlegetik már a nevét, illetve csupán a Schematizmusban szerepel még 1788-ig, tehát pontatlanul, jóval azután is, hogy Bécsből eltávozott.¹²

¹¹ ÖNB — Autogr. 12/57—1.

¹² *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*. I. k. 298.

Nem tudjuk egyelőre, hogy erre a rövid időre mit jelenthetett pontosan Bessenyei számára az udvari könyvtár, de bizonyára szellemi fejlődésére nem kis hatást gyakorolt az angol, francia és német felvilágosult írók munkáinak az a gazdag gyűjteménye, amely ott eléje tárult. Ismerjük az idősebbik van Swietennek a katalógusát, amelyik azokat a műveket tartalmazza, amelyeket ő szerzeményezett be.¹³ Ebből is kitűnik, milyen bőségesen képviselve volt az az irodalom, amely Bessenyeire is nagy hatást gyakorolt. Diderot, Fénelon, Hume, Leibniz, Montesquieu, Muratori, Newton, Nicolai, Rousseau és Voltaire — hogy csak a legnagyobbakat említsük — művei bizonyára itt sem kerülhették el Bessenyei érdeklődését. Nem szabad elfelejteni, hogy ez alatt a rövid időszak alatt olyan jelentős munkái készültek el, mint az akadémiai tervezetét tartalmazó *Jámbor szándék* című röpirata, és az újabban előkerült *Der Mann ohne Vorurtheil* című politikai-filozófiai tartalmú folyóirata.

Különösen ez utóbbi művében felismerhető élesedő tendenciái az abszolutizmusok ellen — beleértve még II. József felvilágosult abszolutizmusát is — és a francia radikálisabb felvilágosítók eszméinek a hatása arra figyelmeztet, hogy Bessenyeinek az udvari könyvtárban alkalma lehetett e művekbe alaposabban belekóstolni. Úgy érezzük, érdemes az író utolsó bécsi éveinek eddig kevésbé ismert mozzanatai után tovább kutatni és esetleg összefüggésbe hozni olyan eseményeket, mint pl. a terézianus Kollár és az inkább jozefinista van Swieten közti nézeteltérések, a Kaunitzhoz és II. Józsefhez közelálló van Swieten, valamint a fenti, nyomtatásban is megjelent munkájában II. Józsefet is támadó Bessenyei közti konfliktus és Bessenyei megfosztása a Mária Terézia által kezdeményezett évjáradéktól stb. Mindez nagyjából egybeesett Bessenyeinek az udvari könyvtárban eltöltött éveivel.

KÓKAY GYÖRGY

Napoleon-vonatkozású hazai tankönyvek a XIX. század elejéről. Már életében számos magyar nyelvű mű foglalkozott — hol rokonszenvezve, hol vele szembeszállva — Napóleonnal. Ezekből emeljük ki a „francia” katekizmus hazai kiadásait, amelyek ugyan kisebb jelentőségűek, de korfestőek, sőt nemcsak az egykori történelmi események képehez adnak hozzá egy-egy halvány vonást, de adalékkul szolgálhatnak „a hatalom természetrajza” időtlen témájához is.

Napoleon seregei első ízben 1805 novemberében foglalták el Pozsonyt, de már a következő hónapban kivonultak a városból. Néhány évvel később, 1809 májusának végén nyomultak be újra a francia császár csapatai Magyarország területére, uralmuk alá került ekkor többek között Szombathely, Körmend, Kőszeg, Magyaróvár, majd június 24-én Győr, június 26-án pedig Pozsony. A nyugat-magyarországi területek francia megszállása 1809 őszéig tartott.

Akkor tehát nem tartózkodott hadviselő francia katonaság magyar területen, amikor 1808-ban új tankönyv jelent meg Pozsonyban Belnay György Alajos nyomdájában, s ez a terjedelmes kötet nem volt más, mint annak a francia nyelvű katekizmusnak a latin fordítása, amelyet Napoleon egységes hittankönyvnek szánt a francia birodalom iskolái számára. A könyv címe ebben a pozsonyi kiadásban: *Catechismus in usum omnium ecclesiarum Imperii Gallici*.

Még meglepőbb, hogy a magyar nemesség számára oly balul végződött győri csata utáni esztendőben, 1810-ben ugyanennek a katekizmusnak a magyar fordítása is megje-

¹³ *Catalogus librorum novorum cura Illustrissimi Domini Baronis de Swieten (1745—1772) Bibliothecae Caesariae Praefecti emptorum ab 1745.* — ÖNB Ser. n. 2143.

lent, de most már Pesten, Trattner Mátyás nyomdájában, a következő címmel: *A frantzia birodalom minden anyaszentegyházainak hasznára szolgáló öreg katekizmus.*

A fordító neve nem szerepel a kötetben, de feltüntették a címlapon a fordítás alapjául szolgáló kiadványt: „A Posonyi Deák kiadás szerint magyarra fordítottatott”. A posonyi latin kiadás viszont így jelölte meg a forrást: „Juxta exemplar Parisiis A. 1806. apud viduam Nyon natam Saillant, cum privilegio caesareo editum, e Gallico in Latinum sermone translatus.”

Ettől eltekintve a pesti kiadás szövege a posonyi kiadás szó szerinti magyar fordítása. Mindkét kötet címlapján ott a kiadvány alapvető célját kifejező mottó: „Egy az Úr, egy a hit, egy a keresztség.”

A katekizmus tulajdonképpeni tananyaga előtt három hivatalos dokumentum szövege olvasható mindkét kötetben.

Az első Giovanni Caprara pápai követ 1806. március 30-án Párizsban kelt jóváhagyása. „Mi Caprara János, szent Honophriusi Római Cardinális, Maylandi Érsek, a mi Szentséges Urunknak, VII. Pius Pápának és az Apostoli Sz. Széknek a Frantzia Tsászár és Olasz Országi királynál követ” — kezdődik az okirat szövege a magyar fordításban. A pápai legátus szerint bár az lenne kívánatos, hogy a katekizmus oktatása mindenütt egységes legyen, mégis nagyok a különbségek e téren az egyes országokban, tartományokban, különféle okok miatt.

„De mivel a Frantzia Császár és Olasz Országi Király, I. Napoleon nem csak minden akadályokat elhárítani magában feltette, hanem még azon felől, hogy egy különös és közönséges katekizmus kiadattassék és mindenütt tanítottassék, igen kívánja — ennek eredményeképpen elkészült az új katekizmus — ama sok érdemekkel fényes Meldai Püspök, Bossuet Jakab és más Anyaszentegyházak Vatechismusaiból kiszedve és minden Frantzia Birodalomban lévő megyéknek hasznára alkalmaztatva.”

Az új francia nyelvű kiadvány címe: *Catechisme à l'usage de toutes les Eglises de l'Empire Français.*

Caprara bíboros átvizsgálta a kötet szövegét és hibátlannak találta, ezért azt

„e jelenlévő levelünk által mint a Sz. Léleknek és a mi Szentséges Urunknak, VII. Pius Pápának követje, apostoli hatalommal megerősítjük, előadjuk és ajánljuk, indíttatván azon tanítással: hogy valamint egy a hit, úgy hasonlóképpen egy és közönséges légyen a hit előadásának és a nép tanításának módja s rendje — írja.

A püspökök kötelessége — fejeződik be a legátus jóváhagyó levele — „szorgalmasan szemeskedni”, hogy a plébánosok s a többi lelkészek, akiknek feladata e katekizmus oktatása, megfelelőképpen magyarázzák annak anyagát, a benne foglalt tanítást.

Ezután *Napoleon 1806. április 4-én kiadott dekrétumát* közölték a katekizmus szerkesztői. Ebben Napoleon mint „Imperator Gallorum et Rex Italiae” elrendeli: „Az ezen parantsolathoz kaptsolatott Katekizmus, melly már Ő Eminentziája, a Cardinális s Követ által megerősítettet s helyben hagyattatott, kipublikáltatik és egyedül használtatni fog a Birodalomnak minden katholikusk templomjaiban.” A kultuszminiszter feladata, hogy felügyeljen a katekizmus kinyomtatására, „sőt 10 esztendőknél folyása által [alatt?] különös hatalommal fog bírni akármelly, ezen tzelra szolgáló eszközöknek kikeresésében s használásában”. S végül — rendeli Napoleon — ezt a dekrétumot minden katekizmus-példányban közzé kell tenni.

A harmadik okiratot 1806. augusztus 12-én Jean Baptist de Belloy bíboros, párizsi érsek írta alá, s ebben elrendeli, hogy egyházmegyéjében egyedül csakis ez, „a minden Frantzia Birodalombéli Anyaszentegyházaknak hasznára kiadott katekizmus” tanítható. A dokumentum első részében a párizsi érsek az egységes tanítás szükségességét és

fontosságát fejtegeti, helyesnek tartja ennek az egységes katekizmusnak az anyagát, második részében pedig az uralkodó iránti tiszteletről beszél, azt hangsúlyozva, hogy ez az erkölcsi alapelv („principium” vagy „törzsökös igazság”) változatlanul érvényes, akárcsak a múltban.

„Ezen katekizmusban sokkal bővebben, mintsem eddig szokásban volt — írja —, előadtnak s kifejeztnak a Jobbágynak az ő Fejedelmek iránt való kötelességeik. Nem is olyanok a mostani időnek környüállásai, mint valának ezek előtt. Soha nem is vonakodtak a keresztények, valahányszor az megkívántatott, a Fejedelmeknek téendő tiszteletekben. És a Fejedelmek iránt való kötelességeket kifejező principiumok (vagy törzsökös igazságok) minden időben ugyan azok voltak, mivel a religióban nem lehet változni a principiumnak. Midőn azért a Fejedelmek iránt való kötelességeket hirdetjük, nem teszünk egyebet a régi keresztények tselekedeténél, sőt azoknak szavaival élünk. A régi keresztények módja szerint kötelességünknek tartjuk »a Tsászárnak egességéért az Istent imádni, kérünk nékie hoszszú életet, biztos uralkodást, tsendes lakást, erős seregeket, hív tanácsokat, jó népet, békességes világot, és ami tsak vagy egy ember vagy egy Császár kívánsága lehet«. »Imádkozunk!« — mondának a régi keresztények, s vajha mi is azt mondhatnánk a Tsászáráért »kiterjedt kezekkel mint ártatlanokkal. meztelen fővel, mert nem szégyenjük, intő nélkül mért szívből imádkozunk.«”

A két idézet a lábjegyzet szerint Tertullianustól való, apológiájának XXIX. fejezetéből.

Végül kiemeli a párizsi érsek Napóleon érdemeit a forradalom idején szétzilált egyházi állapotok helyreállítása terén.

„Végteére, kedves atyámfiai, a mostanában uralkodó Frantzia Fejedelemnek ditséretére válik az, hogy ezen sulyos környüállásokban a nyilvános isteni tiszteletet visszaállította. Méltán örökös ditséretre méltó illy haszonvétele a legfőbb hatalomnak, és a religiónek történetjeiben s históriáiban Nagy Constantin Császár neve mellé érdemes tétetni ezen Vitéz neve is, aki annak példája szerint lett az igaz religiónek oltalmazója és pártfogója.”

*

A katekizmus maga tulajdonképpen négy fő részből áll. Az első „a szent írásnak rövid summája” vagyis a bibliai történetek összefoglaló áttekintése, ez után a dogmatikai rész következik, az apostoli hitvallás hagyományos „ágazatainak” keretébe foglalva, majd az erkölctani fejezet a különféle parancsolatokat tárgyalja, végül az istentisztelet módjaival foglalkozó terjedelmes rész zárja a kötetet.

A tízparancsolat 4. parancsolatának feldolgozása során külön „letzke” foglalkozik Napóleonnal, ennek szövege a következő:

„K(érdés). Mi kötelességgel tartoznak általában a keresztények a Fejedelmek eránt, és különösen mi kötelességünk vagyon a mi I. Napoleon Császárunk eránt?

F(elelet). A keresztények tartoznak az ő Fejedelmeknek, és mi, a mi Napoleon Császárunknak szeretettel, tisztelettel, engedelmisséggel, hívséggel, katonai szolgálattal és azon adóval, melly az Ő birodalmának fenntartására és trónussának erősségére szükséges és kirendelve vagyon. Azonkívül pedig testi és lelki boldogságáért tartozunk az Isteni Felsőnek ájtatosan könyörögni.

K. Miért tartozunk mindezen kötelességekkel a mi Császárunk eránt?

F. Azért, mert az Isten, aki az országokat támasztja és a maga akarattja szerint kiosztja, sok ajándékokkal megtetézvén a mi Császárunkat, mint háborgó, mint tsendes időben s békességben, őtet a mi Fejedelmünkke tette, őtet hatalmának szolgájává, és e földön az Ő képévé rendelte. Azért is tisztelni a mi Császárunkat és néki szolgálni annyi, mint az Istent imádni s néki szolgálni. Azután maga Jésus Kristus tanított minket, mivel tartozunk a Fejedelmeknek. Midőn született, engedelmeskedett Augustus Császár parancsolatjának, az szabott adót maga is megadta, és valamint mondotta az Evangéliomba, hogy adjuk meg, ami az Istené az Istennek, úgy mondá, hogy ami a Császáré, adjuk meg a Császárnak.

K. Vagynak-é még más okaink, melyek a mi Napoleon Császárukhoz különösen lekötöttek?

F. Igenis. Mert Ő az, kit az Isten a legkeményebb környüállásokban feltámasztott a mi Atyáink religiójának visszaállítására és annak védelmezőjévé tette. Ő vissza hozta és fenntartja az Ő nagy okossága által a közönséges rendet, Ő védelmezi az országot hatalmas karja által. Ő végre lett az Isten megkenettévé azonm egkenetés által, melyet vett az Anyaszentegyház fejétől, a Római Pápától.

K. Mit tartsunk azokról, kik ezen kötelességeiket a mi Császáruk eránt nem tellyesíténék?

F. Sz. Pál Apostol szerént ellent állnak ezek az Isten rendelkezéseinek és magoknak örök kárhozatot szereznek.

K. Ezen kötelességek, melyekkel tartozunk e mostani Császárukknak, köteleznek-é az Ő törvényes követői eránt is a Fejedelmi székben?

F. Igenis, mert olvassuk a Sz. írásban, hogy az Isten, aki mindeneket igazgat és aki adja az országokat, nem tsak egynek, hanem az Ő nemzetségére is terjeszti a fejedelemséget.

K. Mitsoda kötelességgel tartozunk a Magistratusok eránt?

F. Tartozunk őket tisztelni és nékik engedelmeskedni, mert ezeknél letéve vagyon a császári hatalom.

K. Mi tiltatik a 4. parantsolat által?

F. Tiltatik a Felsőségnek való engedetlenség, nyakaskodás, sőt ártani avagy róluk balul beszélni is Isten parantsolatja által tilalmas."

Az ismeretlen fordító a katekizmus pozsonyi latin nyelvű kiadásának néhány pontjához lábjegyzetekben rövid magyarázó jegyzeteket fűzött, ezek közül néhányat a magyar változat is átvett. A fenti leckéhez kapcsolt megjegyzés így hangzik:

„Amellyek itten Napoleonról és I. ditsőségessen uralkodó Ferentz Tsászárról mondatnak, özve szerkesztessenek [vesd össze] VII. Szentséges Pius Pápa beszédjével, melyet tartott a Cardinálisok gyülekezetjében 1804. és 1805. eszt. az Ő Frantzia Országba utazása alkalmatosságával, és az Apostoli Követ [s a] Párisi Érsek levelével, mely ezen katekizmusnak elein vagyon. NB. Az említett Szentséges Pius Pápa beszédje deák nyelven ki nyomtatva találtatik 30 xr Belaynál Posonyban 4 rétbén."

A katekizmus latin nyelvű pozsonyi kiadásában is szerepel ez a lábjegyzet, de abban nem történik említés az osztrák császárról, I. Ferencről, s joggal, hiszen a törzsszövegben egyetlen szó sem esik róla, az csakis egyedül Napóleont említi.

*

Vajon mi volt az ismeretlen közreadók szándéka e latin, majd magyar nyelvű tankönyvvel? Anyagának templomi-iskolai tanítására nem gondolhattak, hiszen a hivatalos tridenti, Canisius-féle katekizmus magyar változatának helyébe önhatalmúlag, felsőbb rendelkezés nélkül ezt nem léptethették, ilyen rendelkezést pedig a hazai püspököktől nyilván nem remélhettek. De egyébként nem is olyan régen, 1806-ban a Ratio Educationis rendelkezett az iskolákban tanítandó katekizmusról.

Közreadói alighanem propagandahatást vártak ettől a „francia” katekizmustól, amelyet elsősorban a politikai agitáció eszközeként vetettek be, Napoleon „személyi kultuszának” kialakítása érdekében: a nép között élő papok előtt akarták rokonszenvesé tenni Napóleont, a francia császár országok felett álló „igazságtevő” szerepét kívánták vallási érvekkel, tekintélyes egyházi vezetők nyilatkozataival igazolni, hogy ennek nyomán azután ők is így állítsák a francia császár alakját környezetük, a falusi és városi lakosság elé. Előkészíteni a „talajt” ily módon is a bekövetkező politikai változások számára — nem kétséges, hogy e stratégia szolgálatában állt az új tankönyv, talán — esetleg erre is gondolhatunk — a francia kultuszminiszter számára megszabott s a Napoleon dekrétumában említett 10 éves program jegyében és keretében.

*

A „francia” katekizmus bizonyára népszerű lehetett, ennek jele az a tény, hogy 1815-ben új fordítása látott napvilágot *Franciaia egyházi katekizmus a magyarországihoz alkalmaztatva* címmel, Budán, az egyetem nyomdájában. De míg Napóleon a korábbi kiadások idején sikereinek csúcsán állt, most viszont 1814 tavaszától már Elba szigetének lakója, majd 1815. június 18-án lezajlik a waterloo-i csata, s az egykori francia császár Szent Ilona szigetének száműzöttje lesz.

Ebben az 1815-ös budai katekizmusban nem is szerepelnek már az előző kiadásokban közzétett okmányok és a Napóleont dicsőítő szövegrészletek, s a megváltozott politikai háttér tette szükségessé, hogy előszóban indokolják meg az új kötet kiadását. Nyilván még Napóleon fénykorában készülhetett el ez a fordítás is, s azóta történt meg az átdolgozás. 1810 után már aligha fogott volna hozzá valaki a „francia” katekizmus lefordításához, ettől kezdve a francia császár már nem a hit védelmezője, hiszen szembeszállt az egyházzal, elfoglalta a pápai államot, magát a pápát is fogságba vetette.

A katekizmus e fordításának készítője Horvát András, a Győr megyei Tét plébánosa, akit — az előszó szerint — Tót Pál szili plébános ösztönzött erre a munkára: „kész lévén ő a közre botsátásnak költségeit viselni. Megküldötte tehát a pozsonyi deák fordítást, melyet figyelemmel által olvasván, örömmel hozzá nyúltam, amire általa kérve valék”. Horvát András tehát ugyancsak a pozsonyi latin nyelvű kiadást használta forrásul, a fordítás azonban nem azonos az 1810. évi pesti magyar kiadás szövegével.

Az előszóban a fordító először megmagyarázza a kötet címének „francia” jelzőjét, kifejtve, hogy az elmúlt évek egyházellenes akcióiért nem a francia nép a felelős, hanem — nem írta le a nevét — Napóleon.

„Azon szerentsétlenségeket — írja —, melyek Frantzia Országot szemeink láttára egynehány esztendeig emésztették, éppen nem úgy kell tekintenünk, mintha általok a nemzet az ő ősi vallásában egészen megdült volna, hanem úgy, mint a Mennyei Igazgatónak emberi feddőzés alá nem való tanátsát, mellyel ama képtelen felfordulások között is a Hitnek győzedelmét illy magával nem bírható népben megbizonyította. Véttenénk, ha némelly egyenként vett esetekért magát a nemzetet vádolnánk, mellyeket meggátolni nem az ő hatalmában állott. Midőn az a szélvész, mellynek olly kívánva vártuk végét, megtsillapodott, kell-e vagy lehet-e ama fiú örvendezéshez valamit tenni, mellyet a Frantziák, különösen az egyháziak, Jézus Krisztus látható képviselőjének szabadulását érezték és mutattak? Ami szembetűnő jele volt annak, hogy a Római K. Anyaszentegyháznak mind bal, mind jobbra tért állapotjával szíveiknek költsönös érzését mindenkor megosztották, azaz hogy ő atyáinknak vallásától, a kat. Anyaszentegyháznak tudományától el nem szakadtak.”

A francia nép számára készült tehát ez a katekizmus, s nem tartalmaz különleges újító eszméket, kiforratlan gondolatokat, benne „nem valakinek keletlen találmányai, hanem a hitnek igazsági és a tiszta erkölcsi tudomány foglaltatnak, azzal az együgyűséggel, azzal a könnyűséggel, mellyet a fiatalságnak tanításához egyáltalán fogva megkívánhatunk”. Ennek igazolására azután a párizsi bíboros-érsek — az ismertetett kiadásokban teljes terjedelemben közölt — leveléből hoz érveket a fordító.

„Ezeket azért iktattam ide — zárul az előszó első része —, hogy azok, kik a Franciaia Anyaszentegyházat másképpen képzelik, mint ahogy volt és vagyon, minden előítéletektől megmenekedvén, lelkük ismeretét megnyugtassák.”

Amiben ő a „francia” katekizmus különleges értékét és újszerűségét látja: az anyag pedagógiaiag-didaktikailag kiváló feldolgozása.

„Ugyanis, szállítom én azokat az egyházi férjfiakat, kik a kisdedeknek oktatásában fáradnak, nem tapasztalták-e, hogy e nyomban akár mint megvetett igyekezeteknek mind e korig melly kevés sikere volt? Minden nyereség legfellebb is ott állott meg, hogy a gyenge elmék nagy erőködéssel számtalan szavakat könyv-betéve elmondottak a nélkül, hogy értették volna, amit ajakokon kipergettek, melly alkalmatlanság ebben a katekizmusban egészen el vagyon háritva, világosan, a gyermeki észhez szabva jelennek meg.”

A fordító-átdolgozó a következő elvet tartotta szem előtt munkája során:

... helyes okokra nézve a magyar nemzeti katekizmust mindenkor vigyázó szemekkel késértem, az eredetiből némellyeket kihagytam, vagynak olyanok is, amiket más tanító könyvekből hozzá adtam, amit tudni illik a Magyar Anyaszentegyházra nézve alkalmasabbnak lenni gondoltam."

Napoleon „francia” katekizmusának tehát három kiadása jelent meg Magyarországon rövid hét év alatt, egy bonyolult történelmi pillanat hazai tanúiként.¹

MÉSZÁROS ISTVÁN

Egy 1859-ben kiadott „Nevelési kalauz” és a könyvkereskedői pálya. „Mire nevelje a magyar ember gyermekeit? Nevelési kalauz, a különböző életpályákra képző tanintézetek, az azokban iskolázás, iskolán kívül tanulás, életpályaválasztás, s végre részletesen a tudományos, hivatalos, iparos s kereskedelmi életpályák viszonyai körül” — ezzel a tartalmi ismertetésnek is beillő című könyvvel jelentkezett 1859-ben a hazai piacon a pesti Gyurian-nyomda. A könyv szerzője (s csupán a cím ismeretében aligha gondolnánk erre) a kor neves gazdasági, gazdaság-statisztikai szakírója Galgóczy Károly, akinek nem egy forrásértékű munkáját ma is haszonnal forgatják gazdaságtörténészeink.¹

Beleolvasva a mintegy két- és félszáz oldalas munkába, hamarosan kiderül, hogy a szerző mint a kapitalista fejlődést a maga korában okkal szorgalmazó, széles látókörű szakember, felismerte, hogy a tartós és kiegyensúlyozott gazdasági fejlődés egyik alapfeltétele: a nemzet létérdekeinek megfelelően irányított pályaválasztás és pályára nevelés. „Azon életpályára nevelje a magyar ember gyermekét, melyen nemzeti önállóságunknak, jóllétünknek s közéletünknek legtöbbet használ, s melyen országunknak emberre túlnyomólag szüksége van” — írja.² S ugyanakkor — mint gyakorló pedagógus³ — tisztában volt azzal is, hogy a személyes képességek, a „hajlam valamely életpályára igen előmozdítja az azon lehető tökéletességet, s már megkezdés előtt fél tudománnyal legalább is felér”.⁴ Mindez magas színvonalú, s műfaját tekintve kétségtelenül úttörő jelentőségű munka létrejöttét eredményezte, melyet — ismereteink szerint — kevés figyelemre méltatnak neveléstörténetünk kutatói.⁵ Magunk sem gondoltuk, hogy Galgóczy könyve abszolútizmus kori könyvkultúránk ismeretéhez is érdekes adalékkal szolgál, nevezetesen a könyvkereskedői pálya színes és tartalmas ismertetésével.⁶

¹ Az ismertetett katekizmusok következő példányait használtuk: 1808.: OSZK 278. 843.; 1810.: OSZK Catech. 677.; 1815.: OSZK 274. 925. — A „francia” katekizmust röviden említi: SZENTIVÁNYI Dezső: *A katekizmus története Magyarországon*. Bp. 1944. 132.

² Galgóczy (esetenként: Galgóczi) legismertebb munkája: *Magyarország, a szerb vajdaság és a temesi bántság mezőgazdasági statisztikája* (Pest 1855). Életrajzához 1.: *Akadémiai Értesítő* 1916. 569, 747. — *Köztelek* 1916. 44. sz. — SZABAD György: *Forradalom és kiegyezés választóján* (1860–61). Bp. 1967. 41.

³ GALGÓCZY: I. m. 250.

⁴ 1858–1860-ig a mezőgazdaságtan segédtanára a református papnevelésben. Vö.: *A budapesti református teológiai akadémia története 1855–1955*. Bp. 1955. 29, 199.

⁵ GALGÓCZY: I. m. 5.

⁶ Vö.: VÖLGYESSY Pál: *Fejezetek a pályaválasztási tanácsadás hazai történetéből*. Pályaválasztási Tanácsadás 1972. 1. sz. 55.

⁷ GALGÓCZY: I. m. 246–249.

Nagymértékben emeli Galgóczy Károly „pályatükreinek” jelentőségét az a tény, hogy éppen közzétételének idején zajlott, illetve ért véget az az országos visszhangot kiváltó irodalmi vita, melynek középpontjában a hazai irodalom kiadásának és terjesztésének ügye állott, különös tekintettel a könyvvarusok szerepére.⁷ Csekély túlzással azt is mondhatnánk, hogy a szóban forgó írás, melyet alább úgyszólván teljes terjedelmében közlünk, egyfajta vitázóként látott napvilágot 1859-ben.

Galgóczy könyve összesen mintegy száz „kenyérpálya” részletes vagy vázlatosabb ismertetését tartalmazza. Igen érdekes számunkra az írói pálya bemutatása, melyet a szerző természetszerűleg igen magasra értékeli. Ugyanakkor azonban nehezményezi, hogy némely „panaszokodók”, akikből egyre több található az irodalmi porondon,

„hanyagul tett kevés munkáért követelvén nagyobb jövedelmet, mely szokott könnyű, a genialitás örve alatt dorbézoló életöket is kitartsa, s ennek eszközlésére még az őket bizalmok szentélyébe befogadott olvasó közönséget megcsalni sem irtóznak, mely által ismét nemcsak maguk, hanem a jobb rész hitelét is tetemesen rongálják”.⁸

Jelentőségében az írói pálya mellé helyezi a „táj- vagy képfestészetet”, de talán túlon túl is a „nemzetgazdász” beszél belőle, amikor a képek témájáról szólván megállapítja, hogy

„jól berendezett gazdaságok tájrajza a mezőgazdaság czélszerű kifejtésére sem volna hatástalan, különösen előmozdítaná pedig a tisztaság körüli ízlést; — gyárvidékek tájrajza, foglalkozó néptől körülölgött épületeikkel a gyáripárt fogná megkedveltetni. . . ”⁹

A könyvkereskedői életpályáról elmondottak szöveggözlését megelőzően még a könyv élén álló mottó idézzük, mely sok mindent elárul szerzője emelkedett szelleméről, realitásérzékéről:

„Azon sokféle tényezők közt, melyek valamely birodalom, ország és nemzet virágzására és boldogságára közremunkálnak, tagadhatatlanul a legfőbbek egyikét a nép képezi. Nép nélkül a természeti kincsek csonka becsűek, mert ezek használatát a parlagon heverésből a néprtelem fejti ki. Nem ok nélkül keresik tehát az államok erősödésüket a népnevelésben, mely az értelmet szaporítja. De hogy az értelem telhető mértékben kamatoztathassa a természeti kincseket és a közvagyon becsét teljes értékre emelje, szükség, hogy a nemzettest minden tagja, minden egyes egyén az összes népből, ott keresse és találja fel hatáskörét, hol munkáját legezészerűbben értékesítheti.”

Jó volna tudni: Galgóczy lelkes szavai, szakmaismertetése nyomán hány ifjú ember kereste és találta meg számítását az akkoriban oly kulcsfontosságú szerepet betöltő könyvkereskedői pályán ’

*

91. § Könyvkereskedés¹⁰

Szénégetőnek tőkén a szeme. Igen természetes dolog, hogy író létemre óhajtom a rendes könyvvarusok szaporodását: de másrésről ha figyelemre vesszük a dolgot, önkénytelenül kell bevallanunk, hogy e tekintetben csakugyan nagy szükség is van az országban; mert igaz, hogy Pesten a nagyobb antiquariusokkal együtt van 15 könyvkereskedés: de

⁷ Vö.: Kovács Máté: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig.* Bp. 1970. 33–41. (Szemelvények a vita anyagából.)

⁸ GALGÓCZY: I. m. 87.

⁹ GALGÓCZY: I. m. 158.

¹⁰ A könyvben sajtóhibával: Könyvkereskedés.

aztán nagyobb városainkat is nagyon fel lehet számlálni, hol rendes könyvkereskedések léteznek; ellenkezőleg több egymással szomszéd megyékre terjedő egész vidékek vannak, melyeken könyvárusnak híre sincs; holott az irodalom egyedül a rendes könyvkereskedések szaporodása által juthat virágzásra.

Elkészíti az író művét legszorgalmasabban. Ki kellene adni. Erre nézve két mód van: vagy eladja a könyvárusnak, vagy maga adja ki. Mindeniknél a legjobb munkával is csak oly szerencsére számíthat, milyennel a vállalkozást az eszközölhető kelendőség biztatja. Mert nem elég csak kinyomatni a munkát, hanem el is kell adni. Mindaddig, míg a vevő kezébe nem jut, csak költség van rá, haszon pedig semmi. Ha a fővároson kívül vidéken is elegendő számmal volnának a rendes könyvárusok, könnyen menne mind a könyveladás, mind a vidéki közönségnek a könyvszerzés. Most pedig a terjesztésre főképp csak két mód van: első az előfizetési út, második a fővárosi bolt. Nem említtem fel azon költséget, mibe az előfizetési ívek nyomtatása, postán bérmertve széljelküldése sat. kerül, csak azon megromlott hitelre hivatkozom, melyben a nagy közönség előtt országunkban az előfizetési ívek köztudomás szerint állnak; már csak ennek ismeretéből is mindenki meggyőződhetik, hogy irodalmunknak terjedésre kilátása ez úton többé nincs. Ezen eredményt nevezetes részben az irodalmi iparlovagok seregének köszönhetjük, kik az előfizetési ívekkel szántsándékos üzletkép zsákmányolják ki gyakran a közönség bizodalját: de mióta a hitel ennyire megromlott, néha a legjobb akaratú írókat is befonhatják a körülmények; oly esetben t. i. midőn munkája jóságában bízva, az előfizetési ívek szétküldését megtette, s gyúlt is rájuk egy pár száz előfizető, hanem még a nyomtatási költségek fedezésére sem elég. Mit tegyen ekkor az író, ki rendszeren Magyarországon még szegény ember szokott lenni? . . . A néhány előfizetőtől bejött csekély előfizetési sommát munkájában elköltötte, a munkának az előfizetési út nem sikerülése által is bizonytalannak mutatkozó szerencsére kiadásától visszariad, vagy talán a költségek további fedezésére nem is képes. És ily körülmények közt könnyen okot talál annak hűvére, hogy az egyes előfizetők könnyebben elviselhetik a néhány forint veszteséget, mintsem ő a már teljesített munkán kívül a kiadás által több veszteségbe is belemászszék. Nem mentem ugyan az így cselekvő írókat sem; mert vessen számot minden író anyagi erejével, mielőtt saját munkájának előfizetés útján kiadására vállalkoznék is, s ha önállólág erejét elégtelennek találja, semmi szín alatt se kezdjen legjobbnak, legkapósabbnak vélt munkájával sem; mert ki nem szántsándékkal húzza is be az előfizető közönséget, csakugyan hibás marad, s mind magának, mind többi íróársainak a hitelrontás által kárt tesz. Hanem épen az ily vigyázatlanságból előforduló esetek gyakoriságából is következik, hogy irodalmunk terjesztésére ez az út többé nem alkalmas.

A másik mód szerint a fővárosi könyvkereskedők szívesen elfogadják a jó munkát bizományba, s jó száztólért,¹¹ rendszeren 25—30 száztólért boltjaikban árulják is. De itt meg, hogy a helybeli és vidéki közönségnek tudomása legyen a munkáról, a hirdetésekre kell sokat költeni; e nélkül a legjobb munka is hamar megvénül a boltban; mert ritka ember keres oly könyvet, miről tudomása nincs. Bajos az is, hogy csupán könyvet venni, nagyon kevés ember jó a fővárosba; a postán megrendelés az egyes példányokra eső vitelbér magassága miatt igen költséges s aránytalanul szaporítván a könyv árát, e miatt kelendőségét is csökkenti. Szóval az üzlet mind az adó, mind a vevő részéről folytonosan a nehézkesség terhével küzd, egyedül a vidéki könyvárusok hiánya miatt, melyekkel ha legalább központi városaink elegendőleg ellátva volnának, mindkét részről könnyen mentve az ügy; minélfogva, hogy a könyvárusok vidéki városaink is szaporodjanak, mind az irodalom, mind a közmiveltség érdekében csakugyan kívánatos.

Elmondhatnám a könyváruasság ajánlatára, hogy az a legszebb, legérdekesebb üzletek egyike, hogy mivel minél előrébb halad a műveltség, egyszersmind annál több szükség van rá; tehát jövedelmes állással is biztat: de mindenek fölött egy körülményt kell fölemlítenem; azt t. i. hogy mostani körülményeink közt alig van üzlet-ág, melyet egyenlő terjedelemben, kevesebb költséggel s a kezdemény előzavarainak biztosabb legyőzhetőségével lehetne kezdeni, mint épen ezt. Különös figyelmet érdemel, hogy a könyvkereskedésben csak kivételes tárgyak azok, melyek szoros számadásra vagy készpénzért szerzendők meg árulásra; a legnagyobb rész általában bizomány, vagy az írótól, vagy a kiadó könyvárustól az áruló könyvárus részére, s a mi el nem kél, meghatározott idő után vissza szokott fogadtatni; sőt míg más kereskedésekben a bizományos éven át legalább is négyszer számol megbízójával, s az eladott árucikkek árából ugyanannyiszor törleszt, azaz: részlet-fizetéseket tesz, addig a könyvárusok közt évenként csak egyszer van számadás és fizetési idő; miszerint a bizományokból apránként árult sommát is a könyvkereskedő

¹¹ Százalékért.

egész éven át kamat nélkül háborítatlanul használja, úgy hogy csak egyszeri pontosságra van éven át szüksége, hogy megbízóinál hitelét fenntartsa és nevelje.

Ismeretet illetőleg az általános kereskedelmi ismeretek a könyvárusnak mindenesetre szükségesekek; azután, hogy valaki igazi jó könyvárus lehessen, az általános tudományi képzettségnek is bizonyos foka megkívántatik benne. Így bár a könyváruznál szintén gyakorlott, hogy tanoncokul csak alsóbb oskolákat végzett egyének fogadtatnak fel; de sokkal tanácsosabb, egész iskolai pályavégzés után menni e kereskedésre; annyival inkább, mert a könyvárusi tulajdonképeni gyakorlat, miután a könyvek ára egyenként szokott meghatározva lenni, a tudományosan mívelt egyén részéről igen rövid idő alatt fölfogható, s több évi tanulást épen nem kíván. Különösen pedig annak van tudományos míveltségre s a tudományok különböző ágaiban jártasságra szüksége, ki kiadó könyvárus akar lenni, hogy ekép a kiadásra vállalandó munka megftelésében s a közönség ismerete szerint remélhető kelendőségének számításában alapos ismerettel legyen képes eljárni, mely üzlet körül a könyvnyomdászattal, főképp a könyvkiállítási izlés tekintetéből gyakorlati ismeretség is nagyhasznúvá válik.

BODA MIKLÓS

Az első bukaresti magyar nyelvű hírlap. Bukarestben a XV. század óta folyamatosan éltek magyarok és számuk az 1848/49-es levert szabadságharc után nagymértékben gyarapodott emigránsokkal. Az itt élő magyarok először 1860-ban adtak ki anyanyelvükön újságot. A lap létrehozásában a legnagyobb szerepe a bukaresti „Magyar Egylet”-nek és elnökének Koós Ferencnek volt. Maga az ötlet Váradi Ádám bukaresti magyartól származik, aki a lap első számának fejlécén felelős szerkesztőként szerepel. Ő azonban váratlanul Svájcba utazott és a lap kiadásával járó minden munka Koós János református lelkészre maradt, aki erre a körülményre így emlékezik:

„Váradi Ádámnak villant meg agyában az a gondolat, hogy alapítsunk magyar lapot; ő lesz a felelős szerkesztő, kiadó a Hunnia, én a főmunkatárs. Az előfizetési felhívások és a mutatóványszám szétküldetvén, elég szép számú előfizető jelentkezett. Ekkor azonban betoppan egyszer hozzám Váradi Ádám azzal a meglepő hírrel, hogy ő holnap indul nejével és leányával Svájcba, csinálják a lappal, amit éppen akarok, eddigi fáradozásaiért néhány forintot kért. Ezt csak azért emlitem itt meg, hogy a Bukaresti Magyar Közlöny szerkesztője és munkatársai ezután tiszteletből, hazafiságból szerkesztették a lapot. Az előfizetési pénzt a nyomda és posta mind egy krajeárig fölemésztették.”¹

Az első szám kiadására 1860. május 15-én került sor, ezt küldték szét mutatóványszámként. „Tisztelet példányokat küldöttünk a Magyar Akadémiának, Magyar Múzeumnak, és minden Magyar Lapnak”² írják. Már az első számon a fejlécen jelezték legfontosabb célkitűzésüket: „E’ lap közvetítő kapcsul szolgál az Anya Ország és a’ Román tartományokban szétszórt magyarság közt.

Ismerteti a’ Román tartományokat, alkotmányos életét, szokásokat s. a. t.; ’s a Magyar és Román nemzet’ közös viszonyaira vonatkozó történeti adatokat.”

Az első szám egy felhívást is intézett „a Kárpátokon inneni magyarokhoz” egységre szólítva fel őket: „Nemzetiségünk régtől néma tárogatója ismét megszólalt, ’s harsogása egyesülésre hívja a magyart, hazájában és hazáján kívül.

Fel hát ti is ez idegen hon téerein szétszórt vándor rokontársak! halljátok e’ viszhangját az ősi tárogatónak. Seregeljetek egybe a hazaszeretet nagy gondolatától — áldozatra lelkesülten: hogy kifizhessük a zászlót, melyet követve — a’ Magyar újjászületés diadalát szabad hazánk téerein mielőbb mindnyájan egyesülten ünnepelhesük meg.” E szózat szövege elsősorban a frissen letelepült emigráns magyarokhoz szólt, jelezve azt is, hogy az anyaországban az önkényuralom korszaka már a végét járja.

¹ Koós Ferenc: *Életem és emlékeim*. Bukarest, 1971. Kriterion K. 195—196.

² *Bukaresti Magyar Közlöny*, továbbiakban BMK 1860. 1. sz. 8. p.

A *Bukaresti Magyar Közlönynek* már az első száma foglalkozik a moldvai csángó magyarok problémáival, közölve „Jernei János 1844, 1845-ik évi Keleti utazásából” részleteket. A „Szerkesztői Mondanivalók” rovatból azt is megtudjuk, hogy a szerkesztő harminc ingyen példányt küldött a lapból a moldvai Klézsére, Petrás Ince plébánosnak „Magyarul olvasni tudó csángók, s azok közt letelepedett más magyarok közötti kiosztás végett”. Ugyanitt több kérdést is feltesznek a csángók állapotával kapcsolatban: „Mint áll jelenleg a’ csángók birtok viszonya”, „Van e’ és minő változás 1851 óta a’ Moldva, Beszszarabia és Bukovinában lakó magyarság statistikájában.”

Továbbá arról is tudomást szerzünk, hogy a román hatóságok nem engedélyezték a lapban a politikai jellegű cikkek közlését:

Miniszter Elnök Ghika János ő Excellentiájához beadott első kérvényünkben, politikai szemle adhatására is kértünk engedélyt, a’ Miniszter úr azonban azt nyilvánítja: hogy ezen-túl idegeneknek politikai lapra engedélyt nem adhat, . . . hanem adjunk be új kérvényt a’ politikát kihagyva — s meg fogjuk kapni az engedélyt . . . reményeljük azonban, hogy e’ reánk nézve kivételes állapot, nem sokáig tartand.”

A bukaresti magyarok hírlapját Ulrich Adolf német nyomdájában nyomták, igen sok sajtóhibával. E körülményről Koós is megemlékezik:

„Szerkesztő, javító, expeditor, minden én voltam. A német nyomdában csak német szedők lévén, irtóztató módon szedték a magyart. Sohasem vesződtem életemben annyit valamivel, mint akkor a korrektúrával, s mégis iszonyú sok sajtóhiba volt a lapban.”³

Később ezen csak az segített, hogy Szathmári Pap Károly, a román fejedelem szolgálatában álló festőművész saját „művészi kő- és könyvnyomó Intézeté”-ben vállalta a lap kinyomását.

A *Bukaresti Magyar Közlöny* második — de szintén első számmal jelzett — füzetének a megjelenése nem váratott sokáig magára, június 16-án megjelent, miután a bukaresti Magyar Egylet választmánya így határozott:

„Elnök jelenti miszerint most már hozzá lehet fogni lapunk kiadáshoz, s nem szükség-e ges bevárnia a július elsejét, s mint hogy a kiadás két harmada fedezve, és a lap ára alább szállítva van, reméli hogy mihelyt a lap rendes kiadása elkezdetik, az előfizetők azonnal szaporodni fognak; ő pedig a szerkesztést ideiglenesen díj nélkül elvállalja.”⁴

Ugyanitt jelzik, hogy Magyarországról gróf Károlyi Gyula üdvözli a lapot és 336 forintot küld támogatására és egyben 43 előfizetőt gyűjtött. Különben az általában 500 példányban megjelenő lapnak indulásakor 118 magyarországi előfizetője volt.

Jelentős eseménye volt Bukarestnek ebben az időszakban a kolozsvári „Magyar opera- és népszínmű társaság” vendégszereplése, igen nagy sikerrel adták elő Erkel Hunyadi Lászlóját és több más operát; a Széchenyi István emlékére tartott gyászistentiszteleten az operatársaság férfikara énekelt. A társulatnak Bukarest román lakói körében is sikere volt. Minderről részletesen és rendszeresen tájékoztatott a lap: „Magyar társaság tudtunkkal külföldön eddig ily nagy személyzettel még nem működött. . .” A vendégszereplés emlékére a lap mellékletül „egy díszes kiállítású kép”-et adott olvasóinak a bukaresti román nemzeti színházról, amelyben a magyar társaság fellépett. A képet Pernet József metszette.

Az első számokban kialakultak a hetilap rendszeres rovatai is: a „Bukaresti tárogató” a román főváros magyarságának életéről számolt be, valamint a román fejedelemség

³ Koós: I. m. 196.

⁴ BMK 1860. I. sz. 1—2.

híreit közölte; a „Testvérhoni levelek” a magyarországi eseményeket, továbbá a levelezők frásait adta közre. A román hatóságok 1860 augusztusában engedélyezték politikai jellegű cikkek közreadását is.

„Sietünk t. e. olvasóinkkal tudatni, miszerint felsőbb engedelem folytán azon kedvező helyzetbe jutottunk, hogy már mai számunkon kezdve, lapunk eddigi programja mellett egyszersmind politikai tartalommal is fog . . . megjelenni.”⁵

A „Politikai szemle” rovat vezetője Dr. Oroszhegyi Józsa — a 48-as pesti radikális ifjúság egyik vezetője — volt, akinek a neve ezután felelős szerkesztőként is szerepelt. Koós Ferenc ezután mint „Főmunkatárs és kiadó. . . mint a bukaresti Magyar Egylet elnöke” került a fejlécre. Természetesen Oroszhegyi radikális nézetei nem tükröződhettek a lapban, mert a bécsi kormányzat ekkor még közvetlen nyomást gyakorolhatott a román fejedelemségre. Az olasz egységért folytatott háborúról tudósításokat például csak más lapokból való átvétel alapján közöltek. Az „Újabb tudósítások” című rovat a román napilapok hírei alapján publikálta a legfrissebb politikai közleményeket.

A „Romániai levelek” elsősorban a moldvai csángó magyarok nyelvi, egyházi problémáival és a romániai városok magyar lakosságának problémáival foglalkozott. A „Szerkesztői Posta” az előfizetők leveleire válaszolt rendszeresen. A gazdasági jellegű hírek, közlemények a „Kereskedelmi levelek”-ben került közlésre. A „Vállalkozási alkalmak” rovat kereskedők, iparosok részére rendelési, eladási alkalmakat ismertetett, melyek a „román Monitor hivatalos lapból vonatnak ki, napok tehát az ó Naptár szerint értendők”.⁶

A *Bukaresti Magyar Közlöny* a legelső számától kezdve közölt hirdetéseket, többnyire a „Hirdetések” rovatban. A fejlécen jelzik, hogy „Hirdetések’ ára: háromsors, vagy ennek helyét véve 20 para”. Mivel a hetilap megjelenési ideje alatt részben adományokból tartotta fenn magát, ezért a hirdetési rovat bővítése útján szerettek volna komolyabb jövedelemhez jutni:

„Lapunk Moldva-Románia, Erdély s Magyarországon elterjedve levén, a »Bukaresti magyar közlöny» mellékletéül hirdetési rovatot szándékozunk nyitni, melybe minden e szomszédos népek forgalmába tartozó ipar s kereskedelmi cikkek és más magánügyek hirdetményei, magyar, román, német, francia nyelven a többi lapok árszabása arányában, fölvetetnek és az illető megbízók kívánsága szerint pontosan eszközöltetnek. Kérjük tehát az érdekletteket, hogy ebbeli megbízásaikkal ne késlekedjenek.”⁷ — A melléklet formájában megjelenő hirdetésekből nem maradt meg példány.

Koós lapja elsősorban a „bukaresti magyar olvasó egylet Hunnia” vagy más nevén „Magyar Egylet” fóruma volt, közölte az egyesület híreit, jegyzőkönyveit, tudósított rendezvényeiről. E közlemények által értesülhetünk a bukaresti magyarok mindennapos kulturális életéről. Az „olvasó egylet” 1857-ben alakult a török fővárosban működő magyar kaszinó mintájára. A megalakulás után nem sokkal helyiséget béreltek, és itt helyezték el a könyvtárat, valamint sor került egy olvasószoba berendezésére is.⁸ Az egylet szerette volna, ha Románia más vidékeinek magyarjai is rendelkeznek könyvtárral, ezért a lap tiszta jövedelmét erre a célra szánták volna: „e lap. . . tiszta jövedelme a régi magyar telepekből fenn maradt községek körébeni magyar könyvtárak ’s iskolák felállítására lessz, a bukaresti magyar egylet által, fordítandó.”⁹ Tehát a moldvai csángók falvaiban is szerettek volna könyvtárakat és iskolákat alapítani. Feltehetően azonban erre nem került sor. A bukaresti olvasó egylet megalakulásának körülményeiről is a lap egyik cikkéből értesülhetünk:

⁵ BMK 1860. 12. sz. 46.

⁶ BMK 1860. 8. sz. 4.

⁷ BMK 1860. 12. sz. 48.

„1855-ben Koós, Mester, Szathmári, Kis, Krisánics s több itt lakó magyar, ezek közt az itt táborozott cs. k. hadseregbeli magyar tisztek néhányan, összebeszéltek, hogy nemes időtöltésre magyar olvasmányokat hozassanak, mely gyűjtemény gondja főnnevezett lelkesre bízott; később a megszorodott részesek belátták, hogy egy embernek magánlakán kényelmetlenség és alkalmatlanságban; annálfogva valódi egyletté alakulva 1857-ben saját szállást béreltek; azontúl is folyvást szaporodván, ott a szellemi élet társalgás útján oda fejlődött, miszerint egy lap, mint időszaki közlöny megindítása korszerű eszmeként merült fel; mely hogy csakugyan életre való volt, itt az eleven bizonyság.”¹⁰

A bukaresti magyarok szellemi vezetői tisztában voltak azzal, hogy távol az anyaországtól, az anyanyelvi közegetől, a magyar nyelv megtartásának legfontosabb eszközei, a könyv, olvasókör, magyar iskola és lapalapítás, amint ezt ki is fejtik egyik előfizetési felhívásukban:

„A román Fejedelemségek, Bukovina és Besszarábiában századok előtt letelepedett magyarság, még mindig jelentékeny 's jellegünket nagyrésztben megtartott töredékei, közelebbi években az anya országból újabb jövevényekkel gyarapodtak, sőt naponta folyvást szaporodnak.

E művészek, orvosok, tanárok, gyógyszerészek, kereskedők, mesteremberek és földművelőkből s. a. t. álló magyarság, bár mily vendégszeretetlen részesítették is, a magyar és román nemzetiség közös érdekeit felfogó románság által: nem honosult . . .

E vándor csoport tagjai most jobban mint valaha hiányát érzik a kapcsolatoknak, mely-nélkül oly sok ideig, mint szétszort tűz szikrái, egymást nem ápolhatván: a hosszas bár, de bizonyos enyészetnek valának kitéve.

A lenni vagy nem lenni ítéletszavára hosszas álmodozásból végre öntudatra ébredt magyar szellem őket is át villanyozván: eszközről gondoskodnak; mely létüket az anya nemzethez szorosabban csatolván, fennmaradhatóságukat biztosítsa.

Ily eszközül a bukaresti magyar egyesület, mint román tartományokbani első 's még mindég egyetlen magyar könyvtár főntartója, elhatározta: előfizetést nyitni egy, saját ellenőrködése alatt kiadandó, magyar közlönyre.

Mily fontosságú e lap fölösleges bővebben fejtegetnünk. . . ”¹¹

Az idézetből többek közt még a bukaresti magyarság társadalmi összetételéről is értesülünk, tehát elsősorban kisiparosok, kereskedők — azok segédjei, inasai — és egy vékony értelmiségi réteg — orvosok, gyógyszerészek stb. — alkotják a város magyarjainak többségét.

A *Bukaresti Magyar Közölny* általában kedvező fogadtatásban részesült Magyarországon és Erdélyben is. Számos hazai lap cserekapcsolatba lépett a bukaresti magyarok hírlapjával. Még a nagyszabeni román *Telegráf* is üdvözölte bukaresti laptársát. Csupán egy augsburgi német újság (a címét nem jelzik) fűjt vészriadót, mikor értesült a határon kívüli új magyar lap megindulásáról:

„mint minden ami magyar, mumust látva, jajt kiált, és egy külföldön élő hazánkfiára hivatkozik: »Látszik — úgy mond — mennyire terjedt kelet felé is az agitatio, holott már Bukarestben is magyar lap indult meg, bizonyosan az ő befolyása alatt és veszedelmes elvei terjesztése végett.« Mernők állítani, hogy az érdekllett fél túlfelől, ha hallaná e badar beszédet, épen úgy meg lenne lepelve, mint mi, midőn idegen kútfőből értesülünk: minő bölcsőből búttunk ki, és mily veszedelmes légkörben forgunk.”¹²

Az utalás nyilvánvalóan Kossuth Lajosra vonatkozik, az ő agitációjának a hatásától fél az augsburgi lap.

⁸ BATÁRI Gyula: *Magyar olvasóegylet Bukarestben a múlt század közepén.* = Könyvtáros 1975. 7. sz. 405—406.

⁹ BMK 1860. 4. sz. 1.

¹⁰ *Körültekintés.* = BMK 1860. 10. sz. 1.

¹¹ BMK 1860. 5. sz. 1.

¹² BMK 1860. 10. sz. 1.

A lap már az első számában jelezte, hogy a román és a magyar nép közti barátságot kívánja szolgálni, később így ír erről még nyomatékosabban Oroszhegyi Józsa cikke:

„Soha nem tévesztjük szem elől, hogy itt külföldön egy vendégszerető nemzet közt élünk, melyet százados szomszédság, érdeksúrlódás- és közösség sorsa játszódattott együtt velünk. Ennek közléte fölvirradásán őszintén örülünk; életét honukba áttükroztetni, érdekeinket az övéivel társítani minden erőnkől ügyekszünk. Adja Isten! hogy ők is oly tiszta világba fogják föl a magyar nemzet érzelmeit s nyilatkozatit, mint azok álnokságot nem ismerő lelkületéből kisugárzanak; hogy aztán elfogulatlanul és hasonló ihlettel sorítsák a barátilag nyújtott kezét. . .

Akarjuk, hogy minden nép csupán saját s nem a mások rovására legyen boldog! Ez az irányunk, ez az én törekvésem.”¹³

A lap minden száma rendelkezett olyan közleménnyel, amely hatékonyan ezt a célt szolgálta; bizonyítékul néhány ilyen jellegű cikk címének felsorolása: *Visszapillantás a román és magyar nemzet közös küzdelmeire, vallás, haza és szabadságért* (több folytatásban jelent meg), *Magyar és román viszonyok, Úti képek Román honból, Orvosi viszonyok Romániában, Az első Román Biblia*.

Az 1860. évi utolsó ismert 27. számban a két szerkesztő, Oroszhegyi és Koós „Előfizetési felhívást” tett közzé, melyben az olvasókra, előfizetőkre bízták, hogy a továbbiakban megjelenjenek-e vagy sem:

„A magyar nemzet akarától függ, hogy lapunk jövő évre a maradék sorába tartozzék, megmaradjék kitűzött elvei mellett s küzdjön az emberiség érdekében, a nemzeti szabadság zászlaja alatt . . .

A közönség pártfogásától függ tett ígéretünk beváltása is, lapunk gyakoribb megjelenése iránt. Alakot mindenesetre már most is nagyobbat adunk lapunknak, és még tömöttebb tartalommal állítjuk ki mint eddig. Munkatársaink száma jó levelezőkkel szaporodott: kiknek hazafias gyámoltásukért ezennel köszönetet mondunk. Örömmel fogadjuk ezentúl is hazánk írói tehetségei közreműködését; a modorra nézt, . . . rövid velős cikkeket; legyenek azok a társadalmi élet bármely rétegeiből merítve . . .

Új nyomda, új betűk, új csin fogják ajánlani lapunk külsejét. Beltartalomra nézt pedig akarjuk hinni hogy ily viszonyok közt egyetlen vetélytársunk sem fog felülmúlni bennünket.

Mennyiben kitűzött szent célunk felé őszintén, szívvel lélekkel törekedni szándékozunk, e buzgalomunk elismertetése mellett merjük remélni, hogy mint külföldi, mint hazai nemzetbelleink az eddiginél még nagyobb pártolással karolandnak fel.”

A *Bukuresti Magyar Közlöny* nem kapta meg a kellő támogatást, ezért 1860 végén vagy 1861 elején megszűnt.¹⁴ Példányai csak 1860-ból maradtak fenn — mintegy huszonhét szám. Noha a lap elsősorban anyagi okok miatt szűnt meg, mégis tényleges igényeket elégitett ki, erre az a körülmény is bizonyíték, hogy néhány év múlva új magyar nyelvű hírlap indult Bukarestben

BATÁRI GYULA

A Dorottya ismeretlen illusztrált kiadása és a debreceni Csokonai-naptár. Mint külön tanulmányomban beszámoltam róla: a prágai Egyetemi Könyvtárban Csokonai *Békaegér-harcának* illusztrált múlt századi ponyvakiadására bukkantam, amely föltehetőleg Debrecenben készült Telegdi K. Lajos nyomdájában, az 1860-as években.¹

¹³ BMK 1860. 12. sz. 46.

¹⁴ KERESZTY István: *A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése. 1705–1867.* Bp. 1916. 61.

¹ Vö.: Magyar Tudomány. 1977. 3. 176.

A Széll Farkas hagyatékában található fedél nélküli ponyva egybe van kötve egy csonka *Dorottya*-kiadással, amely alkalmasint ugyanott készült, de illusztrálatlan.

A közelmúltban azonban egy illusztrált *Dorottya*-kiadásra bukkantam, amely tipográfijával s képeinek naiv stílusával egyaránt szoros rokonságot mutat a *Békaegérharc* fent említett példányával. Az illusztrált *Dorotttyát* szintén Debrecenben adták ki (Telegdi K. Lajos) s pontos megjelenési évét is tudjuk, mivel a *Csokonai Naptár* sorozatában jelent meg.

S itt, előljáróban erről a kiadványról is szólnunk kell, amelyről a kutatás mindeddig nem vett tudomást — mindössze annyi történt, hogy Vargha Balázs az általam gyűjtött képanyagból közölte a *Csokonai naptár* egyik címlapját.

Petrik bibliográfiája szerint a naptár első évfolyama az 1873. évben készült (úgy tűnik tehát, hogy a költő születésének százados ünnepségei hívták életre): 1874-ben jelent meg Debrecenben, 8r. alakban, 88 oldal terjedelemben, Telegdi Kovács Lajos nyomdájában. Petrik adatai szerint 1888-ig folyamatosan megjelent. (Az utolsó regisztrált kötet: *Csokonai naptár 1887—1888. évre. Mulattató és érdekes olvasmányokkal.* n. 8r. Debrecenben. 1886—1887. Telegdi K. Lajos.)

Utána, úgy látszik, a *Civis-naptár* foglalja el a helyét; mivel Petrik a század első évére nyomtatott debreceni naptárt így bibliografizálta: „*Csokonai naptár (Civis-naptár) az 1900-ik évre.* Hasznos, mulattató tartalommal, képekkel és debreceni címtárral.” 8r. 115 l. Debrecen. 1899. Csokonai nyomda.” Ám a *Civis-naptár*ra az első adata csak az 1898. évből van (ezt Csáthy Ferenc nyomtatta).

1902 — 1911 között a Csokonai nyomda betűivel ismét megjelent a *Csokonai naptár* „Hasznos tartalommal, képekkel és debreceni címtárral”, s Petrik ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „Előbb »Civis-naptár« címen jelent meg.” Később azonban nem kerül már elő: helyét a századfordulótól a Csáthy nyomdában készült, irodalomtörténeti szempontból is értékes *Debreczeni Képes Kalendarium* foglalta el.²

Sajnos, nincs módunkban, hogy a Csokonai-naptár(ak) mintegy negyedszázadát mérlegre tegyük: mindössze három évfolyama található meg az OSZK-ban (1875—1877). Bármennyire hihetetlen: Debrecen egyetlen könyvtárában s múzeumában sincs belőle példány.⁴ Így a föllelhető három évfolyam alapján kell megalkotnunk véleményünket.

A kép, ami a három évfolyamból kibontakozik, igen kedvező: a naptárnak nemcsak a Csokonai-kultusz ápolásában, a költő népszerűsítésében volt tiszteletreméltó szerepe, hanem a Csokonai-kiadás történetében is.

A szóban forgó három évfolyam igen kedvezményes áron (egy-egy füzet 30 krajcár volt, csak 1886-tól emelkedett 60 krajcárra⁵) a költő több, ismert vagy kevésbé ismert művét adta közre, így pl. 1875—76-ban a *Lilla* három könyvét, majd 1877-ben az *Ódák* első könyvét. De ugyanakkor 1874—76-ban közölte a *Dorotttyát* is, 1877—78-ban pedig *A lélek halhatatlanságát* a nagyobb művek közül. Mint volt róla szó, föltehetően a naptár egyik évfolyamában jelent meg a már említett prágai, illusztrált *Békaegérharc* is. Ezeket kívül kisebb Csokonai-műveket is közölt a naptár, talán megfeledkezve arról, hogy Toldy kiadásában már megjelentek; így közölte pl. *A szerelet* prózai töredékét 1875-ben, *Az oroszlán és számár* rövidke meséjét, s a költőnek 1798. márc. 12-én Vajda Juliannához intézett levelét. 1876-ban *A bagoly és a kócsag* c. állatdialogust adta közre s a *Purgoma* c. epigrammát (Toldynál ezek is megjelentek).

² VARGHA Balázs: *Csokonai Vitéz Mihály alkotásai és vallomásai tükrében.* Bp. 1974. 178.

³ L.: *A Debreczeni Képes Kalendarium* repertoriuma. Debrecen, 1975.

⁴ Az OSZK központi címjegyzéke szerint másutt sem található az országban, csupán Sárospatakon van meg a Nagykönyvtárban az 1900. és 1902. évfolyam.

⁵ L.: PETRIK.

De közölt addig valóban ismeretlen művet is: 1875-ben *Csokonai ösmeretlen költeménye* címmel a Kotzebue-ból fordított *A' Kétségbe esést*.⁶ A vers fejszövegében a következőket közli — nyilván a kéziratoss forrás alapján: „Versezet, melyben egy tudvalevő és sokak elhervasztására még most is életben levő féreg által felboszantatván, a fátum ellen, elragadtatva, kikelni látszik Cs. V. M. 1804.” A vers kiadástörténete szempontjából is fontos ez az 1875-i közlés, mivel Juhász Géza, aki 1953-ban a verset újra közre adta,⁷ azt írta, hogy az „már majd félévszázada megjelent nyomtatásban”: ti. a *Debreceni Független Ujság* 1905. április 26-i számában, Komlóssy Artúr közlésében.⁸ Ám Komlóssy előtt három évtizeddel már kiadta Telegdi K. Lajos, mégpedig nyilvánvalóan Somosi Mihálynak a Déri Múzeum Adattárában mindmáig meglevő másolata alapján.⁹ *A' Kétségbe esés* első kiadása tehát 1875-ben, a debreceni *Csokonai-naptárban* történt.

De Csokonai utóélete, a Csokonai-kultusz szempontjából is érdekes közleményeket találunk a naptárban: így pl. anekdotákat, Csokonai-síratókat.

1874/75-ben *Csokonai csókja* címmel egy hosszabb Csokonai-anekdota jelent meg, az 1875. évfolyam pedig *Csokonai Vitéz Mihály hordója* címmel közölt egy verses Csokonai-átdát. A következő évfolyam két névtelen Csokonai-síratót adott közre: a *Csokonai Vitéz Mihály hamvaihoz* (Oh! hát már megszűnt óh! megszűnt az a . . .) a *Csokonai emlékekben* Kovács József verseként megtalálható,¹⁰ de a Debrecenből, 1825. május 14-ről keltezett *Csokonai Vitéz Mihály halálára írt versek* (Nyugodjatok boldog porok, az idvezült seregbe . . .) az idézett kiadásban nincs meg.

1877-ben Oláh Károlynak *Csokonai sírján* című versét közli a naptár s ugyancsak tőle a *Csokonai háza* c. hosszabb verset, amely igen fontos életrajzi adatokat tartalmaz a költő saját kezű freskóival díszített kis „poétai tempel”-jéről.¹¹ Ugyanitt jelent meg Aladár (?) verse is ezzel a címmel: *Csokonai V. Mihály szobra teleplezésekor*.

Az 1874—76. évfolyamban közreadott *Dorottya* illusztrálva jelent meg, s azért is megérdemli figyelmünket, mivel ez a vígeposz első illusztrált kiadása.

A *Csokonai naptár*nak az 1874. évre kiadott első évfolyama, sajnos, ismeretlen.¹² Az 1875. második évfolyamból látszik, hogy ott kellett megjelennie a vígeposz Első és Második könyvének.

Az 1876. évfolyam tartalmazza az illusztrált Harmadik könyvet,¹³ s az 1876. a befejező utolsó részt: ez azonban már illusztrálatlan.¹⁴

A Harmadik könyvhöz összesen hat képét mellékelte a kiadó Telegdi K. Lajos, de ezek közül csak az első három¹⁵ készülhetett sajtóságon Csokonai vígeposzához: az utolsó három föltehetően valamely más anyagból került ide, kisebb-nagyobb témabeli rokonság alapján. (Esetleg még a *Dorottya*hoz készült a 29. oldalon található kép is, amely egy magyar gavallért ábrázol, amint két dáma hímnősztalkájára támaszkodva figyeli munkájukat.)

Az első kép az Eris által föltüzelt három éltes dámát mutatja, amint az oldalszobából Dorottya vezetésével a bálterem felé indulnak. A következő kép tárgya Rebeka és Bordács párbeszéde, a kép jobb sarkában álló cifra ruhás alak bizonyára Carneval akar lenni.

⁶ *Csokonai naptár*. 1875. 65—70.

⁷ L.: ItK 1953. 249 kk.

⁸ I. h. 252.

⁹ *Déri Múzeum. Tört. Adattár*. 162a: 91—120. Vö. Stoll 629. sz.

¹⁰ *CsEml.* 264—265.

¹¹ Vö. tanulmányunkkal: *Csokonai „poétai tempel”-je Debrecenben*. Alföld. 1973. 11. sz. 191—196.

¹² Az OSZK országos katalógusa sem tud róla.

¹³ *Csokonai naptár*. 1875-dik közönséges esztendőre. 17—32.

¹⁴ *Csokonai naptár*. 1876-dik szökö esztendőre. 17—29.

¹⁵ A 18., a 22. és a 26. oldalon.

Lizette, a szépen hárfázó Lizette
 A lányok farsangi marsát elkezdette :
 Mellette a nótán tíz hárfá hangozott,
 Hűsz tambura s doromb akkompanyirozott.

Mások vagy letörvén a butellák alját,
 Azzal trombitálták a Lizette dalját.
 Vagy holmi nagy smukkos katulyát tartának,
 S két frizór fésűvel azon dobolának.
 Az egész ármáda danolta a marsot,
 S úgy tették hangjánál a trüppök a marsot.
 Éris pedig szíve teljes örömeben
 Felemelvén magát pudlis szekerében,
 Titkos kaczajok közt lebegett felettek ;
 S denevérymphái körülte repkedtek.

Mikor a nagy corpus a szalába kijött,
 Már az avantgárda Carnevalra ütött,
 A pajzán Freycorság otet megtanadta,
 Ki kezét, ki haját, s köntösét rángatta.
 Lärmás csivogással mind rá kezdtek esni :

A harmadik, s talán legsikerültebb kép, a diványon vállra emelt „marsal Dorottyá”-t ábrázolja a csatába induló női avant-gárdával.

Különbön ugyanaz a bájos, vidékies naivság uralkodik ezeken a képeken is, mint a *Békaegérharc* fametszetein, föltehetően ugyanazon „műhely”-ből is származnak (alkalmasint a Kollégium rajzolást tanult diákjaitól). Művészi értékük persze nemigen van, csupán kiadástörténeti nevezetességük: Márton 1813-i kiadásának címlaprajzocskája után itt jelentek meg az első *Dorottyá*-illusztrációk, s utána hét évtizedig nem is akadt illusztrátora a különben hálás témának: Divéky József metszeteivel csak 1943-ban jelenik meg újra egy illusztrált *Dorottyá*¹⁶ s utána is csak Hincz Gyula rajzolt néhány képet a vígeposzhoz Csokonai összes verseinek 1967-i kiadásában.

SZILÁGYI FERENC

Egy elfelejtett Vörösmarty-kiadás. Vörösmarty „mesenovellái”¹ (*A holdvilágos éj, A kecskebőr, a Csiga Márton viszontagságai, a Szél úrfi*), első megjelenésüket követőleg, kalendáriumban is napvilágot láttak.² Ez a tény igazolja Turóczy-Trostler József megállapítását: „S ez a költő a novelláiban hirtelen enged a nehézkedés megmásíthatatlan törvényének, s talapatzáról leszáll a földre.”³ Természetesen, nemcsak novelláiban, hanem pl. a *Csongor és Tünde* jó részében is. Ezúttal azonban arra kell figyelniünk, hogy Vörösmartyban élt a vágy eget-földet ostromló romantikája földközlebbibvé tételére, s ez a vágy a romantika lehetőségeinek kitágításával, tematikája kiszélesítésével cseng egybe. A novellák ennek a törekvésnek példás dokumentumai. Turóczy-Trostler meghatározása, a „mesenovella”, részben azért szerencsés, mert a népmesei ihletés és a romantikus költői törekvés együttes jelenlétére céloz, részben a hangsúlyozottan mesei jelleget emeli ki. Ugyanakkor kiegészítésre szorul e megjelölés: olyan mesék Vörösmarty novellái, amelyek a mesei jelleget nemegyszer mintegy idézőjelbe teszik és — főleg *A kecskebőr* című „pórregével” — a mesét tréfás, parodisztikus elemekkel színezik. A kalendáriumok összeállítói nyilván a szórakoztató olvasmányt látták Vörösmarty történeteiben. Nem pusztán a „nagy név” vonzásának engedtek, hiszen e novellák név nélkül vagy a név kezdetűivel aláírva jelentek meg; tehát nem a szélesebb körben ismert Vörösmarty-névvel, hanem a novellákkal akarták a kalendáriumot élénkebbé, olvasmányosabbá tenni. Arról nincs tudomásunk, hogy Vörösmarty tudott-e novellái ilyen jellegű népszerűségről, és arról sem, beleegyezésével történt-e a kalendáriumokba való átvétel. Hogy nem lehetett ellenére, az valószínűnek tetszik. *A kecskebőr* „pórrege” műfaji megjelölése utal ama szándékára, hogy szélesebb olvasóközönség számára szóló művet alkosson. E pórrege jelentőségét jól húzza alá Szinnyei Ferenc, mikor azt állapítja meg, hogy „ez az eredeti, torzképek rajzolásában kedvét lelő, szeszélyes humor teszi értékessé ezt a furcsa elbeszélést”.⁴ Ez a novella újabb tanújele Vörösmarty groteszk iránt érzett hajlamának, újabb és még alaposabb feltárára váró dokumentuma nyelvi erejének és humorá-

¹⁶ L.: CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Dorottyá vagy is a dámák diadalma a farsangon. Furcsa vitézi verszet négy könyvben.* Divéky József eredeti fametszeteivel. Bp. 1943. Vö.: VARGHA Balázs: I. m. 222.

¹ TURÓCZY-TROSTLER József: *Vörösmarty Mihály: A holdvilágos éj és más elbeszélések.* Bp. 1948. (Új Könyvtár 18.)

² Vö.: VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei 13.* Szerk.: HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső. Beszélyek és regék. Ezeregyéjszaka I. füzet. Sajtó alá rendezte SOLT Andor. Bp. 1974. 242, 274, 310, 319.

³ Az 1. sz. jegyzetben i. m. 5.

⁴ SZINNYEI Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig.* Bp. 1926. II. 32.

nak. A két főszereplő pazar kedvvel és szélsőséges elrajzoltságban ábrázolt alakja egyszerre tanúskodik a valóságra figyelő népiesség és a valóság talaján kivirágzó groteszk egymást erősítő költői szándékáról, amelybe belejátszanak a világ- és a magyar irodalmi hagyományok;⁵ valamint saját költészetének, életművének egyes jelenségei. *A kecskebőr* a *Kincskeresők* című színmű témáját pendíti meg, erkölcsi tanulságképpen ugyanúgy a „kincskeresés” és a „kincsimádat” fölösleges voltát hirdeti. Csakhogy, ami a színműben egy végzetdráma súlyosságával bomlik ki előttünk, itt a didakszissal enyhített nyelvi humor tűzijátékszerűen élénk felszíkrazálásában ölt testet. Az erkölcsi tanulság, a humoros történet, a falusi környezet és nem utolsósorban a kedvesen megrajzolt gyermekszereplő tette vonzóvá még a századvégen is Vörösmarty mesenovelláját, legalábbis erre következtetünk abból, hogy 1898-ban egy ponyvaszerű kiadványban ismét megjelent *A kecskebőr*:

A kecskebőr vagy a megcsúfolt kincskeresők. Vörösmarty Mihály után. Budapest, 1898. Méhner Vilmos-féle Könyvkiadóhivatal, 32 lap. Jó könyvek a magyar nép számára 59. szám.

Ezt olvashatjuk le a két főszereplő rajzát tartalmazó címlapról, amely rajz háttérben még törekeny kordéjuk és a fa vázlatával érzékeltetett erdő látszik. A kis füzet egyébként a címlapon kívül még öt, szövegekőzi illusztrációt tartalmaz, egy-egy mondatos képaláírással, hasonlóan a többi sorozatbeli darabhoz. A népszerű füzetek sorozatában Vörösmartyn kívül Jókai és Mikszáth műveit is föllelhetjük, a Szilágyi és Hajmási-történet két változatban is helyet kapott, Szabó Endre, illetve Gyulai Pál feldolgozásában; a sűrűn kiadott szerzők közé tartozott P. Szathmári Károly, Koroda Pál, de a füzetek között tallózva Vajda János, Tolnai Lajos nevére is ráakadhatunk a szerzők között. Történeti novellák, adomafüzérek, életrajzok (pl. Jókaié, Petőfié, Munkácsy Mihályé) jelzik, hogy a vállalkozást nem tarthatjuk teljesen értéktelennek; sőt, bizonyos ismeretterjesztő-népszerűsítő érdemeit méltányolnunk kell. Más kérdés, hogy a kiadványok nem azonos színvonalúak, a magasrendű irodalom éppen úgy szóhoz jut, mint az ízetlen nacionalizmus. Méhner Vilmos nemcsak magyar nyelvű kiadványokkal látta el olvasóit, megkísérelte a betörést a szlovák olvasók könyvpiacára, s szlovák nyelven is hasonló jellegű füzetekkel látta el az érdeklődőket.⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy a szlovák nyelvű kiadványok teljes összhangban voltak a kormányzat nemzetiségi politikájával; annak történelmi eszményeit, erkölcsi ideáljait népszerűsítették, jöllehet a füzetek értéke itt is változó. Színvonalas irodalmi alkotások, szerzők mellett jelentéktelen alkotások is nyomdafestékhez jutottak.⁷

A címlapon már jelezte a kiadó, hogy *A kecskebőr* „Vörösmarty Mihály után” készült. Azaz átdolgozásról van szó, amelyet nem csupán a kibővített cím, a fejezetekre tagolás jelez, hanem a nyelvi anyag helyenként lényeges megváltoztatása. E változtatások csak részben „korszerűsítések”, tehát a nyelvi anyag felrészítése mellett erőteljesebb szerkesztői beavatkozást figyelhetünk meg. Egy ilyen jellegű kiadványnál természetesnek tetszik, hogy az elavultabb, a túlságosan az adott korhoz tapadó nyelvi formák helyett modernebb igealakok, mondat szerkezetek kerülnek az olvasó elé. A füzet — feltehetőleg pedagógiai indítékból — a didaktikus vonásokat helyezte előtérbe, olyan húzásokat eszközölt,

⁵ Az 1. és a 2. sz. jegyzetben közölt irodalomon kívül vö.: Dobóczy Pál: *A kincskeresés motívuma Fáynál és Szigetnél.* EPhK 1912. 486—488.

⁶ LIBA, Péter: *Cítanie starých otcov.* Martin 1970.

⁷ Méhner Vilmos többféle naptárral látta el olvasóit a XIX. sz. végén, a XX. sz. első évtizedében. M. V. képes keresztény naptára; kis budapesti naptára; kis képes Kossuth-naptára, Krest'ansky obrázkovy kalendár na priestupný. . . stb.

amelyek éppen a novella szélesebb közönségnek szóló, az irodalmi népiesség áramába kapcsolódó elbeszélés jellegét erősítik; s ez egybevág a költőnek a népkönyvek iránt érzett érdeklődésével, valamint a műfajokat megújító szándékával. Kisfaludy Károlynak a nemesi-kisnemesi életformán élelődő történetei után valódi falusi rege formájában szerette volna megvalósítani a prózában is jelentkező népies törekvéseket. Amikor a népdalok kiadásáról volt szó, Vörösmarty és vele egyetértésben Toldy Ferenc kétféle kötet sajtó alá rendezését javasolta:

„A) Nép számára kisdud füzetekben, gazdaságosan nyomtatva.

B) Mivelt olvasók kedvéért szebb nyomtatással 's egyszersmind kótákkal.”⁸

Ez előbbi úgy is tekinthetjük, mint Vörösmarty(ék) szándékát a nép irodalmi ízlésének emelésére, s éppen ezért Méhner Vilmos vállalkozását sem tekinthetjük Vörösmarty törekvéseivel szembenállónak. Más kérdés, hogy valóban szükséges volt-e olyan mértékű nyelvi beleavatkozás, húzás, amilyenre sor került. Vajon nem szolgálta volna-e jobban a novella népszerűsítését, ha legalább néhány szellemes fordulat megmaradt volna. Nyilván az egyenesebb vonalvezetés, a bonyolultabb nyelvi szerkezetek elhagyása vezette az átdolgozót; viszont helyenként olyan változtatásokat eszközölt, amely a szándékolt egyszerűség, a néhol „akart” naivitás felé vitte az elbeszélést. Ez már szembenállt Vörösmarty szándékaival; hiszen számára a „pórrége” és a romantikus nyelvi fantázia nem egymást kizáró tényezők, ellenkezőleg, egymást építő jelenségek. A *Tündérvölgy* c. „zrínyies” elbeszélő költemény óta törekedett Vörösmarty e két jelenség egy műbe építésére, s ez a *Kecskebőrben* szinte maradéktalanul sikerült. A népkönyvbéli változtatások a történetre vetették a súlyt, s ezzel lényegileg eltértek Vörösmartytól, akinél a történet mellett a nyelvi humorban megnyilvánuló szándék legalább olyan lényeges.

A *Magyar Hazai Vándorban*⁹ közölt szöveg egy-két lényegtelen változtatástól eltekintve, szó szerint megegyezik az *Aurorában* megjelent textussal. Az alábbiakban áttekintjük: milyen jellegűek az 1898-as népkönyv változtatásai, s ezzel azt is érzékeltetnénk, merre felé vitte az átdolgozó a Vörösmarty-elbeszélést.

Vörösmarty így indítja novelláját: „N. helységben két szegény ember lakott. . .” Az átdolgozó a mesei jelleget akarja kidomborítani, mikor szabályos mesekezdetet alkalmaz: „Valahol a Dunán túl, hajdanában, két szegény ember élt.”

Vörösmarty Lócsláb Jakabnak és Röhögi Jánosnak nevezi két főszereplőjét, az átdolgozó e két nevet is megváltoztatta ilyenformán: Lócslábú Varga Dani, Harcsa János.

Vörösmarty nyelvi fantáziájának működését látjuk az alábbi mondatban: „igen ismerte ő sorsosa’ eszének csodálatos tekervényeit”. Az átdolgozó egyszerűsít, és ezzel jellegtelenít: „Lócslábú Varga Dani igen jól ismerte az ő komáját”.

Másutt az átdolgozó meglegszínk ennyivel: „még valami mondandója volt”. E rövid mondatból nem következtethetünk Vörösmartynak pazar képzeletére, nyelvi jellemző erejére:

„de még egy feladás maradt, tudniillik az út’ nehézségeit is előterjeszteni, részint azért, hogy azok Röhöginek ne legyenek meglepők, részint talán, hogy ön bátorszívűsége, melly inkább szóból, mint valódi bizodalomból állott, komája’ isméretes rendíthetlenségén néminemű izmosodást nyerjen.”

⁸ VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei* 16. Szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső. Publicisztikai írások. Sajtó alá rendezte SOLT Andor és FEHÉR Géza. Akadémiai és Kisfaludy-társasági Iratok. Sajtó alá rendezte GERGELY Pál. Bp. 1977. 461.

⁹ *Magyar Hazai Vándor* 1836. Minden rangú és rendű olvasók’ számára. Pesten, Hatodik évi folyamata; a kalendárium népszerűségére vall, hogy második kiadásban is megjelent.

Ugyanígy jellegtelenedik el Vörösmartynak Petőfit előkészítő mondat szerkesztése: „Lócsláb sejté, hogy pajtásának fejét igen meg találta terhelni, azért is összevoná beszéde' vitorláit.” Az átdolgozó szinte „lefordítja” A helység kalapácsa előtt járó sorokat: „Lócslábú Varga Dani vette észre, hogy a komája nem érti, a mit neki mond.”

A *kecskebőrben* jó adag öngúny is színesíti a nyelvi anyagot. A Vörösmarty-epigrammákkal egybehangzóan olvassuk az alábbiakat: „mert ezek fület farkat eleresztve a' neveikben fennmaradott ősi dicsőségről végkép meg látszának feledkezve lenni.” Az átdolgozó kissé tétován ezt formálta e mondatból: „Szellő és Tünde — mert ilyen czifra nevekre hallgattak volna a gebék, ha kedvük lett volna hallgatni — . . .” Mint ahogy az alábbi, az önparódia fintorát mutató sorokkal sem tudott a népkönyv szerkesztője mit kezdeni, s ezért elhagyta: „Szellő ugyanis olly bágyadt vala, mint az el csüggedt szerelem' utósó nyögése, 's Tündér, dicsó nevének egészen ellenére, nem csak tünni nem alart, de csak mozdulni sem” (A *Magyar Hazai Vándorban*: „még csak nem is mozdult”).

Ahol pedig Vörösmarty közvetlenül utal saját költészetére, sőt költő voltára, abból nem kapunk semmit a népkönyvben:

„Jankó mindent akara látni 's komája unszolására meglátta volna még a' láthatatlant is, de a' fölötte nagy akarás elméjét megfosztotta minden gondoló és kigondoló, vagy is költő tehetségétől.” A népkönyvben: „Jankó szívesen látott volna abban a lyukban mindent a világon. . . .”

Végezetül még egy példa. Az elbeszélés egy passzusában Vörösmarty kiszól az olvasóhoz, a kritikushoz, csúfondárosan védekezik a várható vádak ellen:

„ha csakugyan találkozik, ki a' pedestris Musának ezen andalgásait végig olvasni méltónak tartotta” — mintha megérezte volna, hogy a *Literaturai Lapok* finnyáskodó kritikusa fanyalogni fog: — „olly alacsony körbe helyezé magát a' költő, hogy több mívelt érzésű olvasók, kik illyest Aurorában nem vártak, megbotránkozva és bosszankodva tették azt le kezeikből”.¹⁰

A népkönyv elhagyja Vörösmarty kiszólását, mint ahogy elhagyja a vaskosabb és földönjáróbb nyelvi fantázia kiszólásait is, és szinte a *Literaturai Lapok* fél század előtti kritikusanak igényei szerint „húz”.

De bármennyire szegényítette is az átdolgozó Vörösmarty elbeszélését, a megcsonkított történet is sugározta Vörösmarty szellemét, érzékeltetett valamit az 1830-as esztendőék Vörösmartyjának humorából. Azzal pedig, hogy a lehető legszélesebb olvasóközönséghez juttatta el, lényegében a költő szándékainak megfelelően cselekedett. Ezért kell számon tartanunk ezt a Vörösmarty-kiadást. Nemcsak a Vörösmarty-filológiához járul egy újabb adat, hanem a művek olvasottságának körét is tisztábban látjuk.¹¹

FRIED ISTVÁN

A „Huszadik Század” és a zene. Csalódna az olvasó, ha rövid közleményünktől várná a századunk zenéjének összefoglalását. Ennek áttekintése terjedelmes kötetet igényel. Soraink az 1900-as évben induló tartalmas, kitűnően szerkesztett folyóirat, a *Huszadik Század* zenei vonatkozású cikkeinek összegezését vállalják. Sok értékes, eredeti gondolatmenetű tanulmány jelent meg irodalmi és társadalomtudományi folyóiratainkban, melynek célkitűzése, tartalma ma már nem ismeretes. Érdemes emlékezetünkbe idézni ezeket.

¹⁰ *Literaturai Lapok* 1836. 6. sz., 43. hasáb. — A 2. sz. jegyzetben i. m. 275.

¹¹ Egy „mesenovella” a kritikai kiadás által nem említett közlése: *Juhász Géza* (szerk.): *Császár és közlegény*. Bp. (193?) 62—71. (A *holdvilágos éj*). — 2. kiadás: Bp. 1944. 62—71.

A 78 évvel ezelőtt alapított *Huszedik Század* kiválik haladó gondolkozásával a század eleji magyar periodikák közül. Egyike a kor legszínvonalasabb folyóiratainak. Ugyanazt a radikális szellemet képviselte a tudományos és ismeretterjesztő tanulmányaiban, mint az 1908-ban alakult *Nyugat* című folyóirat az irodalmi értékű versek és novellák világában, s az 1910-től kezdve megjelenő *Világ* című napilap a rövid közleményeiben. De amíg a *Nyugatban* csaknem kizárólag időszerű hangversenykritikák jelentek meg — melyeket már summázott Járdányi Pál idevonatkozó cikkében¹ —, a *Huszedik Század* helyt biztosított részletesebb, főleg zeneléktani tanulmányok publikálásának is. Ezzel megjelöltük a revü zenei cikkeinek irányát is. Zenei tartalmú dolgozatainak egy része filozófiai nézőpontból tekinti a muzsikát. Hangverseny-beszámolót, könyvkritikát is csak egyszer-egyszer találunk a lap 19 éves fennállása alatt.

A megjelent dolgozatok közül kiválik a neves racionalista, pozitivistá gondolkodású filozófus, Posch Jenő munkája, *Adalékok a zene pszichológiájához*. Posch világnézete — nyilatkozata szerint — az ateisztikus materializmusban gyökerezett, s emiatt az 1898-as országgyűlésen interpellált is Molnár János apát, hogy vonják meg Poschtól a tanítási engedélyt a nyilvános iskolában. De terve nem sikerült, sőt Posch Wallacss Gyula miniszter előterjesztésére Szolnokról a budapesti VIII. ker. állami gimnáziumba került tanári minőségben. A filozófián és a magyar nyelven kívül tanított még latin és német nyelvet is.² Ha egyéb filozófiai tárgyú munkáin kívül egy ízben a zene lélektanával is foglalkozott, ebben mint zenerajongó szólalt meg. Felfogása érdekes ma is, mert filozófiailag jól megalapozott az értekezése, s az lényegében az 1915-ben kiadott *Lelki jelenségeinkről* írt két-kötetes hatalmas munkájának kiegészítése.

Dolgozatában elsősorban E. Hanslick és R. Wallaschek bécsi professzorok véleményét mérlegelte, de ezeken kívül A. W. Ambros, F. Hausegger, P. Moos, H. Riemann idevonatkozó nézeteit ismertette és bírálta. Posch, aki bár fiatalon a Nemzeti Zenedében tanult zongorázni, korosabb éveiben állandó látogatója volt az operaházi előadásoknak, mégsem rendelkezett teljes értékű zenei szakismerettel. Ennek tudható be, ha helyenként kisiklás adódott nála zenei szempontból. Így pl. a dúrt homofónabbnak tekintette, mint a moll hangzatot, mely szerinte a befejezetlenség érzetét kelti. Továbbá a két hangnemet — mely uralkodott a XVIII—XIX. századi európai muzsikában — „a régi görög és egyházi hét vagy nyolc skála kiselejtezéséből származott maradék”-nak vélte (1917. 410—411.). Molnár Antal alaposan bírálva Posch jelentős lélektani értekezését,³ nem hallgatta el tévedései egy részét sem. Rámutatott a szerzőnek a polifón zene iránt táplált ellenszenvére, mellyel szemben értetlenül állt a kitűnő pszichológus. Másik tévedése, hogy a zenét műfajnak tekintette, pedig a zenében pl. a szimfónia, szvit, szerenád, fuga stb. jelent műfajkülönbséget. Valamennyi tévedésére helyszűke miatt nem mutathatunk rá. Molnár Antal — még egyszer foglalkozva Posch dolgozatával — határozottan kijelentette, hogy „az esztétika és lélektan hibás összekavarásából származnak P. J. dolgozatának alapvető hibái”.⁴

Az igazság érdekében azonban nem hallgathatjuk el Posch alapos filozófiai műveltségét. Helyes meglátása, mikor rámutatott arra, hogy „a zenei tetszésnek legalább egyik tényezőjét az emlékeinkben kell keresnünk . . . , s ami minden ízében új, az idegenkedést, s nem gyönyörűséget kelt” (1914. 30. köt. 43 l.). Ezzel vázolta az újabb zenei irányzat terjedési nehézségét. Ugyanis a teljesen új tartalmú zenemű idegenkedést kelt a hallgatóban,

¹ JÁRDÁNYI PÁL: *A zene a Nyugatban*. Muzsika 1966. 5. sz. 7—9. és 6. sz. 8—10.

² KORNIS Gyula: *Magyar filozófusok*. Bp. 1930. 204.

³ MOLNÁR Antal: *Posch Jenő: Adalékok a zene pszichológiájához*. Szimfónia 1917. 6—7. sz. 197—200.

⁴ MOLNÁR Antal: *Bevetés a zenekultúrába*. Bp. 1937. 139.

mert nincs annak nyoma emlékeiben. Nagy fontosságot tulajdonított a ritmus lüktetésének. Szerinte a ritmizált melódiát könnyebb felfogni, mint az egyenlő hosszúságú hangokból összetevődő dallamot.

Posch bölcséleti megalapozottságú dolgozatának magas színvonalát nem érte utol Dienes Valéria két lélektani cikkének eszmeisége (1906/6. és 9. sz.). Nélkülözte a szerző a tárgyilagosságot, amikor Wagner zenéjében hanyatlás gyanított. Ő is — Poschhoz hasonlóan — célba vette a kontrapunktikus stílust, mert szerinte „itt elvész a melódia” (6. sz. 6. l.). Míg az első dolgozatában lekicsinyelte a programzenét, a következő közleményében részletezte célkitűzését, s egyúttal bőven elemezte a színes hallást. Eszerint más-más hangnemek hallatára különböző színekre gondolhatunk ugyan, de elismerte, hogy ha a hallgatónak asszociációja keletkezik a mű élvezése folytán; az nem okvetlenül ugyanaz, mint amilyen a zeneszerzőnek, tehát Dienes hitt az egyes hangnemek színrelációjában. Elmélete teljesen szubjektív. Hiszen Beethoven Pasztorál-szimfóniája annak idején nem a mai F-dúrban, hanem magasabban, a mai Fis-dúrban hangzott el. Bach alkotásai pedig talán 3/4 hanggal is feljebb zengtek a XVIII. század első felében. Egyébként Walsaschek nyomán Posch is helyesen állapította meg, hogy a darabok karakterén nem változtat a transzponálás, azaz a más hangnembe való áthelyezés (XVIII. 27. sz. 412. l.).

A Társadalomtudományi Társulat szabad iskolájában adott elő Molnár Antal, a jóhírű zeneesztéta 1917. december 12-én *Európa zenéje a háború előtt* címen, s ezt publikálta a lap az 1918/3. számában. Kodály véleménye visszhangzik Richard Straussról alkotott nézetében. Szerinte:

„... vezére volt Strauss a maga korának, de lejtőn vezetett útja lefelé... melódiái régi férfikari hangulatokat nyújtanak ki konvencionálisan üres rétestésztaivá” (156. l.).

Megérezte már akkor az orosz zene nagy jelentőségét: „Keleten hatalmas óserő lappang, s ennek csak előjele Csajkovszkij művészete” (158. l.). Nézetei ma sem avultak el.

A művészi zene népszerűsítéséről cikkezett dr. Hubert Emil (1905/3—4. sz.) folytatva a *Budapesti Szemle* 1903/9. számában megjelent gondolatait. Észrevételei általában helyeselhetők. Beethoven több művét elemezte, sőt még kérdéseit is idézte a beszélgető füzetéből. Felszólalt a budapesti Filharmóniai Társaság eljárása ellen, amely a szükségesnél kevesebb próba után rendez hangversenyt. Említette az 1904. december 11-i népszerű magyar estet, amelyen Erkel *Ünnepi nyitánya*, Buttykay *Ünnepprontók* című szimfonikus költeménye és Mihalovich *Boszorkánytánc*a került előadásra. „Erkelnél minimális, Buttykaynál még kevesebb, Mihalovich zenéjében semmi magyar jelleg nincs” — állapította meg helyesen Hubert. Majd a frazirozás kérdésében vitázott Bloch Józseffel, kinek szisztémája ebben a kérdésben eltért Riemann módszerétől. Bloch szerint az előadóművészek sem követik Riemann frazirozási felfogását. Bloch válasza és Hubert viszontválasza ugyanazon számban jelent meg (1905. 10. sz. 339—352. l.).

Jegyzetek a zeneművészet fejlődéstanához címen Brenner József cikkezett Csáth Géza néven (1907. 7. sz. és 9. sz.). Ő Bücher elméletével szembe fordulva a dallamot tekintette ősbibb mozzanatként, s a ritmust későbbi fejlődési foknak a zenében. Szerinte „a ritmus a zenében kései import” s másutt is megemlítette, hogy „ritmikai megalapozást Corellinél még hiába keresünk”. Szerinte a népdalok nagy része tetszés szerint ritmizálható. Egyik véleménye sem helytálló, Corelli művészete fejlett ritmus tekintetében, s a népdalokban a szöveg lebegése, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozása diktálja a dal zenei ritmikáját. Érdeme, hogy már akkor dicsérőleg megemlítette Bartók—Kodály-népdalgyűjteményét.

Kis dallamtörténetet adva rámutatott a klasszikus és romantikus mesterek melódiái közötti különbségre.

Könyvismertetéssel mindössze egy ízben találkozunk a lap hasábjain, mégpedig Kovács Sándor bölcészeti doktori disszertációját, a *Prolegomena a zene fejlődéstani történetéhez* című munkáját bírálta Csáth Géza Cs. G. aláírású cikkében. Kovács a zene kibontakozására vonatkozólag teljesen Spencer fejlődéstani elvét alkalmazta. A haladást részletezte a szerző a sokszólamúság, formai tagoltság, hangszerelés, hangjegyzírás területén külön-külön. Helyesen rámutatott a bíráló, hogy Kovács a szép fogalmát a fejlett fogalmával helyettesítette, s formai bomlást, dekadenciát látott Debussy művészetében, pedig neki köszönhető a XX. századi új zene remek kibontakozása. Kovács könyvével egyébként foglalkozott dr. Wagner József is,⁵ aki dicsérete mellett rámutatott arra a hiányosságára is, hogy nélkülözzük értekezésében az összhangzattan, a konszonancia — diszszonancia értelmezése fejlődéstaniának kifejtését.

Egy több mint három éves zenepszichológiai értekezés, két más lélektani dolgozat, egy fejlődéstani cikk, viták, könyvbírálat nem nagy anyag 19 év alatt, de hozzájárult a korabeli zenei közízlés fejlesztéséhez. A *Husadik Század*, mint a század eleji haladó gondolkozású, Horváth Zoltán elnevezése szerint a második magyar reformnemzedék lapja sokoldalú tárgykört ölelt fel. Társadalomtudományi, gazdaságpolitikai, nemzetiségi, falukutatói problémák mellett kiterjedt figyelme a kivándorlási, szociológiai, materialista filozófiai kérdések vizsgálatán kívül zenelélektani feladatok megoldására is. Csak azt sajnáljuk, hogy a század kezdeti élvonalbeli zenetudósaink, zeneíróink nem szólaltak meg hasábjain. Jászó Oszkár, Kunfi Zsigmond, Pikler Gyula, Szabó Ervin, Ignóty stb. íróknak ebben a folyóiratban publikált magas színvonalú értekezéseiből csokorra valót, kb. 1160 lap terjedelemmel megjelentetett a Gondolat kiadó 1973-ban, amelyeket ismertetett az *Irodalomtörténeti Közlemények* című szaklap is.⁶ Csakhogy a kétkötetes, válogatott tanulmányokat tartalmazó cikksorozatban egyetlen zenei irányú dolgozatra sem bukkanhatunk. Ezért igencsak hézagpótló, ha röviden ismertetjük a 7—8 muzikológiai közlemény célkitűzését. 1947—49 között Csécsy Imre, a *Husadik Század* egyik munkatársa, a Galilei-kör régi tagja újból megindította ugyancsak ezen a néven a folyóiratot, de a rövid életű revüvel nem foglalkozunk sorainkban, mert nem akad benne zenei vonatkozás.

SONKOLY ISTVÁN

A bécsi „Új Világ” (1920). „A postai szállításból kitiltom. . . !” — így fogadta a kurzus az Ausztriába menekült magyarok többi lapjával együtt az 1920. szeptember 3-án indult *Új Világ* című hetilapot is.

„. . . magyar emigráns írók és újságírók róják ezeket a hasábokat. Ez a lap a kiüldözött magyar kultúra egyik menedékhelye kíván lenni. . . itt készül az új Magyarország; a mi nyomorunk, párosulva a magyar börtönök kínjával fogja megszűlni azokat az erőket, melyek a darutollas kannibálok földjét ismét lakhatóvá teszik. . .”

— e szavakkal kezdődik az első évfolyam bemutatkozó cikke (*A fehérterrortól*).

Végiglapozgatva az *Új Világ* kilenc fennmaradt számát, érthetővé válik, miért súlyosította el ezt a lapot is a korabeli Magyarország. Minden egyes számát áthatja a reakció, az ellenforradalom, a kurzusvilág gyűlölete és megvetése, s annak világos tudata, hogy az ellene folytatott harc: kötelesség. Kötelessége nem csak a kommunista, szocialista írástudónak, de minden tisztességes embernek.

⁵ Dr. W. J.: *Prolegomena a zene fejlődés történetéhez*. Zenei Szemle 1918. 3. sz. 94—96.

⁶ VERES András: *A szociológia első magyar műhelye* . . . ItK 1975. 1. sz. 119—121.

Az *Új Világ* rövid élete idején már élt a *Bécsi Magyar Újság*, mely élenjárt az ordasvilág elleni harcban; működött a Bécsi Magyar Kiadó; az emigrációba kényszerült magyar írók és művészek szüntelen harcban állottak a hazai különítményes szellemmel, mely a korszak végén végzetes tragédiába taszította a népet, a hazát. A lap függetlennek vallotta magát — „... nem tartozik egyetlen frakcióhoz sem, egyedül az egész emigrációnak és Magyarország szenvedő népének érdekeit tartja szem előtt...” —, de tematikája, hangvétele, szerzői névsora egyértelműen a szocializmus ügye melletti elkötelezettségről, a levert Tanácsköztársaság melletti hűségről tanúskodik.

Az impresszum-adatokban főszerkesztőként Bakonyi Endre, felelős szerkesztőként Neubrand Ferenc neve áll. Mivel az *Új Világ* mindössze két hónapig élt — szerzői névsora sem hosszú: Antal Sándor, Bakonyi Endre, Balázs Béla, Frank László, Gábor Andor, Halmi József, Herceg István, Lehotai János, Lengyel József, Németh Andor, Paál Ferenc, Rácz Béla, Rényi Edit, Sinkó Ervin, Vozári Dezső és Zemplényi Klára.

A szeptemberi első számtól az október 28-án megjelent utolsóig uralja a lapot a fő tematika: a „darutollas kannibálok” világának leleplezése. Erről ír Gábor Andor (*Mege-szi őket a hadseregük; Börtön-napló; Ébredők ébredése*), Halmi József (*Horthy Miklós, Gróf Károlyi Imre irodája; A bankgasse-i hazugságyár*), aki *Meddig?* című írásában egész életével tanúsított hitvallását fogalmazta meg:

„... élön és holtan keresztülgázolva fogok tovább harcolni, a kezemből szavakkal, rá-galmakkal és megfélemlítéssel ki nem csavarható tollal Horthyék véres uralma ellen, az emigrációért és mindenkiért, aki meggyalázva és megalázva szenved a gyalázatosak uralmát. De mindenkinek, aki *itt* tollal ír, ezt kell tennie!”

Ő maga nem csak hirdette, de tette is ezt egész emigrációs vándorútján, 1967-ben bekövetkezett haláláig.

Ez az elkötelezettség sugárzik Antal Sándor írásaiból is. Az 1919-es *Vörös Újság* volt munkatársa, a nagyváradi származású kiváló költő és publicista, aki 1944-ben koncentrációs táborban vesztette életét, így ír: „... szerte a világon szétszórva a másik Magyarország. Az igazi. Tízezrek, akik nyílt harcban állnak az otthoni rémuralommal.” Felszólítja a Bécsbe látogató Bródy Sándort, Molnár Ferencet és másokat, emeljék fel ők is szavukat a terror ellen (*A bécsi vendégekhez*). Ír Prohászka Ottokár színeváltozásairól, a „sokbankó fehér rabszolgáiról” s a „jó fiúkról” — a jobboldali szociáldemokrata emigránsokról.

A szerző nélkül megjelent írások sokasága egy-egy mozaikdarabban érzékelteti az egész hazai gazdasági-politikai-kulturális ellenforradalmat (*A kecskeméti Héjjas-pince; Földet kapnak a vitézek; Nemzetközi siberüzletek Magyarországon; A fehér kémszervezet titkaiból; A kurzus útlevelézelmei; Már Prónayék is soroznak; Temető a park alatt; Horovitz Simon olaja; Színjáték Fegyverneken; Marcali fehér gyilkosai, Bibótól — Horthyig*).

Az október 1-i szám hírül adja, a Prónay-különítmény tizennyolc embere érkezett Bécsbe, hogy a monarchista tisztet segítse a választási agitációban, s még kilencet küldtek a bécsi magyar gárdába azzal a céllal, hogy baloldali emigránsokat elfogjanak és autóval Magyarországra hurcolják őket. A Kutató Sámuel aláírással megjelent cikkek (például az *Ébredő magyarok a salzburgi Heimwehrben*) is a különítményesek ausztriai tevékenységével foglalkoznak.

A politikai célt szolgálják meggyőző művészi erővel az *Új Világ* szépirodalmi darabjai is. Versek és elbeszélések, jelenetek és karcolatok — a Tanácsköztársaság leverését követő nagy emigrációs hullám első állomásának értékes dokumentumai rejtőznek *Az Új Világ szépirodalma* című állandó rovatban.

Balázs Béla tollából itt találja a kései olvasó az első emigrációs verseket (*Szüret, Utak — szeptember 10.; De profundis — szeptember 17.*).

A versek mellett könyvismertetést és néhány prózai írást közölt az *Új Világ* Balázs Bélától (*Pantomim; Egy ideál szenvedései; Régi párisi naplóból*).

Több írást őriz a lap Lengyel Józseftől — költeményeket és prózai írásokat egyaránt. Az elsőben három versét, a második számban *Szegény Kovács Gábor tanulság nélküli élete* című írását, a harmadikban mind ez ideig publikálatlan prózakölteményét találjuk.

Az *Új Világnak* hála — Németh Andor kevésbé ismert arca is egyre rokonabbá válik. Az első számban megjelent *Utazás* című verse a „jajba fült rab ország” képét idézi.

A rab hazára gondolt, amikor a Fényes Samu szerkesztette bécsi *Diogenes*be írta elbeszéléseit a rabbá lett emberekről; s a szabad Magyarországért írt a párizsi magyar ellenállók lapjába, a *Magyar Szemlébe*.

A szépirodalmi rovat más szerzői — Antal Sándor, Herceg István, Lázár Mária, Lehotai János, Rényi Edit és Zemplényi Klára elbeszélésekkel szerepelnek; egy-egy verssel pedig Sinkó Ervin (a Tanácsköztársaságról szóló *Optimisták* című regény szerzője) és Vozári Dezső, aki irodalmi munkásságát később a szovjet emigrációban folytatta.

Figyelemre méltók az *Új Világ*ban megjelent fordítások is. Itt találja az olvasó Pjotr Bezruc *Osztrava* című versét Csepy Elemér fordításában s Laotse *Az erkölcsök egyszerűsége* című költeményét Kocsis József fordítói névvel. Ami a prózát illeti, Henri Barbussetól a *Holnap* B. O. szignóval jelent meg, Tolsztoj *Az idegen és a paraszt* című jelenetét Margit Miklós tolmácsolta. Az október 1-i szám közölte magyar nyelven a Wellshez írt rt Lenin mellett kiálló Gorkij-levelet:

„... mentes a hatalom szeretetétől, puritán lélek, és oly szerényen él a Kremlben is, mint párizsi száműzetésében. Nagy ember, becsületes ember. Szerepe Oroszország ugarán a fáradhatatlanul dolgozó ekéhez hasonlatos.”

Az *Új Világ* szerkesztőjének nevét a kései olvasó hasztalan keresi kézikönyvekben. Vajon ki lehetett az a Bakonyi Endre, aki ezt a magas színvonalú, a másik Magyarországért harcra hívó lapot szerkesztette? A Rigában született, jelenleg Budapesten élő özvegyétől elbeszélte életút varázsolja elénk a szerkesztő alakját. Bakonyi Endre 1887-ben született Karcagon. A debreceni híres kollégiumban nevelkedett, majd a budapesti Markó utcai gimnáziumba járt. Apja Debrecen város Függetlenségi Párti képviselője volt, baloldali liberális ember.

Bakonyi Endre fiatalon csatlakozott a munkásmozgalomhoz; 1905-ben a szocialista diákszövetség tagja — apja rosszállásától kísérve. A jogi karra járt Budapesten, utána külföldi tanulmányok következtek — Bazel, Grenoble, Párizs, majd egy esztendő Londonban. Közben elvégezte a Jaurès vezetése alatt álló École Socialiste-ot közvetlenül a háború előtt. Annyira szerette Jaurès-t, hogy szinte gesztusait is átvette, igen jó szónok volt. Még a háború előtt hazatért és a Lovászy szerkesztette *Magyarország* című lapnál dolgozott; a háború első felében két esztendeig haditudósító Svájcban. 1916 végén tért haza. Az őszirózsás forradalom idején a Miniszterelnökség Sajtóosztályán dolgozott, szoros összeköttetésben Alpári Gyulával. Károlyi Mihályt ő kísérte Belgrádba a fegyverszüneti tárgyalásokra — mivel kitűnően beszélt a francia nyelvet, ő tárgyalta Károlyi nevében. 1918-ban akart belépni a Kommunista Pártba, de Alpári lebeszélte, mondván: „Nekünk szükségünk van egy legális emberre.”

A Tanácsköztársaság alatt Kun Béla mellett dolgozott a Külügyi Népbizottságon mint a nyugati problémákkal foglalkozó sajtóosztály vezetője; az összes francia nyelvű hivatalos okmányok fordítása az ő kezén ment keresztül. Régi barátság fűzte őket egymáshoz, amikor Kun Béla Kolozsvárról Budapestre költözött, ő segítette elhelyezkedni. Felesége — aki nyelvészetet tanult Franciaországban, s Grenoble-ban ismerkedtek meg — szintén a Sajtóosztályon dolgozott a Tanácsköztársaság idején — mivel orosz származású volt (paraszt nagyszülői vándoroltak ki a cári uralom idején), az orosz nyelvű nyomtatványok tartoztak hatáskörébe, s az összes Lenin-sürgönyök az ő kezén mentek keresztül.

1919. augusztus 1-én letartóztatták Bakonyi Endrét. Egész télen át a Szerb utcában ült tüdő- és mellhártyagyulladásával. Apjának — aki a háború idején a minisztériumi hadügyi bizottság tagja volt — összeköttetései révén sikerült elérnie, hogy a beteg foglyot hazaszállítsák. De ettől fogva naponta kétszer megjelentek a rendőrök megnézni, hogy meghalt-e már. Ádám professzor operálta, felesége volt az asszisztens — ápolónőt nem engedtek be a rendőrök.

Érdekes epizód: letartóztatása után Révész Mihály azonnal felajánlotta segítségét (ügyvéd vagy pénz); Esztergályos János pedig üzent, hogy majd ha kiszabadult, keresse fel a Conti utcában (ott volt a *Népszava* szerkesztősége, mellyel Bakonyi Endre már korábban kapcsolatban állott), hozzáfűzve: „annak dacára, hogy átment a bűdös bolsikhoz, mégis a miénk volt”.

1920-ban Bakonyi a Lövereken át illegálisan Ausztriába szökött, apja vállalt érte kezességet. Az év vége felé felesége is követte az emigrációba.

Az emigráció első korszakában Bakonyiné a bécsi szovjet követségen dolgozott, Bakonyi pedig az *Inprekorr*-nál, Alpári mellett. Nagyra becsülte Alpárit és áradozott róla („tagbaszakadt, meglehetősen rendetlen, de nagyon okos és jó ember volt”). 1923-ban a szovjet Landler Jenőhöz fordult Bakonyi Endre miatt. „Mi katonák voltunk — mondja Bakonyi Endréné —, ha a párt azt mondta, hogy menni kell, akkor mentünk.” 1923 és 1927 között Bécsben dolgoztak. 1927 elején Bakonyit letartóztatták, majd kitoloncolták Ausztriából, felesége négy hónapig semmit nem tudott róla, míg végül beutazási engedélyt kapott a Szovjetunióba. (Később megtudta, hogy Bakonyi közben Berlinben, Fritz Rungénál volt, az *Inprekorr* gazdasági vezetőjénél.) A moszkvai pályaudvaron Rákos Ferenc várta (kislányuk ekkor egy esztendő volt) — és férje, az *Inprekorr* moszkvai tudósítója, aki ettől kezdve végig illegális munkát végzett, többnyire külföldön. Bakonyi Endréné Czóbel mellett dolgozott a moszkvai Marx—Engels Intézetben, ahol főleg Marx-kéziratokkal foglalkozott. Férjét 1937-ben látta utoljára. . . Ő maga pedig lágerbe került, ahonnan kilenc esztendő múltán szabadult.

A svájci tartózkodás idején, a zimmerwaldi konferencia után sokszor látták Lenint (mint mondja: harminceszor is) a berni Volkshaus nagytermében. Lenin beszélt, a svájciak pedig szivarozva, a söröskriglik mellett ülve hallgatták. Bakonyiék a szomszéd asztalnál ülve sokszor látták, hogy étkezésében is milyen rendkívül szerény volt Lenin — a menülevest ette naponta és utána fasírtot —, négyesben ebédeltek: Lenin és Krupszkájája, Radek, Zinovjev. De Bakonyiék többnyire a kisteremben ettek, ahol vizet is lehetett inni. Vasárnaponként látták kirándulásra indulni Lenint feleségével; nagyon szerettek biciklizni.

Bakonyi Endre és felesége a párt katonái voltak. A párthoz való hűséget tanúsítja az 1920-as bécsi lap is, mely október 28-án — ez az általunk fellelt utolsó szám dátuma — minden valószínűség szerint megszűnt. Munkatársai hamarosan ismét kezükbe vették a vándorbotot. A fennmaradt kilenc szám azonban — talán egy kissé sikerült ezt érzékeltetni e rövid, tárgyilagos ismertetésben — a magyar szocialista irodalom értékes darabjait őrzi.

MARKOVITS GYÖRGYI

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Szenci Molnár Albert mint „Bocskai Apológiájá”-nak kiadója. Szenci Molnár Albert Ludwig Luciusához¹ intézett levelei, melyek nemrég kerültek elő Schaffhausenben,² néhány más idevágó svájci dokumentummal együtt új lehetőséget nyújtanak a *Bocskai Apológiája* címen ismert protestáns röpirat kiadástörténetének felderítésére. Ezt a latin nyelvű iratot a kassai országgyűlésen jelenlevő protestáns rendek és lelkészek nevében valószínűleg Alvinczi Péter, Bocskai udvari papja fogalmazta meg, 1606. június 16-án. Még ugyanabban az évben ki is adták Bártfán.³ Második kiadására 1608-ban került sor, a következő (itt lerövidített) címen:

„Apologia et protestatio legatorum et ecclesiarum Hungaricarum, aduersus iniquissimas Monacho-Iesuitarum criminationes, quibus . . . Dominum Stephanum Dei gratia Hungariae & Transyluaniae Principem, gentemque Hungaricam . . . Arianismi insimulare non sunt veriti. — Bartphae. Excudebat Iacobus Klös. Anno MDCVIII.”

A régebbi magyar könyvészeti kutatók szerint⁴ az *Apologia* 1608 tavaszán (másodkiadásban) először Magyarországon, Bártfán jelent meg, s azután ennek alapján nyomtatta ki Szenci Molnár Albert Hanauban, biztonság céljából ugyancsak Bártfát tüntetve fel megjelenési helyként. A „bártfai” kiadványt az különbözteti meg a „hanauai”-tól, hogy az előbbi címlapján virágdíszes embléma látható, és a latin szövegben előforduló j hangok i betűvel szerepelnek (pl. Iesuita); az utóbbinak címlapját viszont oroszlánfejes embléma díszíti s a szövegben levő j hangokat j-vel jelölték. A svájci könyv- és levéltárakból újabban előkerült anyag ezt a képet gyökeresen megváltoztatta. Mindenekelőtt bebizonyosodott, hogy az *Apologia* nem két, hanem három kiadást ért meg 1608-ban. A következőkben egyenként foglalkozunk ezekkel.

Az 1608-ban megjelent *Apologia* legkorábbi, mostanáig ismeretlen kiadását Molnár Luciushoz intézett levelei között találtam meg; egy példányát Molnár, egyben levélpapírnak is felhasználva, 1608. április 28-án küldte meg Luciusnak Ambergbe.⁵ A negyedrét *Apologia* utolsó lapjára írt levél szövegéből is; ebben nem említi ugyan kifejezetten a saját

¹ Ludwig Lucius (1577–1642), kiváló svájci református teológus, 1604-től gimnáziumi tanár Ambergben, Oberpfalz német tartomány fővárosában, 1611-től a bázeli egyetem professzora, Molnár jóbarátja. (*Allgemeine Deutsche Biographie*. XIX.köt. Leipzig, 1884. 354. k. 1.; *Die Matrikel der Universität Basel*. Kiadta Hans Georg Wackernagel. II. köt. Basel, 1956. 383.)

² Szenci Molnár Albert levelei Ludwig Luciushoz. 1607–1610. Közli: ZSINDELY Endre. (Sajtó alatt, jubileumi tanulmánykötetben, 1978?) Tartalmi összefoglalása: Ugyanó: *Ismeretlen Szenci Molnár Albert-dokumentumok Svájcban*. (Református Egyház 1974. XXIV. évf. október, 224. k.)

³ L.: *Magyar Könyvszemle* 1886. 248.

⁴ SZABÓ Károly RMK I. 409. és 413. sz.; RÉVÉSZ Kálmán: *Bocskay István apológiája*. (Protestáns Szemle 1906. XVIII. évf. 5. füz. 304. kk.); a régebbi irodalmat l. uo.

⁵ Lelőhelye: Stadtbibliothek Schaffhausen, Msc Scaph 7, Vol. III, Fasc. 5/6.

alakú kiadvány méretei: 21,5 × 17,5 cm, a szövegtűkör 17 × 10,5 cm, felvágatlan. Terjedelme, formája majdnem azonos a már ismert két kiadással: [1–7. lap], a_{1–4} lev. Latin szövegében az i betű használata kizárólagos. A címlap emblémája egész egyszerű, kisebb minta. Impresszuma ennek is: „Bartphae. Excudebat Iacobus Klös. Anno MDCVIII.” Alatta a saját kezű ajánlás: „Clarissimo Viro Domino M. Ludovico Lucio Basiliensi, Domino et amico suo percharo mittit cum salute officiosa Albertus Molnar Ungarus. Hanovia, 1608. 28. April. Ambergam.” Molnár levele az a₁ verzóján (a címlap üres túloldalán) van, a címzés az a₄ verzóján (az utolsó, üres oldalon). Bár a kiadás helyeként Bártfa szerepel, a címlapon látható embléma és egyéb sajátosságok alapján mégis biztosra vehető, hogy az *Apológiának* ez a variánsa nem magyarországi nyomdatermék. (E helyen szeretnék köszönetet mondani Dr. Borsa Gedeonnak szíves útbaigazításaiért és minden segítségéért.) Mindezek alapján igen valószínű, hogy már ez, a legkésőbb 1608 áprilisában elkészült röpirat is Molnár fáradozásának gyümölcse; pontosabb meghatározásához persze még hosszadalmas kutatómunkára lesz szükség. Molnárra, mint kiadóra, következtethetünk az szerepét, mégis hangsúlyozza, hogy egy Luciustól kapott „irodalmi ajándék” viszonzásaként küldi meg neki az *Apológia* egy példányát, mintegy saját műveként.⁶

Molnár maga nem kért segítséget Luciustól az *Apológia* kiadásához. Annál határozottabban megtette ezt Georg Rehm,⁷ az *Apológiára* írt levél továbbítója. Nürnbergben 1608. május 28-án kelt kísérőlevelében felhívta Lucius figyelmét az *Apológia* jelentőségére protestáns szempontból, és egyenesen felkérte, találjon módot újabb kiadására. Molnár

„megküldte nekem a magyar egyházak Protestációjának és Apológiájának egy példányát”, írja többek közt, „melyet nálunk is érdemes lenne újranyomtatni, mert sokan rosszindulattal vannak ez iránt a nemzet iránt. Ha erre rá tudnád venni a ti tipográfusaitokat [ti. Pfalz tartományban] — hiszen nem kerülhet sokba a dolog —, kérlek, gondoskodj róla, hogy széles körben terjesszék.”⁸

Június 19-én kelt legközelebbi levelében Rehm már örömmel üdvözli az *Apológia* megjelenését, melyet Lucius tett lehetővé;⁹ eszerint az *Apológiát* Pfalz tartományban is kiadták. Valószínűleg ez az, amelyet eddig is a röpirat németországi variánsának tartottak. Címlapját oroszlánfejes embléma díszíti, ami szintén Pfalzra, pontosabban: Heidelbergre látszik utalni, tehát (még ha az ilyen elterjedt nyomdai emblémák bizonyító ereje csak viszonylagos lehet is) megerősíti mindazt, amit Rehm leveléből tudunk. Az *Apológiának* ebből a második variánsából, az eddig is ismert bázelin és bernin kívül még egy további példányát találtam Zürichben.¹⁰

A legnagyobb meglepetéssel azonban az *Apológiának* az a harmadik variánsa szolgált, amelyet mostanáig hazai, bártfai nyomtatványként tartottak nyilván: címlapját virágmintás embléma díszíti. Ugyanez az embléma látható viszont a svájci származású hanai nyomdász, Thomas Willer munkáinak címlapján is,¹¹ annak a nyomdásznak a művein,

⁶ „Accipe itaque hanc Apologiam, ceu grati animi in the mei arrham, pro munere tuo literario, mihi multum charo.” (Uo.)

⁷ Georg Rehm (1562–1625), Nürnberg város jogtanácsosa, ismert jogtudós, nyelvész és költő. Molnár egyik legbizalmasabb barátja. (*Die Matrikel der Universität Basel* II. 353.; Gerhard RÜSCH: *Adventsbriefe aus dem Dreissigjährigen Krieg*. Schaffhauser Nachrichten, 1967. dec. 14. 592. sz.)

⁸ „Misit ad me exemplar Protestationis et Apologiae Hungaricarum Ecclesiarum, quam recudi etiam apud nos utile foret, quod multi male de ea gente sentiant. Si persuadere queas tuis typographis, cum non sit magni sumptus res, quaeso in id incumbe, ut in vulgus disseminetur.” (Stadtbibliothek Schaffhausen, Msc Scaph 5, Vol. I, Fasc. 7.)

⁹ Uo.

¹⁰ Zentralbibliothek Zürich, Ms S 159, Nr. 39.

¹¹ Például: *Disputatio II. Metaphysica ... Praeside D. Rodolpho Lavatero ... Respondente Casparo Lavatero ... Hanoviae. Apud Thomam Vilerianum. MDCV.*

akit az éppen akkor szintén Hanauban tartózkodó s bibliakiadásán dolgozó Molnár Albert kétségtelenül jól ismert, akinél magyar nyelvtanát és latin—görög—magyar szótárát¹² két év múlva kinyomatta,¹³ sőt nála is lakott!¹⁴ Alig fér tehát kétség ahhoz, hogy a röpiratnak ez a variánsa is Németországban jelent meg, Hanauban, Molnár fáradozásának eredményeként. Bizonyára erre utal naplójának 1608. június 12-i bejegyzése is: „12. Junii recudi curavi Apologiam Ungaricam Bocskai”,¹⁵ nem pedig a Lucius által kiadott (oroszlánfejes emblémájú) *Apologia* megjelenésére. A hanai (virágdíszes) variánsnak szintén előkerült most egy újabb példánya Svájcban,¹⁶ ennek csak a címlapja és az utolsó lapja maradt meg, s a rajta olvasható feljegyzés szerint Benjamin Ursinusnak¹⁷ küldte ajándékba Molnár. Az *Apologia* hanai kiadásából Molnár, úgy látszik, több példányt eljuttatott a Marburgban tanuló magyar diákokhoz is.¹⁸

Mindebből végül is arra kell következtetnünk, hogy *Bocskai István Apológiája* 1608-ban egyáltalán nem jelent meg Magyarországon, hanem csupán Szenci Molnár Albert és barátai gondoskodtak a röpirat három kiadásáról Németországban, 1608 első felében.

ENDRE ZSINDELY
(Männedorf)

Újabb olmtüzi hungarika a 16. századból. Az RMK III. kötetéhez szolgáltat adalékot az a kolligátum, melyet „D 39/978, 2. köteg 18. sz.” jelzet alatt őriznek a járási levéltárban. A füzet Hethesi Pethe Márton (1552—1605) dicsőítését szolgálja, aki változatos egyházi pályája során 1598. április 18-án — mint kancellár — került át a váradi püspökségből (1587—1598) a győri püspöki székbe. Unokaöccse, Iváncsi János (később a győri káptalan nagyprépostja) ekkor az olmtüzi jezsuitáknál tanult az ő költségen, így jelent meg tollából alább ismertetendő panegirikusza 1599-ben Handel nyomdájában. A 10 levél terjedelmű nyomtatvány tartalmát szimmetrikusan komponálta meg Iváncsi: két vers közé helyezve közli fő művét, Pethe Mártont magasztaló hosszú orációját, mindig és mindenütt bőven merítve természetesen az iskolai auktorok frázisaiból. A kiadvány tartalma ezek szerint a következő:

Ala: ORATIO / PANEGYRICA / IN FAVSTISSI- / MAM ATQ. AVSPICA- / TISSI-
MAM INAVGVRATIONEM REVE- / RENDISSIMI D. D. MARTINI PETHE / de
Hethees, Elcti Episcopi Iauriensis, Praepositi Capituli / Ecclesie Scepusien: ac Regni
Hungariae Cancellarij, nec / non Sacrae Caes: Regiaeq; Majest: Consiliarij etc. / Domini
et Patroni gratiosiss: edita / PER/Nobilem D. JOANNEM IWANCZY de Iwancz, / Logi-

¹² RMK I. 422. és 427.

¹³ *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai.* Kiadta Dézsi Lajos. Bp. 1898. (Idézve: Napló.) 51. k. és 355.

¹⁴ Vö.: *Napló.* 52. és *Molnár Luciusnak.* Hanau, 1610. szept. 18. (I. h.)

¹⁵ *Napló.* 48.

¹⁶ Zentralbibliothek Zürich, Ms F 199, Nr. 2.

¹⁷ Benjamin Ursinus (1587—1633), matematikus; Prágában, Lipsében és Odera-Frankfurtban működött (Christian Gottlieb Jöcher: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon.* IV. köt. Leipzig, 1751., 1735. has.), Molnár Kepler környezetében ismerkedhetett meg vele. (Vö.: *Napló.* 40. és 169.)

¹⁸ Bizonyára erre vonatkozik Váradi Farkas Gergely Molnárhoz Marburgból 1608. jún. 26-án, két héttel az *Apologia* hanai kiadása után, intézett levelének ez a része: „Az Kegyelmed szép ajándéka nálunk igen kedves, mert nem cziak magunk veszünk hasznot belőle, hogy olvashatjuk, hanem (a mi nem kicsin dolog) barátinkat is újobban nagyobb jóakaratra azoknak ajándékozásával indítjuk és híjuk. Nekem is vadnak jó barátim, kiknek, hogy immár adhatok újságot, ugyan megvidámodom, ezt gondolván.” (Napló, 273.)

ces Facult: in Al: Aca: Olomuc: studiosum, / eiusdem Reuerend: D. clientem. / OLOMV-TII. / Typis Georgij Handelij. / Anno: M. D. XCIX. — **Alb:** Epigramma. (12 soros hexameter). — **A2a-C1b:** Panegyricion. — **C2a:** Epigramma post captum recuperatumq Jaurinum primus episcopus (7 soros disztichon). — **C2b:** üres. (A kiadvány mikrofilmje az MTA Irodalomtudományi Intézetének Eötvös Könyvtárában található. Jelzete: MFC 28.)

V. KOVÁCS SÁNDOR

Kétes provenienciájú Bethlen Miklós-művek. Az *Önéletírás*, az *Imádságoskönyv*, a *Sudores et Cruces*, a *Moribunda Transylvania*, a *Penetralia*, az *Olajágat viselő Noé galambja*, a jóformán ismeretlen, csupán két lapnyi töredékben fennmaradt *Corona muralis*, az *Apologia Ministrorum*. . . és számos más tervezet, beadvány mellett a szakirodalom egybehangzóan Bethlennek tulajdonítja *Austriaca Austeritas*, az *Austriacae Austeritatis Continuatio*, és az *Austriacae Austeritatis, ejusdemque Continuationis Confirmatio* című, névtelenül, illetve álnévvel és hamis helynévvel megjelentetett politikai célzatú röpiratokat.¹

A kor e három legismertebb publicisztikai művének szerzőjét megnevező írások jól megfigyelhetően egyetlen közös forrásra nyúlnak vissza: Szabó Károlyra. Ő volt az, aki bizonyító szó, alapos indok és félreérthetetlen korabeli utalás nélkül leírta az *Austriaca Austeritas*-ról és folytatásáról: „A könyv névtelen szerzője Bethlen Miklós.”; a *Continuationis Confirmatio*-ról: „Az álnévű szerző Bethlen Miklós.”

Ha a hozzáférhető példányokat szemügyre vesszük, nem találunk olyan külsődleges jelet, possessor-bejegyzést, marginális jegyzetet, amely a szerző kilétéről tanúskodna. Valószínű, hogy Szabó Károly is kizárásos alapon próbálta a szerzőt megállapítani, s Erdélyben Bethlen Miklós volt számára az egyetlen olyan kiművelt emberfő, jó tollú publicista, akit a szerzőséggel meggyanúsíthatott. Hogy vélekedése milyen szilárd talajra épült, szemléltetően mutatja a *Falsitas toti mundo detecta*² c. vitáit, amit — Szabó szavait kölcsönözve — „legnagyobb valószínűséggel” ugyancsak Bethlen írt. E mű szerzőjének kilétét azonban éppen Bethlen Miklós fedte fel számunkra az *Önéletírása* lapjain:

„Még én külön írtam vala Heidelbergába Joachimus Camerarius, és több, az elector körül lévő jó uraimnak, és az én praeceptorimnak a professoroknak, adjungálván az akkor Bársony püspöktől Magyarorszában kibocsátott »Veritas toti mundo declarata« nevű könyvecskét cum refutatione Joannis Pósházi sub titulo: »Falsitas toti mundo detecta«, még holmi ahhoz tartozó maradékokkal.”³

E levélküldése 1672-ben történt, mely évben Pósházi műve is napvilágot látott, s a „holmi ahhoz tartozó maradékok” talán az 1672-ben egy kötetben kibocsátott *Austriaca Austeritas* és az *Austriacae Austeritatis Continuatio* lehetett.

¹ RMK II. 1293., Kolozsvár, 1672., illetve RMK II. 1319. Kolozsvár, 1673. — Bethlen szerzőségét nem kérdőjelezi meg *A magyar irodalom története* II. 344. (Bp. 1964.) sem; itt az a tévedés, hogy az *Austriaca Austeritas* jelent meg Justus de Palma Florentinus álnéven, holott ez a munka anonim jelent meg. — Legújabbban a VARGA Imre által kiadott *A kuruc küzdelmek költészete* (Bp. 1977.) c. kötet jegyzetei foglalkoznak az *Austriaca*-sorozattal. A röpiratokhoz írott latin versek szerzőségét nem látja Varga Imre bizonyítottanak, magukat a szövegeket ő is Bethlentől eredezteti. (753., 758.)

² RMK II. 1295.

³ BETHLEN Miklós *Önéletírása*. I. 261. Bp. 1955. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: V. WINDISCH Éva. E kérdéshez lásd még: ZOVÁNYI Jenő: *Bársony György cáfolói*. MKsz 1930. 293.; ESZE Tamás: *Bársony György „Veritas”-a*. ItK 1971. 667—693. Téves Köpeczi Bélának az a hivatkozása, mely szerint „Esze Tamás bizonyította be, hogy Szatmárnémeti Mihály, és nem Bethlen Miklós volt az első említett munka — t. i. az *Austriaca Austeritas* (J. J.) — szerzője.” „Magyarország a kereszténység ellensége” — A Thökölyfelkelés az európai közvéleményben. Bp. 1976. 122.

Kérdés, ha Szabó Károly e könyvnél ily nyilvánvalóan tévedett, nem tarthatjuk-e joggal ugyanilyen megalapozatlannak azonosítását az *Austriaca*-sorozat esetében is. Ítéletét az utókor kritikátlanul átvette, s Lukinich nyíltan célzatos Bethlen család-monográfiaja már magától értetődő természetességgel veszi fel Bethlen művei közé a felsoroltakat.

„Bethlen Miklóst megbízták egy röpirat megszerkesztésével, melynek álnéven s esetleg hamis nyomdahely-feltüntetéssel kellett megjelennie, hogy minden sérelmet takargatás nélkül feltárhassanak benne anélkül, hogy ezért akár a porta, akár a bécsi udvar magyarázatokat kívánhatna a fejedelmi udvartól.”⁴

Lukinich szerint a külföldi közvélemény tájékoztatása végett — s a protestáns fejedelmeknek el nem küldött levelek helyett — így jött létre az *Austriaca Austeritas*. Majd 1672-ben újabb röpirattal jelentkezett Bethlen, az *Austriacae Austeritatis Continuatio*val, amely az I. Lipót és kormánya foganasította megtorló, protestánsüldöző intézkedéseket volt hivatva előszámlálni.

Szabó Károlyval ellentétben Lukinich Imre viszont már úgy tudja, hogy Bethlen e műve befejeztével téteti kritika tárgyává Bársony György művét Pósházi Jánossal (*Falsitas toti mundo detecta*). E tény azonban még inkább felerősíti kételyeinket. Ugyanis ha a rendkívül felkészült, széles látókörű, erősen polemizáló hajlamú Bethlen írta az *Austriaca Austeritast* és folytatását, akkor a legkézenfekvőbb az lett volna, ha vitapartnere állításait cáfolva önmaga korábbi állításait védelmezte volna, s nem mással végezteti el a nagy anyagismeretet kívánó munkát.

1672. január 27-i, Teleki Mihályhoz intézett leveléből kiviláglik, hogy Bethlen jól ismer-te az *Austriaca Austeritast*. Sőt, amennyiben az alábbi kiemelt sorok az *Austriacae Austeritatis Continuatio*ra vonatkozathatók, talán a folytatására is vállalkozott:

„Minap újabb formába megírást ismét az leveleket oda fel, de az urak azt találták, a kik Csenádon együtt voltak, hogy sem instructiot, sem azt az levelet fejedelem peeséti és subscriptioja alatt nem bátorságos felküldeni, hanem in forma libelli kell egy írást csinálni és az *Austriaca Austeritashoz* alkalmaztatni és simplex credentia mellett felküldeni. Innár most ismét azon dolgozom, az mennyire én tölem lehet, ugyan derekast akarnék írni, úgy hogy ha az fejedelem nem küldi is, nyomtassák ki.”⁵ (Kiemelés tőlem: J. J.)

Bethlen szerzőségét sugallja az is, hogy öt évvel később is úgy ír az *Austriaca Austeritas*-ról és a *Confirmatio*ról, mint amelyek szerzőjét nem ismeri, s érdekes, hogy ilyen vonatkozásban a közbülsőt, az *Austriacae Austeritatis Continuatio*t nem említi. Bár eléggé furcsa, hogy 1677-ben — tehát majd másfél évtized múltán — beküld érte Kolozsvárra, és nem tud belőle példányt szerezni.

Teleki 1677-es Magyarországra való készülétekor szeretné segítségül hívni Bethlen Miklós pennáját: kiindulását megideologizáltatandó. Bethlen válasza fennmaradt, s némiképp eligazít a röpiratokhoz való viszony kérdésében. Bethlen okmányok, dokumentumok nélkülözhetlenségét jelzi, mert

„Ezek nélkül fundamentomos Manifestumot nem tudom, mint írnak, ha ezek meghvolnának, enis fel merném kötni a pennát, úgy hiszem Faigel Peter Uram, vagy Apátzai Thamás Uram mind ezekben sokat conferálhatna, mert az mint kgd mondá, hogy az *Austriaca Austeritas*bol vehetni, igaz dologh, hogy onnét vehetni, de nem szintén annyit, az mint én szeretném, más az nem tudom, ha tsak álomban láttame, de úgy tettzik azt az *Austriaca Austeritast* refutalták, azis ighen kevantatnék nekem, hadd latnám, ha nyule? vagy

⁴ LUKINICH Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Bp. é. n. (1927) — Ehhez a megállapításhoz bizonyára alapul szolgált Ráth György nyilatkozata is, aki a tulajdonában levő 1671-es *Austriaca Austeritast* egyenesen „Bethlen Miklós Kolozsvárt megjelent híres röpiratának” nevezi. MKsz 1892—93. 232—233.

⁵ TELEKI Mihály *Levelezése*. VI. 36. Szerk. GERGELY Sámuel, Bp. 1912.

medve, mert kivált abba nagy scrupulust látok, hogy az mint az Austeritásba folio penultimo az vagyon írva, toties immunis Statuum Regni in suum Regem insurrectio <esse posset> etiam armata esse posset, ezt én nem tudom, honnet citalta az Author, mert szorol szora ilyen formánn én ezt nem tudom hogy olvastam volna, ha kd tudná, hogy ki írta azt az Austeritást, igazittana reá, hadd vennem Censuráját, mert el hiszem az a betsülletes ember az dolgokban versatus lehet; semmit penigh ollyat nem szeretnem írni affélébe, az melylyet helyesenn refutálhassanak.⁶ (Kiemelés tőlem: J. J.)

Bethlen e levele szerint tehát nem ismeri az *Austriaca Austeritas* szerzőjét, amit elhithetünk neki, hiszen kellett olyan taktikai érzékkel rendelkeznie, hogy a mű szerzőjeként ezt a kérdést ilyen formában ne tegye fel az erdélyi minden titkok tudójának, Teleki Mihálynak.

Alig két hét leforgása után újból érinti a témát:

„Szent Peterről haza iövénn, küldöttem vala bé Kolosvárrá az *Austriaca Austeritas* Refutatioja, Continuatioja, és Confirmatioja utánn, az többit ugyan nem kaphattam, hanem ez utolsot, de ugy látom hogy emberségghessen oda nyomitotta az pennát, a ki írta, nemis látom szükségghesnek hogy sem én sem más affele Manifestum írásba faraddgyon, mert ott elégghé megh volna az Úgy oltalmazva írással, tsak immar lehetne fegyverrel”. . . .⁷

Ellene szól a röpiratok Bethlen-művek közé sorolásának az is, hogy a fogságban levő, önéletrő Bethlen, aki az üldözött protestáns prédikátorok védelmében írott apológiáját fő műve lapjain számon tartja, említi, hivatkozik rá — sehol sem utal a tárgyalt háromra. Nem tulajdonítja őket Bethlennek az „Erdély Solonja” munkásságát fölöttébb jól ismerő Bod Péter sem.

Bethlen Miklós szerzősége ellen tanúskodik még, hogy bár álnéven írta a *Columba Noét* — szerzőségéről áruklodik azonban „védjegye”: „az kigyó czimere alatt” nyomtatott ki műve. Ezzel a kortársak számára, nyílt titokként, egyértelműen kijelölte a szerzőt. A Bethlen család címerében volt az a kigyó. Az *Austriaca*-sorozat esetében még a közösségi tudás sem segít, az OSZK RMK II. 1293 possessor-bejegyzése csak annyit árul el: „Auctorem agnoscit comitem Toeckely”.

Az eddigiek summázataként elmondható, hogy

- a) az *Austriaca Austeritas* anonim szerzőjét nem sikerült mindeddig azonosítani. Bethlen megjegyzéséből arra lehet következtetni, hogy még 1677-ben sem tudja e mű írójának nevét.
- b) Bethlen az *Austriacale Austeritatis Continuatio* megjelenési évében ír, és kinyomtatni szándékozik egy, az Austeritásához „alkalmaztatott” művet. Ez, akár Bethlen egyéni munkája, akár alapanyag más számára, feltételezhetően azonos az *Austriacae Austeritatis Continuatio*val.

De még mindig hátra van a kérdés, hogy ki bújik meg a Justus de Palma álnév mögött, azaz: ki a *Continuationis Confirmatio* létrehozója. Érzésem szerint Bethlen hivatkozásakor kitűnik, hogy e mű szerzőjét ismeri, jó véleménnyel van róla. A *Continuationis Confirmatio* szerzőjét nem nem tudja, hanem nem akarja megnevezni: „emberségghessen oda nyomitotta az pennát a ki írta”.

Hogy ki volt ez a literátor, azt az alábbiakban próbálom felvázolni. Ha a *Falsitas toti mundo detectáról* kétséget kizáró bizonyossággal tudjuk, hogy Pósaaházi János írta, és ismerjük az ő kemény harcokban-polémiákban edzett Ausztria- és katolicizmusellenes tollát, feltételezhetjük, hogy az *Austriaca Austeritast* — és így közvetve vagy közvetlenül

⁶ 1677. júl. 24. OL P 1238, Teleki Mihály-gyűjtemény, 1677.

⁷ 1677. aug. 8. uo.

akár — a *Falsitast* is visszautasító *Evisceratio*⁸ hatására újfent tollat ragadott, s így született meg, Justus de Palma, Florentini álnév alatt a *Continuationis Confirmatio*. Bethlen sugalmazása természetesen ezzel sem kizárt.

A *Continuationis Confirmatio* esetében az álnévből kell kiindulnunk. Póсахázi több polemikus iratában élt az álnév adta rejtezési lehetőséggel. Lehetőleg úgy azonban, hogy neve az értők előtt mégse maradjon titokban. Nevének kezdőbetűit jelölte meg az „Egy Pozsonyból repült huholó bagolynak megmellyesztése” c. munkája Janus Philaethus Hydropolitanus álnévében.⁹ Bizton mondhatjuk, hogy ugyanez a J. P. bújlik meg a Justus de Palma álnévben is. De a Palma név tovább analizálható. Jelentésének megfejtése azért okozhatott eddig nehézséget, mert értelmet, sőt szimbolikus jelentéstöbbletet tulajdoníthattak neki. A PALMA azonban mozaikszó, megfejtését maga Póсахázi adja meg az Eszéki István könyvéhez frott üdvözlő sorainak aláírásában: Johannes Posaházi, Art. Lib. Mag.¹⁰

Tehát az Austriaca-sorozat legutolsó darabjának szerzőjét név szerint ismerjük, s az nem Bethlen Miklós. Ezen a nyomon elindulva kellene most már *komplex* módon végzett elemzéssel e kérdésben a végső szót kimondani. Magam a röpiratok szerzőségének problematikáját e keretek között nem kívánom, s nem is tudom megoldani. A revideálás szükségességét szerettem volna jelezni, s rámutatni arra az értelmiségi körre, mely talán Bethlen Miklós köré szerveződött, s feladatának a publicisztikai hon- és hitvédelmet tekintette. Hogy pontosan kik lehettek Bethlen támaszai, nem tudjuk, de talán nem tévedünk nagyot, ha elsősorban Póсахázi Jánosra vagy a Bársonyt ugyancsak cáfoló Szatmárnémeti Mihályra gondolunk, de érdekes adat Fajgel Péter és Apácza Tamás levélbeli említése is. S bizonyára az sem véletlen, hogy éppen Eszéki István könyvében leplezi le magát Póсахázi az utókor előtt.

E részdolgozat célja inkább az volt, hogy a Bethlen-életműből kiválogassa azokat, amelyek bizonyíthatóan nem az ő munkái. *Szövegen kívüli* indítékok alapján próbáltam megkérdőjelezni azt a — kellően 300 év után sem bizonyított, s ekként nem is cáfolt — állítást, miszerint az *Austriaca Austeritas*, az *Austriacae Austeritatis Continuatio* s az *Austriacae Austeritatis, ejusdemque Continuationis Confirmatio* anonim, majd magát álnévvel leplező szerzője mögött egyaránt Bethlen Miklóst kell keresnünk.

JANKOVICS JÓZSEF

Néhány impresszum nélküli lőcsei nyomtatvány megjelenési idejének meghatározása.

A lőcsei Brewer-nyomda, amely a XVII. században a kiadványok számát tekintve Magyarország legtermékenyebb műhelye volt,¹ számos könyvet jelentetett meg pontos impresszumadat nélkül. Helymegjelölés nélkül láttak napvilágot például ebben a protestáns műhelyben egyes katolikus szellemű könyvek; időmegjelölés nélkül — hogy hosszabb időn keresztül eladhatók legyenek — főleg széphistóriák. Aprólékos, körültekintő munkát igényel nemcsak ezeknek a nyomtatványoknak, hanem az előkerült töredékeknek a meghatározása, időrendi elhelyezése is. A betűtípus-kutatás módszerével vizsgálva a Brewer-

⁸ HARSÁNYI István Az „*Evisceratio*” c. vitairat eddig ismeretlen szerzője és magyar fordítása c. dolgozatában átveszi Szabó Károly tévedését, s úgy ítéli meg, hogy „Enyedi vitairatára írta feleletül gróf Bethlen Miklós álnév alatt az *Austriacae Austeritatis, ejusdemque Continuationis Confirmatio*.” MKsz 1922. 224.

⁹ ZOVÁNYI Jenő: *Egyháztörténeti Lexikon*. Bp. 1977. 483.

¹⁰ *Diarium theologicum* . . . Kolozsvár, 1675. RMK II. 1359.

¹ FITZ József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959. 154.

műhely tevékenységének első szakaszát (az alapítástól, 1625-től 1632-ig, a nyomdai felszerelés első felújításáig) lehetőség nyílt eddig megválaszolatlan kérdések tisztázására, néhány év nélküli nyomtatvány, ill. töredék datálására.

I. Sándor István fedezte fel a *Leucippe és Clitophon széphistóriájának* korai lőcsei kiadását.² Az antik tárgyú széphistória szövegéből igen kevés, mindössze a nyomtatvány csonka „K” íve maradt fenn. Inicialékkal, cifrákkal díszített, tetszetős külsejű könyv lehetett, az 1627-es *Nagy Sándornak . . . históriájához* hasonló.³ Sándor ezt a töredéket tipográfiai érvek (betűkészlet, szedéstükör mérete) és kiadástörténeti szempontok alapján az 1627—1630 közötti évek termékének tartotta, az akkori széphistória-sorozat tagjának. Felhívta a figyelmet arra a magyar nyelvű kalendáriumra is, amely halványan látható a töredék egyes lapjain. A naptár makulatúrájára kerülhetett rá második réteggént, az elsőnél jobban olvashatóan a história szövege; így a fennmaradt töredék próbanyomat lehetett.

A kalendárium azonosításával az eddiginél pontosabban meg lehet határozni a *Leucippe és Clitophon* nyomtatási idejét. A naptár ugyanis nem azonos a fennmaradt 1626., 1627., ill. 1629. évre szóló lőcsei naptárak egyikével sem, bibliográfiai leírásból még nem ismert. Tizenhatodrészt alakú, a töredék K_{1b}, K_{2a}, K_{3b}, K₄- lapjai őrizték meg a kalendárium csaknem teljes „B” ívét (a B₅ és B₈ levél kivételével), tehát a naptártáblákat július második felétől, valamint a vásárok jegyzékének egy részét. A hónapversek megegyeznek az 1632-re szóló kolozsvári kalendárium verseivel.⁴ A naptár a vasárnapi betű, a változó egyházi ünnepek és a Brewer-nyomda működési ideje alapján csak az 1632. évi lehet. (Más nyomda a betűkészlet alapján nem is jöhet számításba.) Ennek 1631 őszén kellett elkészülnie, valószínűleg a lőcsei nagy őszi vásárra (október 16.),⁵ így feltételezhető, hogy a széphistória próbanyomata még ez év végén, de — terjedelmesebb nyomtatványról lévén szó — inkább a következő évben került rá a makulatúrára. A széphistória tipográfiai kiállítása azt is bizonyítja, hogy a nyomtatvány 1632. évnél későbbi nem lehet: a műhelyben éppen ez idő tájt történt a készlet felújítása, s 1633-ban már az új szövegtípust használta volna a nyomdász a *Leucippe és Clitophon* kinyomtatásához. A nyomtatvány legvalószínűbb megjelenési ideje tehát 1632. Az első lőcsei históriásorozat időhatára amúgy is hosszabb, hiszen még a következő évben is napvilágot látott egy: a *Poncianus császár históriája*.⁶ Eddigi ismereteink alapján tehát 1627-től 1633-ig adott ki Laurenz Brewer a legnépszerűbb magyar nyelvű verses és prózai históriákból egy sorozatot.

II. Egy másik lőcsei széphistória-kiadás pontos datálásához már nem állnak rendelkezésünkre teljesen megbízható adatok: csak nagy valószínűséggel kb. 5 éves időközt lehet megjelölni. A *Jovinianus história* egy hely és év nélkül megjelent kiadását Szabó Károly még XVI. század végének tartotta.⁷ György Lajos a moralizáló história magyarországi kiadásairól írt tanulmányában⁸ megállapította, hogy a fenti, impresszum nélküli nyomtatvány későbbi egy 1596 körüli debreceni kiadásnál,⁹ valamint egy másik, még meg nem határozott töredéknél is;¹⁰ a töredék némileg romlott szövege további változtatásokkal

² SÁNDOR István: *Töredék Leucippe és Clitophon széphistóriájának egy ismeretlen kiadásából.* = MKsz 1964. 354.

³ RMK I. 564.

⁴ RMK I. 621.

⁵ Az 1627-re szóló kalendárium ajánlását október 9-i dátummal írta alá Laurenz Brewer. A lőcsei éves vásárok tartásáról I. HAIN, Caspar: *Zipserische oder Leutschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung.* Kiad. Bal Jeromos, Förster Jenő, Kaufmann Aurél. Lőcse 1910—13. 5.

⁶ RMK I. 630.

⁷ RMK I. 369. — RMNy App. 74.

⁸ GYÖRGY Lajos: *Jovinianus.* = ItK 1918. 159—180.

⁹ RMNy 777.

¹⁰ RMK I. 2114.

olvasható a vizsgált nyomtatványban. György Lajos keveset módosított Szabó Károly meghatározásán: a *Jovenianus históriát* a XVII. század első negyedéből származtatta. Az Országos Széchényi Könyvtár — nem változtatva az időmeghatározáson — ezt a kiadást már a lőcsei nyomtatványok közé sorolta, mégpedig — a tipográfia alapján — a Brewer-nyomda első termékei közé, hiszen Laurenz Brewer 1625-ben kezdte meg tevékenységét.

A Brewer-nyomda történetével, a nyomdai felszerelés rendszerező tanulmányozásával foglalkozó kutatások eredményei azonban nem támasztják alá sem Szabó Károly, sem György Lajos feltevését e kiadvány megjelenési idejéről. A negyedrét alakú, két ív terjedelmű füzet ugyanis olyan nyomdai anyaggal készült, amely csak később került a lőcsei műhely birtokába a már említett felújítással, ill. azt követően: az antikva szövegtípust ma ismert és datált kiadványban 1633-tól használták, a címben előforduló szép metszésű kurzívot csak 1641-től, a szedett iniciálé nagyméretű antikváját pedig csak 1644-től. A *Jovenianus históriának* ez a kiadása tehát legkorábban az 1640-es években jelenhetett meg. A nyomtatvány meglehetősen egyszerű külsejű, külön címlapja nincs, a szövegtípus kopott, eléggé használt, az alsó sorok túlfestékezettek; valószínűleg ez tévesztette meg Szabó Károlyt és György Lajost a datálásnál, pedig ez a szövegtípus csak elhasznált, de metszése nem hasonlít a XVI. századi antikva betűtípusokhoz, annál sokkal finomabb, lekerékítettebb. Lőcsén ez a típus 1633-tól 1674-ig volt használatban; az 1630-as években szép külsejűek voltak az ezzel nyomtatott könyvek: az 1640-es évek elejétől fokozatosan romlott, összefüggő szövegben 1660 után már nem is használta a nyomda, csak igénytelen külsejű kalendáriumokban. A *Jovenianus história* a szövegtípus kopottsága, elhasználtsága alapján az 1640-es évek második felében, ill. az 1650-es években megjelent lőcsei kiadványok közé sorolható.

1647—1656 között Laurenz Brewer ismét számos széphistóriát, ill. népszerű, világi jellegű verset adott ki: pl. *Az edgyes életnek kedvetlen és káros voltáról* (1647), *Szép beszélgetés két asszony ember, Ágota és Borbála között* (1650), *Az Fortunaturól íratott szép nyájas beszédű könyvecske* (1651), *Ponciánus császár históriája* (1653), *Az asszonyi nemnek nemességéről, méltóságáról és dicsőretéről, Lupuj vajdáról való ének* (1655), *História az régi híres neves Trója városának. . . megszállásáról* (1656) stb.¹¹ Ennek a sorozatnak lehetett tagja a *Jovenianus história* is.

A nyomtatásra felhasznált papír vízjele nemcsak ezt az 1647—1656 közötti terminust igazolja, hanem közelebbi datálást is lehetővé tesz. A koronás magyar címer két másik lőcsei nyomtatvány papírján is megjelent: 1650-ben Manuel Alvarez *De institutione grammatica* és 1651-ben a *Felicitati perpetuae florentium conjugii*. . . c. könyveken.¹² A lőcsei műhely 1625—1664 közötti papírfelhasználását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a Brewer-nyomda papírbeszerzése zömmel állandó forrásból történt (valószínűleg közvetlenül a papírmalmokból), kisebb részben, kiegészítésként kereskedőtől apróbb tételekben, Az ilyen kis mennyiségben vásárolt papírt a nyomda még abban az évben elhasználta, vagy pedig — és ez a ritkább — két év alatt. Az említett 1650-es, 1651-es kiadványok és a *Jovenianus história* vízjele nem teljesen azonos ugyan, de egymástól csak alig eltérő variáns. Elképzelhető tehát, hogy néhány évvel előbb vagy utóbb készíthette ugyanaz a feltehetően felső-magyarországi, ma már nem azonosítható papírmalom; az viszont csaknem bizonyosra vehető, hogy a kereskedőtől egy tételben, egyszerre vásárolta a nyomda, mert ilyen papírra negyven év alatt soha máskor nem nyomtattak Lőcsén, csak az említett két évben. Mégis óvatosságra int az a tény, hogy a vízjelek vizsgálatánál eddig csak 145 könyvet tudunk számításba venni, s mindig akadhat további példány, amely némileg

¹¹ RMK I. 795, MKSz 1879. 23 = Sztr. I. 1998/205. I. 848, I. 872, I. 901, I. 902, I. 909.

¹² RMK II. 725 és II. 750.

módosíthatja az eddig kialakult képet. A *Jovenianus* *historia* nyomtatási idejét így legcélszerűbb 1650 körülre tenni: nagyon valószínű, hogy ez a széphistoria-kiadás 1650-ben vagy ezt az évet megelőző, ill. követő egy, legfeljebb két évben került ki Laurenz Brewer sajtója alól.

III. Egy további lőcsei széphistoria pontosabb datálása példány híján sajnos nem lehetséges. Harsányi István fedezte fel Huszti Péter *Aeneis*ének egy XVII. századi kiadását, ill. annak három levélnyi töredékét Nánási István *Szű titka* c. (Kolozsvár, 1670.) művének kötéstáblájában. Elfogadva Szily Kálmán véleményét, 1630 körüli lőcsei kiadásnak tartotta.¹³ A sárospataki református könyvtárban őrzött példány azóta megsemmisült, vagy lappang. Harsányi feltevéseinek bizonyítására alig hoz fel érvet, s amit felhoz, az is az ő véleményét cáfolja: „... az Aeneis-kiadás betűi tényleg egyeznek Felvinczi György: Igen Szép Historia. . . c. 1689-ben Lőcsén megjelent széphistoria betűivel.” Csakhogy a szép könyveiről ismert lőcsei nyomda nem használta 59 éven keresztül ugyanazt a típust! A második nagy felújítás a Brewer-műhelyben 1674-ben történt, az alapító fia, Samuel Brewer idejében. Az 1689-ben használt szövegtípusok tehát csak az említett évtől voltak a nyomda birtokában, a Harsányi által látott töredéknek így a XVII. század utolsó negyedéből kell származnia. Az 1670-es kolozsvári könyv (melynek kötése nem a nyomtatással egy időben készülhetett) ugyancsak ezt teszi inkább valószínűvé.

IV. A széphistoriáról áttérünk a Brewer-nyomda másik népszerű termékére, a katekizmusokra. Lutheránus, kálvinista, ironikus szellemű katekizmusok egyaránt napvilágot láttak Lőcsén; a Heidelbergi Káté pl. a XVII. század során itt jelent meg a legtöbb kiadásban.¹⁴ A Szárászi Ferenc-féle káté lőcsei kiadásának rejtélyét Nagy Barna kitűnően és látványosan megoldotta,¹⁵ megállapításai nyomdatörténeti szempontokat figyelembe véve csak kevés kiegészítésre szorulnak.

Az említett káté unikumot a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen) őrzi; az 1960-as évek elején egy kiállítás során fedezték fel ezt az addig még ismeretlen kiadást. Nagyon ízléses, egyszerűségében is szép kiállítású, kis méretével kitűnő könyvecske; érdekessége, hogy lapszámozása 501-nél kezdődik és 583-ig tart, tehát része lehetett egy testesebb kötetnek, viszont az eleje és vége le van ragasztva, tehát önállóan használták, nem lehet tudni, miért és mióta. A leragasztott előlap átvilágításával bizonyossá vált, hogy a káté a Szenci Molnár Albert-féle zsolttárok után következett. Maga a fennmaradt rész is a Heidelbergi Káté Szárászi Ferenc által fordított szövege Szenci Molnár Albert átdolgozásában: Molnár 1612-es oppenheimeri kátékiadását¹⁶ követi (a sajtóhibákkal együtt), csak helyesírása fejlettebb.

A kis kötetet Nagy Barna határozta meg lőcsei nyomtatványként, s azonosította a régóta hiányolt 1627-es lőcsei énekeskönyvvel. Ács Mihály írta ugyanis az *Új zengedező menyeyi kar* c. énekeskönyvének előszavában: „Még 1627. esztendőben Brewer Lőrincz által Lőcsén nyomtatott énekeskönyv igen csekély, és még kevés énekeket foglal magában.”¹⁷ Nagy Barna szerint ez az 1627-es lőcsei nyomtatvány volt a „*Psalterium Ungaricum* első magyarországi kiadása.

Csakhogy Ács Mihály megjegyzése nem vonatkozhatott erre a zoltár- és katekizmus-kiadásra: ez már csak azért is valószínűtlen, mert 500 lapon aligha nyomtattak „keves éneket”; azonkívül tipográfiai szempontokat figyelembe véve is kizárt, hogy ez a könyv az 1627-es esztendőből származzék. A nyomtatványon látható kisméretű antikva és kur-

¹³ MKsz 1912. 324. p. — A kolozsvári könyv: RMK I. 1103.

¹⁴ NAGY Barna: *A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai a XVI. és XVII. században*, 47. = A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Bp. 1965.

¹⁵ Uo.

¹⁶ RMK I. 435.

¹⁷ Nagy Barna hivatkozik Erdélyi Pál idézetére: MKSz 1899. 131. p.

zív szövegtípust, valamint a fejezet cím betűtípusát 1633-tól használta a Brewer-nyomda. A kiadás datálása jóval nehezebb, mint a korábbi esetekben; a betűtípusokról csak annyi állapítható meg, hogy kissé használtak (legalább 4–5 év óta nyomtattak velük; ennyi idő után már parányi változások észrevehetőek a típusnál), de nem annyira, hogy szabad szemmel, az első látásra is feltűnő legyen a kopottságuk. (Ez általában a szövegtípus 15 évi sűrű igénybevétele után következett be. Természetesen a nyomdák azután is alkalmazták az ilyen típusokat a nyomtatásnál, sőt a legtöbb magyarországi műhelyre a készlet ilyen állapota volt a jellemző ebben az időben. Az elkopott típusok csak kb. 35–40 évi rendszeres használat után lettek igazi „Karancsi-betűk”.) A zoltár- és katekizmuskiadás a betűkészlet állapota alapján az 1640-es évekre tehető. Nemcsak a betűk kopása, hanem az ékezetes betűk (ő és ű mellett ritkábban ö, ü) előfordulásának gyakorisága is az 1640-es évek mellett szól. Az 1630-as évek végén, az 1640-es évek elején Laurenz Brewer vallásos, kegyességi, énekeskönyv- és imádságoskönyv-kiadásainak száma jelentősen megnőtt az addigiakhoz képest; a környékbeli főúri, nemesi, gazdag polgári mecénások támogatása kedvezően hatott a nyomda ilyen irányú tevékenységére. Laurenz Brewer egyetlen bibliakiadása is ebből az időszakból, 1644-ből származik (*Új Testamentom*).¹⁸ A felhasznált betűkészlet és a kis méret hasonlónak tesz ki ezt az újtestamentum-kiadást a zoltár- és katekizmus-kiadáshoz. Valószínűnek látszik, hogy az utóbbi kötet is 1644 körül került ki Brewer sajtója alól (ezen a meghatározáson az egész 1640-es évtizedet érteve).

Nagy Barna szövegkritikai elemzései nem mondanak ellent ennek az 1644 körüli nyomtatási évnél, hiszen egyik datált kátékiadásról sem bizonyítható, hogy a fent említett lőcsei kiadást követte volna. Szenci Molnár Albert 1612-es oppenheimeri kátékiadását használta fel Keresszegi H. István prédikációiban (1640),¹⁹ az amszterdami bibliában megjelent káté (1645)²⁰ ugyancsak arra támaszkodott. A lőcsei és az amszterdami káté, amely ugyanarra a forrásra megy vissza, de egymástól független két kiadás, nagyjából egy időben vagy néhány év eltéréssel jelenhetett meg. A *Psalterium Ungaricum* első ismert hazai kiadása pedig 1635-ben jelent meg először Lőcsén.²¹ Így az Ács Mihály által említett 1627-es énekeskönyv továbbra is ismeretlen marad előttünk.

V. Végül egy rövid megjegyzés a *Christliche Leich-Predigt* c. 1631-ben, Körmöcbányán elmondott német nyelvű gyászbeszéd kiadásáról.²² Horváth Ignác vetette fel, hogy esetleg lőcsei nyomtatvány,²³ Jan Čaplovič bibliográfiájában ugyancsak így szerepel,²⁴ ezt azonban — ismerve a lőcsei fraktúr betűkészletet — kizártnak tekinthetjük.

PAVERCSIK ILONA

¹⁸ RMK I. 761.

¹⁹ RMK I. 708. Nagy Barna i. m. 51.

²⁰ RMK I. 766.

²¹ RMK I. 649.

²² MKsz 1890. 266. = Sztripszky II. 2520/68.

²³ Uo.

²⁴ ČAPLOVIČ; Ján: *Bibliografija tlači vydanych na Slovensku do roku 1700 diel 1*. Martin, 1972. 796.

FIGYELŐ

Az Allgemeine Literatur Zeitung és a magyar jakobinus mozgalom. Kutatásunk még keveset foglalkozott a 18. századi hazai politikai és kulturális események külföldi sajtóvisszhangjával. Pedig e korszak szakemberei számára nem ismeretlen, hogy — különösen németországi — hírlapok és folyóiratok gyakran foglalkoztak Magyarországgal. Ez a hazánk iránti érdeklődés különösen a század utolsó évtizedeiben élénkül meg. Okai között bizonyára első helyen szerepelhetett az a Herder munkássága nyomán kibontakozó érdeklődés, amely a szlávokon kívül a többi kelet-európai kis népre is kiterjedt. A német irodalmi és tudományos folyóiratok rendszeresen közöltek recenziókat a magyarországi kiadású tudományos művekről — a nyelvi okok miatt természetesen főként azokról, amelyek németül, esetleg latinul íródtak. De a nyolevanes — kilencvenes években kibontakozó politikai események is felkeltették a német sajtó figyelmét: a jozefinista reformok éppenúgy, mint a nemesi mozgalmak, majd a magyar jakobinusok törekvései és szervezkedése. E németországi magyar vonatkozású publikációk mögött sokszor találkoztunk hazai informátorokkal, tudósítókkal, akik szükségét érezték annak, hogy a hazai törekvésekről, fejleményekről — a Habsburg-birodalmon kívüli publikációs eszközökkel élve — tájékoztassák a szélesebb európai közvéleményt. Ezért jelenhetett meg például Schlözer híres folyóirataiban, a *Briefwechseln*ben és a *Staatsanzeigen*ben oly sok magyarországi közlemény, hiszen Schlözer egykori magyar tanítványai közül sokan továbbra is kapcsolatban maradtak vele.

Hazai kutatásunk e meglevő fogyatékoságán enyhített Karl-Heinz Jügeltnak, a rostoki Egyetemi Könyvtár igazgatójának, a korszak német — magyar kapcsolatait kutatójának újabb értékes kutatási eredménye. Már néhány évvel ezelőtt közzétette azoknak a munkáknak recenzióit feltáró publikációját, amelyek magyar vonatkozásúak voltak, és az *Allgemeine Literatur Zeitung* 1785 — 1803 közötti évfolyamaiban jelentek meg.¹ Újabbban pedig kiemelte e recenziók közül azokat, amelyek a magyar jakobinus mozgalom későbbi vezetőinek és tagjainak 1791 — 1792-ben kiadott munkáiról íródtak a híres jénai újságban, és közölte teljes szövegüket.²

Ezek sorában a lapnak Martinovics Ignác híres *Oratio ad proceres et nobiles regni Hungariae* c. névtelenül megjelent művéről, Hajnóczy három jogtörténeti munkájáról, valamint Abaffy Ferenc szintén névtelenül közölt rópiratáról megjelent kritikáit ismerhetjük meg. E jénai visszhang ismerete annál is fontosabb, hiszen — miként a szerző kiemelte — pl. Martinovics művének az udvar részéről megindított üldözése röviddel e recenzió megjelenése után vette kezdetét. (A recenzensek között egyébként többször Johann Christian

¹ JÜGELT, Karl-Heinz: *Die Recensionen der ungarischen und Ungarn betreffenden Schriften in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“*. (1785 — 1803). Rostock, 1976. (Diss.)

² Uő.: *Die ungarische Jakobinerbewegung in der „Allgemeinen Literatur-Zeitung“*. = *Wissenschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck-Universität Rostock*. 26. Jg. 1977. 307 — 315.

von Engel szerepelt.) De természetesen tartalmilag is megérdemli kutatásunk figyelmét e fontos recenzió-gyűjtemény.

Tanulmánya második felében a szerző arról tájékoztat, hogy az *Intelligenzblatt*-ban a századfordulón milyen hangon emlékeztek a magyar jakobinus mozgalom mártírjára vagy fogságot szenvedő íróira. E közlemények is azt bizonyítják, hogy a lap a magyarországi fejleményeket ekkor is nagy figyelemmel kísérte.

KÓKAY GYÖRGY

A Toll (1929 – 1938) repertórium. A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei alapvető jelentőségű repertóriumainak immár kilencedik köteteként látott napvilágot Lakatos Éva szerkesztésében *A Toll repertórium*a, úttörő munkájával hozzásegítve a folyóirat megismeréséhez, tanulmányozásához.

Az I. világháború előtti jelentéktelen előzmények után 1929. április 14-től 1938. november 28-ig 35 és 58 oldal között váltokozó terjedelemben jelent meg az ellenzéki polgári folyóiratok között feltűnően hosszú életű orgánus. Felelős szerkesztője és kiadója a méltatlanul feledett Kaczér Vilmos volt. Fénykorát a lap 1929–1930-ban élte, akkor hetente adták ki, az ötödik számtól Zsolt Béla főszerkesztésében. 1930 decemberében a cenzúra engedély nélküli politizálás miatt betiltotta utcai árusítását, a főszerkesztő is levetette nevét a címlapról. Ez után a folyóirat előbb kéthetente, havonta, majd még ritkábban és egyre csökkenő terjedelemben jelent meg. Állandó munkatársai nagyrészt a kor legjelentősebb fiatal radikális polgári írói és esztétái voltak. Közülük is kiemelkedik Zsolt Béla, Hevesi András és Márai Sándor, akiknek mindmáig feltáratlan publicisztikája *A Toll* legpregnansabb megnyilvánulásai közé tartozik. E húszas években induló írók első-sorban regényeikben alkottak jelentőset, nagyobb figyelmet érdemelnének azonban irodalomtörténetünkben Zsolt rendkívül radikális, bátor publicisztikája, Hevesi csillogó logikájú, megtéveszthetetlen racionalitású esszéi és Márai elegáns, hajlékony, kimérten pontos írásai is. A „második reformkor” nagy nemzedékéből gyakran — s legtöbbször álnéven — írt a lapba Ignotus és Hatvany Lajos is. *A Toll* tág spektrumát bizonyítják a munkatársak közt olyan nevek, mint József Attila, Nagy Lajos és többek közt Illyés Gyula.

A folyóiratról az akadémiai kézikönyv ismertetésén kívül mindmáig egyéb publikáció nem jelent meg.

E füzet nagyságú, Berény Róbert rajzával díszített, színes borítójú folyóiratra első-sorban a sokoldalúság és a változatosság jellemző. Állandó rovatai közül figyelemreméltóak a bevezető, irodalmi, közéleti aktualitásokhoz kapcsolódó, vitázó, gyakran debatter modorú glossza, a politikai, társasági híreket elemző *Külföldi levelek*, a színház- és film-rovat és az egy-egy nagy vállalat, bank belső ügyeit tárgyaló, esetenként tendenciózus, reklám ízű *Közgazdasági Toll*. A folyóirat bár a közélet egyéb ágait is felölelte, elsősorban irodalmi jellegű volt. Népszerűségét is nagyrészt irodalmi ankétjainak köszönhette. A szenzációs Ady-revizió mellett jelentősek a Molnár Ferencről, Kiss Józsefről, Bródy Sándorról vagy az irodalmi kritika helyzetéről folytatott vitái is. Kritikai rovata leginkább polgári esztétákat foglalkoztatott, és tartalmában is meglehetősen egyoldalú volt; általában saját íróinak munkásságát kísérte figyelemmel, ezek méltatásakor azonban reális, megbízható. Elfogultságait inkább hiányai mutatják, így jelentőségénél sokkal kisebb terjedelemben foglalkozik a lap például az éppen ebben az időben meginduló és megerősödő népi irodalommal. Amennyire kiemelkedő *A Toll* az irodalmi és a közélettel foglalkozó esszéiben, határozott irodalompolitikai megnyilvánulásaiban, annyira gyenge szépirodalmi részében. S bár a lap József Attila, Fodor József, Somlyó Zoltán, Komlós Aladár,

Németh Andor prózáját is közli, mégis túlsúlyban a másodosztályú, társasági, csevegő, tárca-novellák és a folytatásos regények vannak.

A lap és repertóriumra több szempontból különleges figyelmet érdemel, egyrészt mivel a polgári, baloldali folyóiratok közül a leghosszabb életű volt, másrészt széles olvasótáborra, nagy közönségnek szánt, azt erőteljesen befolyásolni akaró hangvétele miatt is. Mert *A Toll* elsősorban bulvár hangvételével, hangsúlyozottan népszerűsége törekvő stílusával különbözött jobbra elvi, magasabb igényeket kielégítő lapársaitól. Úgy hisszük, hogy a lap legtöbbször közvetett, irodalmi vitákon, kritikákon és egyéb közéleti megnyilatkozásokon átszűrődő mentalitása, világnézeti attitűdje új szempontokat, megbízható és jellemző adatokat adhat közelmúltunk polgári baloldalának alaposabb megértéséhez, egy meglehetősen széles olvasói és társadalmi réteg gondolkodásmódjának alaposabb feltárásához.

„Az értékek revízióját és a fogalmak tisztázását *A Toll* főképp színvonalas, érdekes író-ankétjaival végezte el. Ezek közt az első a hírhedt Ady-revízió volt (1929-ben), amely országos feltűnést keltett” — írja a repertórium bevezetőjében Komlós Aladár. Magával az Ady-revízióval, s különösen Kosztolányi és József Attila cikkeivel irodalomtörténet-írásunk sokat foglalkozott, megnyugtató értékelését elvégezte. Mindmáig nem történt meg azonban *A Toll* publikációjának egységes egészként való értelmezése. Holott, úgy tűnik az egész Ady-revízió belül e megnyilatkozások egy sajátos állásfoglalást, különvéleményt tükröznek, amelyek nemcsak *A Toll* megismeréséhez vihetnek közelebb, de az egész revízió megítélését is differenciáltabbá tehetik.

Elsősorban Illyés Gyula alapos elemzése alapján terjedt el az a nézet, hogy Kosztolán hírhedt pamfletjével, véleményével egyedül állt. „Ha Kosztolányi a katolikusok vagy a protestánsok, az istentagadók vagy a királypártiak állásáról kezd harcba, egy pártot tán kerít maga köré, bár ez nem bizonyos. Így olyan területre tévedve, ahol ő nem volt bennszülött — mindenkit nyakába zúdított párt-, kor- és felekezetre való tekintet nélkül.” Illyés a revíziós summázataként megállapítja: „A tisztázás — noha mindenki érzett tisztáznivalót — megható visszaemlékezésekre és rajongó áradozásokra volt újabb alkalom.”

Megítélésünk szerint ez alapjában véve helyes megállapítások finomításra szorulnak. Úgy véljük, *A Toll* hozzászólóinak nagy része nem állt ilyen élesen szembe Kosztolányival. Ez írások egységes értelmezése, közös vonásaik vizsgálata kimutathatja, egyrészt azt, hogy Kosztolányinak voltak társai: *A Toll* íróinak nagy része, de ezenkívül mások is osztoztak — ha kissé differenciáltabban is — állásfoglalásában. Másrészt *A Toll*-ban megjelent hozzászólások ilyen egységes szempontú elemzése — a repertórium segítségével is — rámutathat arra, hogy azok a hatások és körülmények, melyek Kosztolányi pamfletjét és markáns esztétikáját kiváltották, a kor más polgári íróira is hatottak, voltak közöttük olyanok is, akik Kosztolányihoz hasonló módon reagáltak ezekre.

Elgondolkodtató, hogy *A Toll* szinte minden hozzászólója elítéli, illetve háttérbe szorítja Ady politikai költészetét. Verseit gondolatilag tisztázatlannak, többértelműnek ítélik. Egyformán szembefordulnak Ady retorikájával, gyakran gátlástalan szenvedélyeivel. Legfeltűnőbb azonossága e cikkeknek az Ady költészetében, főleg azonban az őt körülvevő mítoszban meglevő irracionális elutasítása. Váteszi lobogásával szinte minden írás szembehelyezkedik, idegenkednek fedezetlennek vélt messianizmusától is. Honnan ez az optikai csalódás? Ady költészetének ilyen, talán nem alaptalan, de mindenképpen egyoldalú értelmezése ez az eltorzult ízlés?

Úgy véljük, *A Toll* Ady-revíziójának jelentőségét csak akkor láthatjuk világosan, ha a kor frazeológiájával szembesítjük. Az ellenforradalmi Magyarország deklaratív, mindenféle lelkesedést és alantas ösztönöket felszító és ehhez Ady költészetét is felhasználó stílusával fordultak szembe e revízió ürügyén *A Toll* írói. Szembefordultak egy Ady-kép-

pel, mert ízlésbe szorított világnézetük tagadta saját koruk politikáját és elvetélt forradalmait. Támadták Ady politikai költészetét, mert csalódtak általában a politikában. Verseit gondolatilag tisztázatlannak, többértelműnek ítélték, mert undorodtak e revíziós magyar blaszfémia ködös frázisaitól, mert undorukban csak tiszta, fénylő logikájú, egyértelmű gondolatokat tudtak elviselni, ez lévén egyetlen fegyverük. S mert megvetették a retorikát és szenvedélyt, felnagyították ezt Adyban, hogy róla beszélve támadhassák. E polgári írók joggal pesszimisták voltak, idegen volt hát nekik Ady hite, tüze. Ízlésük tiltakozott Ady aktualizált kultusza ellen. Ady értékelése ürügyén *A Toll* írói és baloldali szövetségeik a ráció, a józan értelem mellett tettek hitet. Ízlésükkel általában is nem csak Ady költészetét támadták hát, hanem koruk stílusát, légkörét. Tragikus helyzetüket bizonyítja, hogy képtelenek voltak beleélni magukat Ady és a második reformkor hitébe, hogy nem vették észre tanításainak aktualitását. Egyetlen hozzászóló sem látja meg például Ady antifeudalizmusát. Reménytelen körülményeik szorításában elfelejtik késői nagy gondolati verseit és verseinél pedig sokkal egyértelműbb publicisztikáját is. A hivatalos irodalom meghamisította Adyt, ők — ha ellenkező előjellel is — de tovább torzították.

A Toll az *Előőrson* és az *Új Nemzedéken* kívül legtöbb támadását a *Nyugat* ellen vívta. Míg azonban az előbbi lapok esetében ekkor egyértelműen a jobboldaltól, primitívségtől határolta el magát, s így védekező reflexiói közben programját, szembenállását fogalmazta meg, addig a *Nyugathoz* való viszonya már sokkal bonyolultabb. Köztudomású, hogy a *Nyugat* koncepciója 1919 után megváltozott, s ha örököse maradt is hagyományainak, egy l'art pour l'art esztétika jegyében, különösen Babits szerkesztése idején — elfordulása korától korábbi baloldaliságának elhalványulását is jelentette. Ezért a *Nyugathoz* való viszony a polgári baloldal keretein belül meghatározó volt. Míg *A Toll* jobboldali lapokkal való konfrontációja pusztán alapvető attitűdjét, baloldaliságának tényét tükrözte, addig a *Nyugattal* való szembenállásának mértéke e baloldaliság pontosabb körvonalait is kirajzolta.

E politikai, irodalompolitikai okokon kívül azonban *A Toll* viszonyát a *Nyugathoz*, de különösen Babitshez meghatározózták személyes tényezők is. Komlós a Babits—Ignotus ellentétre utal, szívesen olvastunk volna előszavában Hatvany szerepéről is, hiszen Hatvany Lajos álnéven sokat írt a lapba, befolyásolta szerkesztését, és valószínűleg közvetve anyagilag is támogatta. Erre utalnak nemcsak az *Új Nemzedék* támadásai, de a lapban megjelenő hirdetések és a tendenciózus, reklámmíű gazdasági hírek publikálása is. Mindezen objektív irodalompolitikai és részben szubjektív személyi okok következtében *A Toll* eleve és mindvégig szembenállt a *Nyugattal* és új szerkesztőjével, Babitscsal. Jól bizonyítja azonban e szembenállás ideológiai hátterét és Babits magatartásában is rejlő okait, hogy a másik szerkesztővel, Mórciz Zsigmonddal szemben ilyen merev támadó magatartást a lapban nem tapasztalhatunk.

A Babitscsal való szembefordulás első megnyilvánulása egy glossza, már az 5. számban, amely bejelenti Babits — később visszavont — szándékát, hogy kiválik a *Nyugat* szerkesztéséből, közli, hogy felolvasást tart az Akadémián, s most Vargha Gyula halála után alighanem bekerül végre a Kisfaludy Társaságba is. Mindehhez a lap rendkívül éles hangon hozzáfűzi, hogy csodálkozásra semmi ok, Babitsot eddig is csak tévesen hihették destruktívnak, eddig sem volt baloldali: „Egy kínos félreértéssel kevesebb, egy eltévedt költő hosszas kerülők után végre hazaérkezett.”

Lényegében ugyanezt az álláspontot tartalmazza Zsolt Béla: *Csendes válasz Babits Mihálynak* (1929/21) című cikke és glosszája is, melyekben Babitsnak az Ady-revizióra reflektáló *Személyes ügy?* című írására válaszol. Cikkében társai elárulásával vádolja Babitsot, glosszájában pedig épp a *Nyugat* megalkuvó magatartásával szemben határolja el lapját.

A következő megnyilatkozás már differenciáltabb, a 23. számban Németh Andor: *Így írnak ök* címmel Szabó Dezső: *Filozopter az irodalomban* című pamfletjére utalva szól Babits új regényéről, a *Halál fiairól*. Megvédi Szabó Dezső otromba támadásaitól, ugyanakkor azonban megállapítja, hogy a regény végén kisiklik, világnézetileg megbicsaklik. Imrus a tanári állás elfogadásával — éppúgy, mint Babits — a fennálló rendet szolgálja, s így jobboldali áruló lesz. Ezt a megalkuvást, egyetértve Szabó Dezsővel, jellegzetesen filozopter megatartásnak ítéli. Ezt követi Hevesi András *A filozopter védelme* című írása, melyben szellemesen ironikus, arisztokratikus fölényvel megvédi Babitsot. Úgy véli, Babits fiatalságának idején a sokféle klikk és hatalmi tényező közül elvont személytelenségével legkevésbé még éppen az állam nyomorította meg a filozoptert. Ezt a viszonylagos függetlenséget — csak egy személytelen hatalomtól való függést — próbálta ki Imrus — és Babits —, így tehát akkor még nem volt áruló. Napjainkban már az Állam nagyon is személyes arculatot nyert, ezért:

„Az Állam nem bizonyult Babits Mihály pályafutásában eléggé engedékeny és szemleges Maecenasnak. A költő már több mint tíz éve a maga útján jár és közszereplése azóta abban merül ki, hogy felváltva elfogadja és elutasítja a különböző oldalakról kínálgató szövetségeket, ami az igazi írástudó jogos és megengedett taktikázása, hogy megőrizze magányát.”

Ilyen előzmények után úgy hisszük, új, erősebb megvilágításba kerülhet József Attila hírhedt Babits-ellenes pamfletje is (*Az Istenek halnak, az ember él.* 1930. jan. 10.). Tisztán láthatjuk, hogy nem pusztán meggondolatlan, kihívó, vagabund megnyilatkozásról van szó. Ez az oly tragikus következményeket kiváltó cikk nem csupán egyéni sérelmeket torolt meg. Éles, arrogáns hangjával és tartalmával is nagyon jól beleilleszkedett *A Toll* lényegében világnézeti háttérű támadásai sorába.

A repertórium legnagyobb érdeme, hogy segítségével legendákat oszlatathatunk; *A Toll* tanulmányozása túlnőhet a lap jelentőségén, és többek között Kosztolányi vagy József Attila pályájának egyes mozzanatait is gazdagabb, differenciáltabb fényvel világíthatja meg.

Fentiekkel érzékeltetni igyekeztük: a repertóriumot alapvető fontosságúnak tartjuk, hiszen, mint Komlós Aladár írja: „a 20-as 30-as évek magyar irodalomtörténetét bajos megírni *A Toll* figyelembevétele nélkül.” Ha végül negatívumairól is szólunk, ezzel nem értékeit akarjuk csökkenteni, pusztán a repertórium belső, másodlagos jelentőségű koncepciózavaraira szeretnénk utalni.

A repertórium tematikus csoportosítása kiváló, nagymértékben elősegíti a lap reális megismerését, profiljának felrajzolását. Az *Ideológiák* fejezetén belül azonban talán a polgári liberalizmus és radikalizmus mellett érdemes lett volna a baloldaliságnak épp e lapban oly sokat vitatott fogalmát tárgyaló publikációkat is kigyűjteni.

Több problémát érzünk az annotációknál: egyrészt nem látjuk világosan, hogy a repertórium miért és mely címszavakat annotál; úgy tűnik, azokat, ahol a cím maga keveset mond, vagy ahol a tartalomra külön is fel akarja hívni a figyelmet. E logikus meggondolás azonban többször hiányzik, a sok példa közül csak kettőre utalunk: a 225. és 226. címléírás címe megegyezik (Babits), egyik után találunk annotációt, másiknál nem. A 231. címléírás Bálint György alapvető tanulmányát, *Az izmusok születése és halálát* írja le; már csak az e lapban oly ritka marxista szemlélete miatt is megérdemelte volna az annotációt. Másrészt az annotációk néha nem pontosan fedik a cikk tartalmát, világosan látszik ez a Babitsról szóló publikációknál, vagy Illyés máig érvényes tanulmányánál (606. *Szocializmus szocialisták nélkül*).

NAGY SZ. PÉTER

Tíz évszázad cseh könyvművészete. A prágai Irodalmi és Könyvmúzeum (Památník Národního Pisemnictví) és a Petőfi Irodalmi Múzeum közös budapesti kiállítása a cseh könyvkultúra tíz évszázadának legszebb „műalkotásait” mutatta be az érdeklődő magyar közönségnek. Századonként és korstílusonként sorakoztatta fel a könyvtörténet reprezentáns darabjait: a kéziratok, az ősnymotatványok, a XVI. századbéli kiadványok, a román kor, a gótika, a barokk, a rokokó és a klasszicista stílus, valamint a XIX. és XX. század legjelesebb emlékeit.

A legrégebbi kéziratok egyike, az 1085-ből származó és gazdagon illuminált evangeliárium, a *Visehradi Kódex*, amely valószínűleg az első cseh király, Vratislav megkoronázása alkalmából készült. A XIII. század első feléből származik a *Mater verborum* középkori szótár és az *Ostrovi Kódex*nek nevezett szoltároskönyv. Ezek és a többi középkori kiadványok is — igényes kötésük által — korabeli mestereik magas színvonalú művészi munkáját dicsérik. A cseh gótika néhány száz kódexe közül a legszebb kézirat *Kunhuta apátnő Passionáléja*, amely 1314—1321 között készült II. Přemysl Ottokár leánya számára. A bibliák (például a *Velislav Biblia*, 1340) és a vallási traktátusok cseh gyűjteménye (*Krumlov-i Almanach*, 1420?) mellett a XIV. században számos természettudományos mű is készül: *Lev nagymester Breviáriuma*, *Asztronómiai kalendárium* stb. A könyvnyomtatás feltehetően 1468-ban jutott el a cseh területre. Az első cseh nyomtatvány, a *Trója Krónika*, melynek nyomdásza ismeretlen, csupán annyit tudni róla, hogy Plzeňben dolgozott. A XVI. században a könyvnyomtatás szabadművészetnek számított, és csúcspontját Melantrich és Veleslavin műveiben és a Csehtestvérek Egyesületének nyomdáiban folytatott munkákkal érte el (*Történelmi kalendárium*, *Cseh Biblia*, stb.). E század első évtizedeiből való a *Jénai Kódex* és a *Litoměřicei Énekeskönyv*. Vitatható viszont a kiállítás egyik rendezőjének, Pravoslav Kneidlnek a barokk korról való megállapítása, miszerint ez a korszak hanyatlást hozott a könyvművészetben. A barokk kor gazdag anyagának számos darabját neves és elsőrendű művészek készítették. Így például Dugdal és Dodsworth *Monasticon Anglicanuma* a kiváló emigráns cseh grafikus, Václav Hollar metszeteivel jelent meg Londonban 1655-ben, Bohuslav Balbin *Epítome Rerum Bohemicarum* című műve 1677-es prágai kiadásának címlapját Karel Štréka tervezte, kinek hasonlóan híres kortársa volt Václav Vavrinec Reiner és Michael Jindřich Rentez.

A XIX. századi nyomtatványok között megtalálhatjuk Homérosz *Iliásának* 1802-es kiadását, melynek címképét Jan Berka készítette; az 1845-ben megjelent *Cseh népdalgyűjteményt* és az 1878-ban kiadott *Rükopis Královédvorskýt* Josef Mánes fametszeteivel. A XX. századi és ezen belül az 1945 utáni cseh könyvművészetet szintén számos mű képviseli. Kiállításra került például Karel Hynek Mácha *Május* (1924) című verseskötete Jan Zrzavý illusztrációival, Jaroslav Hašek *Švejk, a derék katona* (1926) című regénye Josef Lada ismert rajzaival, Karel Čapek *Zahradníkův Rokja* (1929) Josef Čapek illusztrációival stb. De megtalálhatjuk Puskin, Gogol, Majakovszkij, Shakespeare, Heine, Rimbaud vagy Éluard egy-egy művének igényes és művészi cseh kiadását is. A magyar költők és írók prágai, bratislavai, brnói kiadásából bemutatásra került Katona József, Bródy Sándor, Petőfi Sándor, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Ady Endre, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Radnóti Miklós, Szabó Magda és Somogyi Tóth Sándor néhány műve.

Ebből a szerény felsorolásból is kitűnik, e tíz évszázad — szinte szám szerint felmérhetetlen és gazdag anyagából — nem lehetett egyszerű kiemelni a legjellemzőbb és legmértőbb példákat. Azonban a kiállítás végeredményében rendezőinek — Pravoslav Kneidlnek, Milan Kodejšnek és W. Somogyi Ágnesnek — igényes és körültekintő munkáját dicsérik.

A bemutatásra került könyvanyagot szerencsésen egészítették ki a könyvkiadáshoz és könyvnyomtatáshoz szorosan hozzá tartozó exlibrisek, valamint fametszetek nyomódúcai. A kiállítás hangulatához sokat hozzáad az a néhány fametszet, rézkarc, rajz és fotó,

amely Prága Ó- és Újvárosát, a Mala Stranat vagy a legnagyobb és legértékesebb könyvtárak egy-egy részletét mutatja be.

B. JUHÁSZ ERZSÉBET

Közléstudomány.* Egy kiadásra vagy legalábbis nyilvános tudományos megvitatásra és értékelésre rég váró könyvről szeretnénk a következőkben beszámolni. Időszerűvé teszi ezt az a nagyarányú közérdeklődés, amely annak a felismerésén alapul, hogy milyen nagy jelentőségű, mindent átható szerepet játszik a közlés gyakorlata az élet, a lét minden területén. Ebből sarjad ki aztán az a közigeny is, hogy feladatunkká váljék egy új tudomány önálló probléma- és feladatrendszerének a kiépítése, amely mindent abból a vizsgáló szempontból szemléli és értékeli, hogy az mit és miképpen fejez ki, mint közlésjelenség; és hogyan, mily feltételek és normatívák érvényesülése mellett lesz ebből kommunikáció, azaz közlésaktus. Vizsgálódásának tárgya tehát maga a közlésaktus: annak lefolyása, közlésathatása (sikere vagy sikertelensége) és az ebből következő közhatás, vagyis ahogyan a közlés következményei a lét különböző viszonylataiban érvényesülnek, hatnak. Ehhez természetesen ki kell mutatni, hogy a közlés(gyakorlat) a lét minden más jelenségétől világosan megkülönböztethető jelenség, sajátos létfeltételekkel (realkondíciókkal) és szabályozókkal (normatívákkal), amelyek objektíve érvényesülő hatóerővel bírnak, és amelyek kellő alkalmazása nélkül a közlésaktus meg nem valósulhat. Így a humán közlésgyakorlat területén a közléspartnerek a közléssiker esetén — tudva-e vagy öntudatlanul — tulajdonképpen csak felhasználják, alkalmazzák ezeket. De vizsgálni kell ezek szerepét egymáshoz való viszonyulásukban is, ahogy pl. egy adott közlésanyag a közlésalakhoz, a közlésalkalomhoz, a közléspozícióhoz stb. való komplex viszonylatában valósul meg.

Dr. Buda Béla: *Kommunikációelméleti szöveggyűjtemény I. c.* munkájában megállapítja, hogy „... a kommunikációról teljes vagy formális elmélet nem áll rendelkezésünkre” (167. l.). Ennek okát én abban látom, hogy mindeddig más tudományok, mint pl. a szociológia, a pszichológia, a nyelv- és irodalomtudomány, a filozófia, a matematika stb. igényei, mégpedig mindegyiknek saját igényei szerint közelítették a kommunikáció gyakorlata felé. Jól felismerte ezt az alaphibát Dr. Buda is, amikor idézett műve 128. oldalán ezt írja: „A kommunikáció fogalmának a tudatba való bevezetések az akkor meglévő tudományágak kereteibe erőltették bele” — noha nyilvánvaló, hogy a kommunikációnak éppen úgy megvannak a sajátos lényeg- és funkcionális elemei és normatívái, mint minden egyéb más jelenségkomplexumnak, amely sajátos tudományos vizsgáló és értékelő szempont és módszer alkalmazását kívánja meg.

Érdekes és tán figyelemre méltó is, hogy én erre a felismerésre — amikor ezzel a témakörrel foglalkozni kezdtem — már négy évtizeddel azelőtt rájöttem. 1944-ben az akkori Magyar Sajtótudományi Társaság kiadásában, az Egyetemi Nyomdában már szedés alá

* A közlemény egy ma már szinte tudománytörténeti szempontból is figyelemreméltó műről, REZESSY Zoltán *A közléstudomány* (A kommunikáció problémarendszere) című munkájáról nyújt tájékoztatást. A könyv, amely a Magyar Sajtótudományi Társaság kiadásában kellett volna megjelenni, 1944-ben már jórészt ki volt szedve az Egyetemi Nyomdában, megjelenésére azonban a háborús események miatt nem kerülhetett sor. A hazai szakirodalomban, mindenképpen úttörő munka azóta is kéziratban maradt, noha a különböző publicisztikai kutatások a második világháború után világszerte előtérbe kerültek. A szerző e kutatások eredményeit figyelembe vette ugyan, de lényegében megőrizte eredeti művének önálló koncepcióját. A *Magyar Könyvszemle* nem foglalkozik kommunikáció-elmélettel, e műről csupán mint a hazai publicisztika-kutatás egy érdekes dokumentumáról kíván hírt adni. (Szerk.)

került az akkor elkészült mintegy 400 gépelt oldalnyi kéziratkötetem a következő címen: *A közléstudomány (Bevezetés a publicistikába)*. Bizonyító kefélenyomatai ma is megvannak. Már ebben kifejtettem azt, amit a most elkészült mintegy 600 gépelt oldalt kitevő, átdolgozott és kibővített munkámban csak megerősíthettem hogy ti. itt egy valóságos „kopernikuszi fordulat”-ot kell végrehajtani. Nem az egyéb tudományok felől elindulva kell a közlésgyakorlat tudományos vizsgálata felé haladni, és azt vizsgálni, hogy ezek tárgyi és problémakomplexumai mily szerepet játszanak a közlés gyakorlatában, hanem — fordítva — azt kell vizsgálni, hogy magának a közlésnek mily szerepe van, vagy lehet a lét különböző területein, s hogy viszonylik így ez a különböző tudományok problematikájához.

Ehhez pedig mindenekelőtt magának a közlésaktusnak a tudományos igényű elemzésére, vizsgálatára van szükség, annak alkatelemi és funkcionális összetevőinek a számbavételére s tudatos alkalmazhatóságuk elérésére a közléssiker biztosításának a megvalósítására. Így tudjuk csak biztosítani azokat a feltételeket, amelyek alapján a közléstudomány önálló probléma- és feladatrendszerét kiépíthetjük és elhelyezhetjük azt a tudományok rendszerében.

Nem lehet vitás, hogy ezeket az objektíve érvényesülő közléselemeket, összetevőket, mint pl. a közlés anyaga (tartalma), formái, alkalmi, a közléspozíciók (proxemika) stb. már a klasszikus és modern közléseleméletek is felismerték és tárgyalták is a maguk részleges közlésszerében. A fő hiba és hiányosság abban mutatkozott, hogy nem vetették ezeket összességükben és egyedi szerepükben komplex vizsgálat alá; hiányzott tehát a vizsgálat irányának az az integráló vezérlőszempontja, amely lehető alapot vehetett volna az önálló közléskutatási tudományos program kiépítéséhez. Meg kell itt még jegyeznünk, hogy ezeknek a közléselemeknek, realkondícióknak a szerepe éppen úgy érvényesül az egyszerű közlésaktusoknál, mint a komplex tömegkommunikációban.

Mind ezekből következően feladatunk a következőkben arra összpontosul, hogy ennek a célnak — e bevezető kérdések tisztázása után — megfeleljünk.

Mindenekelőtt a közléstudomány anyagában számba kell vennünk azokat a közlésforrásokat, közlésfaktorokat (Münster), amelyek a humán közlésgyakorlat minden területén a közlésanyag (tartalom) szállítóiként szerepelnek. Ezek az állam, a polis élete, a politikai életszféra, amelyben egy-egy közlésterület minden részese egyaránt érdekelt, tehát érdeklődő is. Hasonló a gazdasági élettér közlésanyaga is. Ezután következik mint közlésanyagforrás a vallási-egyházi, a civilizációs-kulturális-művészeti, a szociális-társadalmi és a magánérdekeltségi életszféra.

A következő közlésalaktanban azt kell vizsgálnunk, hogy a fenti közlésfaktorokból, forrásokból eredő különböző tárgyú közlésanyag milyen közlésformá(k)ban és fórumokban, azok milyen komplex alkalmazásformáiban juthat úgy kifejezésre, hogy a közléssiker maximális fokát elérje. Itt tehát rendszerezően egybe kell gyűjteni az összes lehető közlésformát és -fórumot, azaz a tömegkommunikáció (sajtó, rádió, tv) szerveit, s felmérni ezek közlés-hatás-kapacitását és -potenciálját a különböző közlésfaktorokhoz való viszonylatukban. De meg kell itt vizsgálnunk mint nem közvetlen közléscélú közlésformákat az élet legkülönbözőbb jelenségeit is, amelyek alkalmasak arra, hogy a közlés közvetítői is legyenek, mint pl. a különböző életformák, és szükséges, hogy ezeket ily kommunikatív jellegük szerint is szemlélni és értékelni tudjuk.

A további jelentős szerepet a közlésaktus kialakulásánál a következők jelentik: a közlésjelenség, a kifejezés mint a közlésaktus a kommunikáció kialakulásának eredeti formai forrása. Ezzel a képességgel minden létező — már léténél fogva — rendelkezik oly módon, hogy valamiképpen jelzést ad létezéséről, annak mivoltáról és milyenségéről. Ez a közlés, a kommunikáció funkciójának prekommunikatív státusa, állapota, amelyből közlésaktus, tehát kommunikáció csak úgy lesz, ha ennek a kifejezőaktusnak a közlés-

anyaga tőle, mint közlésadó féltől a közlésvevő (recipiens) félhez a közlésfunkció útján eljut. Eszerint nem minden kommunikál, hanem minden kifejez valamit, amiből kommunikáció, azaz közlésaktus lehet.

A további jelentős szerepet a közlésaktus kialakulásánál a közlésalkalom jelenti, amely nem más, mint a közlésnek megfelelő hely és idő kommunikatív egysége. Aztán a közléspartnerség, amely nélkül a közlésaktus ki nem alakulhat, de ezt a fogalmat nem lehet sem mennyiségileg, sem minőségileg korlátozni. A közlésfunkció az a külsőleg megnyilvánuló esemény, cselekvény, amelynek a keretében a közlésaktus lefolyik, megvalósul. A közlésszférák azok a közléstutak, amelyeken át a közlésfunkció megtörténik. Ezek első sorban az ismert öt érzékszerv: a látás, hallás, szaglás, tapintás és ízlelés, de jelentős szerepet játszik itt az érzelmi közlésszféra is. A közlésszinkron azt jelenti, hogy ezeknek a közlésszféráknak a közléspartnerek részéről összhangban kell állnia. Egy süket ember nem kommunikálhat a hallószervén keresztül egy beszélővel. Nemkevésbé jelentős módon befolyásolja a kommunikáció folyamatát a közléspozíció is, amely azt jelenti, hogy a közléspartnerek — nem csak személyi viszonylatban — milyen helyzetben vannak a közlésaktus alkalmával. (Ennek egy részletproblémaköre, a távolság szerepe a közlésaktusban, került megvitatásra Proxemika címen nálunk is legutóbb az idevágó irodalomban.) Jelentős szerepük van a humán kommunikáció területén a közlés fogalmazási és stílárius feltételeinek is, amelyek itt a közléssiker feltételeiként értékelendők.

A közléstudomány feladata ebből akként adódik, hogy vizsgálja ezeknek az objektíve érvényesülő közlésfeltételeknek a differenciált és komplex szerepét az egész közlésgyakorlat területén, s vizsgálata eredményeként megadja azokat az irányelveket, amelyeknek alkalmazásával a közléssiker biztosítható. Így pl., ha egy közlésaktus fiaszóval végződik, tehát a közlésanyag nem vagy nem közléscélszerűen jut el a recipiens félhez, akkor vizsgálni kell, hogy melyik közléskondíció(k) hiánya vagy nem megfelelő alkalmazása okozta ezt, és ennek kijavításával elérhetjük célunkat, sőt azt már eleve biztosíthatjuk úgy, hogy még a közlésaktus beindítása előtt gondoskodunk ezeknek a feltételeknek az érvényesítéséről. (pl., hogy egy nyilatkozat, beszéd, plakát, publikáció hol, mikor, hogyan stb. kerüljön közlésre).

Mindebből világosan következik az is, hogy a közléstudomány értékkelrendszere is jellegzetesen különbözik a más tudományok, pl. az esztétika, irodalomtudomány stb. értékrendszerétől. Számára minden létezőnek értékmérője annak kommunikatív kapacitása és potenciálja, azaz hogy mennyire jelentős annak kifejező- és így közlőképesége; mennyi és milyen közlésanyagot tud befogadni és kifejezni és így közölni. És ez érvényes a közlésgyakorlat minden viszonylatában.

Mindezek után vállalkozhattunk arra, hogy kidolgozzuk a közléstudomány probléma- és feladatrendszerének a vázlatát, amelyik utat mutathat ennek további kidolgozásához és műveléséhez.

Mint minden tudományos kutatómunka, a közléstudomány is három aspektus és hozzáállás szerint viszonyulhat a közlésgyakorlat általános elemzéséhez:

Elsőként a rendszeres közléstudományként (*scientia publicistica systematica*), amely vizsgálja a kommunikáció, a közlés lényegét, mikéntjét; elvi-elméleti szempontból kutatja fel, értékeli, felosztja-csoportosítja és rendszerezi azok különböző megnyilatkozási formáit, objektíve érvényesülő létfeltételeit (*realconditiones communicationis*), normatívait, azok viszonzyszerűségének a törvényeit, ahogy azok általánosan érvényesülnek minden közlésaktusban az egész közlésgyakorlat területén; így formálódik ki az alapkérdés feltevése: mi is tulajdonképpen a közlés, a kommunikáció, mik azok a jellemvonásai, amik minden mástól megkülönböztetik és így lehetővé válhat annak önálló tudományos igényű vizsgálata és tárgyalása? Mi a lényege, feladata, szerepe és jelentősége mégpedig a lét minden területén, s ott milyen szabályzó-k-normatívák szerint érvényesül stb. Tehát

a közléstudomány ez első, bevezető részének a feladata: felkutatni, összegyűjteni és rendszerezni a közléstudomány problémáit, saját szempontú igénye — a közlés tényének, vizsgálatának és értékelésének az igényével — kialakítani azok problémaköreit és áttekintést nyújtani azok fölött. Ebből kifolyólag aztán megállapítja a közléstudomány feladatát, módszerét, a többi tudományhoz való viszonyát, a helyét azok sorában és igazolja, azaz bizonyítja annak önálló műveléséhez való jogosultságát. (Lényegileg ez a tárgya és feladata a címben említett alapvető művemnek, *A közléstudomány. A kommunikáció problémarendszere* c. munkámnak.)

A történeti közléstudomány (historia publicistica) feladata lesz viszont, hogy a közléstudomány problémaköreit a történelmi vizsgálószempont szerint szemlélje, értékelje és munkálja. Tárgyalja tehát mindenekelőtt a közlés elméleti kutatómunkájának a fejlődéstörténetét, ahogy az megindult az újság, a sajtó hatásmechanizmusának a vizsgálatától a különböző tömegkommunikációs fórumok (sajtó, rádió, tv) vizsgálatáig. Differenciált feladatává válik aztán a közléstudomány történelmi ágának, hogy az egyes közlésformák és fórumok — utóbbiak mai nevükön a sajtó, rádió, a tv mint a tömegkommunikáció, azaz a publikáció eszközei — történelmi fejlődését kutassa és dolgozza fel, de csakis a közléstudomány igényének megfelelően, azaz a közlés és az ettől függő közhatás szempontjából vizsgálva és értékelve azt. Jelenleg e téren az a helyzet nálunk, hogy bár a sajtótörténet terén jelentős monografikusan behatárolt kiadványokkal rendelkezünk, nincs teljes magyar nyelvű hazai, még kevésbé egyetemes sajtótörténeti, sőt újságtörténeti kiadványunk sem. A többitől nem is szólva. Itt röviden csak arra mutathatunk rá, hogy a közléstudomány a maga feladatát e téren csak úgy oldhatja meg, ha az egyes közlésformák és fórumok megnyilvánulásait történeti fejlődésüknek időbeli egymásutánjában — közléskapacitásuk és potenciáljuk szerint mérlegelve — úgy vizsgálja és tárgyalja, hogy tekintettel van azok egyidejű, viszonylagos közlésmechanizmusára, vagyis komplex közlés- és közhatásukra is.

A közléstudomány gyakorlati ágának, a közlésgyakorlat (publicistica practica) tudományának az a tárgya és feladata, hogy felderítse, mi módon alkalmazhatók egyes „ad hoc” alkalmakkor azok a közlésnormatívák, szabályozók, amelyek a közlés és közhatás sikerét biztosítják: tehát pl. amikor el kell dönteni, hogy egy-egy adott közlésanyag mily közlésformában, fórumon, esetleg azok milyen kombinatív alkalmazásával érheti el a közlés és közhatás maximumát. Ugyanígy ilyen állandóan megújuló feladat minden újság és folyóirat-szerkesztőségben, hogy egy adott közlésanyag mily — hír- vagy cikkanyag — minőségében, a lap melyik oldalán, mikor, milyen nyomdai feldolgozásban stb. kerüljön közlésre, vagy hogy egyáltalán az újságban, a folyóiratban; vagy éppen a könyvforma felel meg leginkább a megjelentetésének stb.

Nem szorul magyarázatra annak bizonyítása, hogy a közléssiker elérésének mennyire feltétele a közlésvevő fél közlésvételi képességének a biztosítása. Ennek objektive érvényesülő létfeltételeit, reálkondícióit, normatíváit, mint pl. a közlésalkalom, közléspozíció, a közlésszinkron stb. már említettük. Ezek az egész, tehát mind a humán, mind az extrahumán közlésterületen egyaránt érvényesülnek. Mégis indokolt, hogy a humán közlésterület közlésvételi feltételeinek felkutatásával és köztudatos alkalmaztatásával a közléstudomány külön ága, a közléslélektan foglalkozzék, útmutatást nyújtva egy-egy emberi közlésaktus „ad hoc” sikerének biztosítására.

Világos az is, hogy a közléstudomány kutatási területe nem szorítkozhat csak a humán közlésterületre. Ezért kell szólnunk extrahumán közlésterületről is, amely magába foglalja az ásványi, növényi, állati, a mikro- és makrokozmikus világ közlésgyakorlatát is. Ezek közös — szintén objektive érvényesülő — szabályozóinak a felkutatása és alkalmaztatási lehetősége szintén jelentős közléstudományi kutató perspektívát nyit meg ez új tudomány művelője előtt.

Nem nélkülözhető feladatként jelentkezik e téren az is, hogy kiépítsük a közléstudomány terminológiáját, szakszójegyzékét, amelyben az egyes fogalmaknak egyértelmű és tárgyigényes magyarázatát adjuk, és összeállítsuk az ugyancsak tárgyigényes kategorizálás keretében ennek bibliográfiáját is. Mindkettőre megtörtént az első kísérlet alapművem függelékeként.

REZESSY ZOLTÁN

Publishing History.* Új kiadástörténeti folyóirat látott napvilágot Angliában: a *Publishing History*, amely a könyv-, a napilap-, a folyóiratkiadás társadalmi, gazdasági, szervezési történetével, valamint irodalomtörténetével foglalkozik. A szerkesztők az első szám előszavában körvonalazzák az új folyóirat profilját és meghatározzák célját: a *Publishing History* a kiadás problémáját a lehető legtágabb kontextusban és a legszélesebb történeti diapazonban tárgyalja, vagyis a szerző és a kiadó munkakapcsolatának kialakulásától kezdve egészen addig, amikor is a nyomtatott szöveg eljut az olvasóközönséghez. Az új folyóirat a következő problémaköröket fogja érinteni: a szerző és a kiadó kölcsönviszonya, a kiadó hatása az irodalmi folyamatokra, a kiadás mint az adott kor társadalmi és kulturális hatásainak a tükröképe, a kiadás és a politika, a kiadás és a vallás, a könyvkereskedelem gazdasági és üzleti története. Ez utóbbi, vagyis a kereskedelem megszervezésének és funkcionálásának kérdései alkotják a folyóirat egyik fő vizsgálati aspektusát. A folyóirat tématervei között olyanok is szerepelnek, mint a kiadás és a tömegkommunikációs eszközök: a tv, a rádió, a mozi, valamint a színház kapcsolata. Azonban profilján kívül esik bibliográfiai, szövegkritikai anyagok közzététele és a kiadástörténet technika vonatkozásainak tárgyalása.

A szerkesztők utalnak a *Publishing History*ban megjelenő szövegek műfajbéli jellegére is: főként a kereskedelmi világ élő tagjainak cikkeit, közleményeit, tanulmányait, könyvismertetőket, a kereskedelem történetére vonatkozó fontosabb dokumentumokat közlik. A folyóirat a fő hangsúlyt az angol nyelvű világ kereskedelmének történetére helyezi, de természetesen a kiadástörténet és a könyvkereskedés történetének kérdéseit egész Európa vonatkozásában is érinteni fogja.

A *Publishing History* első számának valamennyi cikke a XVIII. századi Anglia könyvkereskedésének kérdéseivel foglalkozik a következő címszók alatt: Terry Belanger: *A londoni könyvkereskedés címjegyzéke, 1766.* (A Directory of the London book trade, 1766), Elizabeth Swaim: *Az árverezés mint a könyvelosztás egyik eszköze a XVIII. századi Yorkshire-ben* (The Auction as a means of book distribution in eighteenth-century Yorkshire), John Feather: *John Walter és a logografikus nyomtatás* (John Walter and the Logographic Press).

A folyóirat évi két számban jelenik meg. Főszerkesztője: Michael L. Turner.

A *Publishing History* megjelenésével egy igen értékes irodalmi tradíció nyer folytatást, az a tradíció, amelynek egyik legkimagaslóbb egyénisége Levin Ludwig Schücking volt.

RÓKA JOLÁN

Publishing History. The Social, Economic and Literary History of Book, Newspaper and Magazine Publishing. Chadwyck-Healey (Somerset House Cambridge) Teaneck. 1977. I.

Az angolszász XVIII. századi bibliográfia a vállalkozás folyóiratainak tükrében. 1976 júniusában határozta el Londonban a Research Grants Division of the National Endowment for the Humanities (NEH), amely a humán tudományok nemzeti alapítványának kutatást támogató szerve, a British Library és az ASECS, azaz a XVIII. századi tanulmányok amerikai társasága közreműködésével, hogy létre kell hozni a XVIII. századi nyomtatványok rövid címes (short title) katalógusát, és 1800-ig kell kiterjeszteni az angolul beszélő világ retrospektív nemzeti bibliográfiáját. A vállalkozás angol rövidítése: ESTC. Létrejöttét biztosítja egyfelől az, hogy a számítógép a bibliográfiai és a könyvtári feldolgozásban egyre nagyobb teret hódít, másfelől pedig a British Library érdekeltsége és az angol short title katalógusok hagyománya. Ez utóbbinak tulajdonítható, hogy a szervező bizottság 1976. novemberi ülésén a londoni British Library bejelentette, hogy kb. 300 000 egységet tartalmazó XVIII. századi állományát számítógéppel olvasható formára hozva rekatalogizálni fogja. Az előzetes tervezéseket követően 1977 végétől indult meg a munka, az ESTC(BL), amely előreláthatólag 1980-ban fejeződik be.

Jelenleg a 16 fős csoport munkája nagy léptekben halad előre. Erről számol be az ESTC(BL)-csoport *Factotum* című periódikuma. E folyóirat a munkálatokkal kapcsolatos kérdésekről tájékoztatja az érdeklődő szakmabelieket. 1978. márciusi, első számából pl. megtudhatjuk, hogy megjelent az ESTC katalógizálási szabályzata; több brit könyvtár elfogadta és használni fogja ezeket a szabályokat; 51 könyvtár készséggel megosztja adatait a katalóguson munkálkodókkal; az input-kódolás rendszerében szükséges változtatásokat egy minta file beillentyűzésével próbálják meghatározni. A tájékoztatás mellett a csoport segítséget kér egy-egy csonka nyomtatvány kiegészítése ügyében, illetve hírt ad a feltárt munka során előbukkant szenzációkról.

Az ESTC(BL) az amerikai XVIII. századi rövid címes katalógus munkálatainak is az első lépcsője. Második munkafázisnak tekintik a brit katalógizálási eljárások „üzemi” próbáját és kiegészítését a New York-i Public Libraryben. A harmadik fokozat az ún. AIPP-terv, melynek során géppel olvasható formátummá teszik Evans¹ 1801 előtti észak-amerikai, illetve Tremaine² kanadai nyomtatványokra vonatkozó tételeit. Ezek megvalósulása után kerül sor a negyedik fokozatra, amikor is a brit és amerikai archív mágnesszalagokat összehozzák, valamint további könyvtárak adatait is bedolgozzák. Az így összegyűjtött tételekből nyert katalógust microfiche formában fogják közreadni kb. 1985-ben.

A tervek szépen haladnak a megvalósulás útján. Március közepén indultak meg a munkálatok a Public Libraryben, és ezzel az ESTC megkezdte létét Amerikában is. Abban is követik az angolokat, hogy 1978 áprilisában megjelent a Public Library munkacsoportjának gondozásában az *ESTC Facsimile* című periódikum. A kis négylapos nyomtatvány összefoglalja az ESTC munkálatok történetét, terveit; tájékoztat a munkálatok jelenlegi állásáról; megadja a munkában részt vevők neveit és fontosabb adatait stb.

A *Factotum* és az *ESTC Facsimile* egy nagyszabású, mintaszerűen átgondolt és kidolgozott vállalkozásról tájékoztatja a világot, amelyre érdemes felfigyelni. Például szolgálhatna hazai retrospektív bibliográfiai munkálatainkhoz is, amelynek módszerét természetesen a hazai arányokhoz, igényekhez és lehetőségekhez kell majd igazítani.

VÁSÁRHELYI JUDIT

¹ EVANS, Charles: *American Bibliography ... A chronological dictionary of all books, ... printed in the United States of America ... down to and including the year 1820 ...* New York 1941—1962.

² TREMAINE, Marie: *A bibliography of Canadian imprints 1751—1800.* Toronto 1952.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1977-ben

Rövidítések

ALitt	— Acta Litteraria
AntTan	— Antik Tanulmányok
ArsHung	— Ars Hungarica
HK	— Hadtörténelmi Közlemények
It	— Irodalomtörténet
ItK	— Irodalomtörténeti Közlemények
Ktáros	— Könyvtáros
MG	— Magyar Grafika
MKsz	— Magyar Könyvszemle
MS	— Magyar Sajtó
MTA I. OK	— Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei
PIM Évk.	— A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve

I. A KÖZÉPKORI KÉZIRATOSSÁG

Paleográfia

KÉKI Béla: 5000 Jahre Schrift. (Az írás története.) Leipzig—Jena—Berlin 1976.

Könyvdíszítés

DERCSÉNYI, D.—VAJAY, SZ.: La genesi della Cronaca Illustrata Ungherese. = ArsHung 1977. 3—20.

CSAPODI-GÁRDONYI, Klára: The Bible of Andrew Anjou. = ArsHung 1976. 89—105.

KALMÁR, L.: Über die ihrem Charakter nach „uniformiter-diformis“ Ausdehnung des Triangulumns als „Musters“ der mittelalterlichen Darstellung geschichtlicher Abläufe. = ArsHung 1977. 57—93.

MOLLAY, K.: Il miniatore del Leggendaro Angioino ungherese. = ArsHung 1977. 287—289.

Egyes kódexek

HORVÁTH, János: Les poésies inconnues de Janus Pannonius dans le Manuscrit de Séville. = ALitt 1977. 1—38.

SZELESTEI N. László: Liebhard Eghenvel-

der egy kódexe az esztergomi Ferences Könyvtárban. = MKsz 1977. 271—274.

VÉRTESY Miklós: A száz évvel ezelőtt Konstantinápolyból visszakapott kódexek. = Ktáros 1977. 229—231.

WEHLI, Tünde: Die Admonter Bibel. = ArsHung 1977. 173—285.

WEHLI Tünde: Az Admonti biblia. Bp. 1977. Múvtört. Füzetek 11.

Kódextörédek

HAVASI Zoltán: Zsigmond-kori kotta egy ősnymtatvány kötéstáblájában. = MNemzet 1977. 156. sz. 4.

MEZEY László: Kódextörédek könyvtáblában. = MNemzet 1977. 251. sz. 5.

MEZEY László: Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása. (1974. január—1975 július.) MTA I. OK 1978. 65—90.

Filológia

(Bonfinio Antonio) Rerum Ungaricarum Decades, T. 4. Pars 2. Appendix, fontes, index. Ed. Margarita KULCSÁR et Petrus Petrus KULCSÁR. Bp. 1976.

BORZSÁK István: A nyelvi szubsztrátum nyomai a Horatius szöveggyűjteményében. = AntTan 1976. 82—90.

HARMATTA János: Latin írásbeliség és nyelvi szubsztrátum a középkori Magyarországon? = *AntTan* 1976. 75–81.

MADAS EDIT

II. NYOMDÁSZAT-, KÖNYV-, KÖNYVTÁR- ÉS SAJTÓTÖRTÉNET

Bibliográfiák, katalógusok

Bibliográfiák, katalógusok

- ARATÓ Antal—SZÁSZ Andrásné: A Szolnok megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája (1868—1972). Szerk. Szurmay Ernő. Közread. a Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár. Szolnok 1976. 238, XXVI l.
- BATÁRI Gyula: Magyar orvosi és egészségügyi folyóiratok (1803—1944). Bibliográfia. = *Az Orvosi Könyvtáros* 1977. 1977. 83—116.
- GÁL István: Az angol nyelvű hungarikák gyűjtésének történetéből. = *Történelmi Szemle* 1976. 504—508.
- KERTÉSZ Gyula: A magyar sajtó repertóriumainak annotált bibliográfiája. (Egyedi repertóriumok.) [Kiad. az] Országos Széchényi Könyvtár, Könyvtártudományi és Módszertani Központ. (Lezárva: 1975. június 30.) Bp. 1977. 208 l.
- A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1971—1975. II. Nyomda-, könyv-, könyvtár- és sajtótörténet. Összeáll.: BORSA Gedeon, SZELESTI N. László. = *MKsz* 1977. 289—303.
- A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1976. II. Nyomdászati-, könyv-, könyvtár- és sajtótörténet. Összeáll. SZELESTI N. László. = *MKsz* 1977. 388—394.

Bibliográfiák története

- KOMJÁTHY Miklósné: Teljessé válik a Magyar Könyvészet sorozata. = *Ktáros* 1977. 59—63.
- KOZCSA Sándor: A magyar bibliográfia rövid történeti áttekintése. = *Komárom Megyei Könyvtáros* 1976. 1—2. sz. 37—47.
- SÁRDI Margit, S.: Czvittinger Dávid bizonyossága. = *It* 1977. 3—17.

Papírtörténet

- BOGDÁN István: Volt-e papírmalom Budán [a 18. században]? = *Századok* 1977. 544—560.

A sólyi papírmalom felavatására (1790) írt versek. Közli: SZELESTI N. László. = *Papíripar* 1977. 2. sz. 70—71.

Cenzúratörténet

- DÜMMERTH Dezső: Inchofer Menyhért küzdelmei, tragédiája Rómában. 1641—1648. A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus Társaság meghiúsult reformja. = *Filológiai Közöny* 1976. 191—210.
- LENGYEL András: Darvas József Fekete kenyér című regényének ügyézi „kritikája”. = *MKsz* 1977. 371—373.
- MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: Verseghy Ferenc első folyamodványa cenzori állásért. = *ItK* 1977. 90—92.
- A Munkásírók körének levelezéséből. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: MÉRVA Mária. = *Kritika* 1977. 8. sz. 20—32.
- „Nem engedélyezem!” A cenzúra bizottság dossziéjából. Összeáll. és sajtó alá rend.: MÁRKUS László, SZINAI Miklós, VÁSÁRHELYI Miklós. Bp. 1975. Kossuth. 447 l.

Nyomdatörténet

Több évszázadot átfogó művek

- BOGDÁN István: A betűminta — nyomdatörténeti forrás. = *MG* 1977. 4. sz. 78—79.
- BUZINKAY Géza: Az Egyetemi Nyomda és orvosi-természettudományos szakirodalomunk kialakulása. = *MKsz* 1977. 25—37.
- Az Egyetemi Nyomda története 1577—1945. 1—2. Bp. 1977. 122 l., 22 t.; 39 l., 32 t.
- KÁFER István: Az Egyetemi Nyomda négy száz éve (1577—1977). Bp. 1977, M. Helikon. 247 l.
- SZÁNTÓ Tibor: Kis képes betűtörténet. [Kiad. a] Nyomdaipari Grafikai Vállalat. [Bp.] 1977. 84 lev.
- VÉRTESEY Miklós: Négy száz éves az Egyetemi Nyomda. = *Ktáros* 1977. 681—682.
- VÉRTESEY Miklós: A négy száz éves Egyetemi Nyomda. = *Budapest* 1977. 12. sz. 30—33.

15—18. század

- ABRAHAMOWICZ, Zygmunt—HOPP Lajos: Rákóczi és a török könyvnyomtatás. = *MKsz* 1977. 178—181.
- BORSA Gedeon: Bakócz Tamás nyomtatott búcsúlevele az 1514. évi kereszteshadjárat hirdetéséhez. = *MKsz* 1977. 215—221.

- BORSA Gedeon: Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve. = ItK 1976. 367–377., 2 t.
- BORSA Gedeon: Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve mint zenetörténeti emlék. = Magyar Zene 1976. 119–133.
- BORSA Gedeon: A Pesti Gábor-féle „Nomenclatura” egyes kiadásainak problémái. = MKsz 1977. 187–190.
- BORSA Gedeon: Pótlások és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomatványok” (RMNy) első kötetéhez IV. = MKsz 1977. 375–381.
- BORSA Gedeon: A „Reggeli éneklések” és Kálmánsehi Sánta Márton. = ItK 1977. 215–228.
- BUDAY György: Notes on Miklós Kis of the Janson types. = The New Hungarian Quarterly 1976. 62. sz. 163–176
- CARTER, Harry—BUDAY György: A sztereotípiá kezdetei Athias nyomdájában. (Tótfalusi Kis Miklós tanúságtétele a „készületről.”) = MG 1977. 3. sz. 14–19.
- DÁN Róbert: Erdélyi könyvek és pfalzi antitrinitáriusok. = MKsz 1977. 223–231.
- DUKKON Ágnes: Tótfalusi Kis Miklós ismeretlen előszavairól. = It 1977. 215–221.
- ECSÉDY Judit: A gyulafehérvéri fejedelmi nyomda eredete és története. Kísérlet egy 17. századi nyomda felszerelésének rekonstrukciójára. = MG 1977. 4. sz. 72–77.
- HOLL Béla: Pécsi Lukács levele az 1593. esztendőre nyomtatott nagyszombati kalendáriumról. = MKsz 1977. 374–375.
- KILLÁN István: Boldisár király. (Magyar nyelvű egi színlap 1761-ből.) = Archivum 3. 1974. 94–101.
- KOVÁCS József László: Ferencffy Lőrinc nyomdai reklámlevele 1628-ból. = MKsz 1977. 51–52.
- KÖSZEGHY Péter: Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról. = ItK 1976. 714–719.
- PAVERCSIK Ilona: Laurenz Brewer hagyatéki leltára. = MKsz 1977. 174–178.
- PERNEZ Gyula: A győri Streibig-nyomdáról 150 év távlatából. = Honismeret 1977. 2–3. sz. 38–40.
- SÍPOS György: Egy 1495-re szóló érvágó kalendárium a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. = MKsz 1977. 43–46.
- SZÁLLÁSI Árpád: Egy ismert egészségügyi tanköltemény ismeretlen kiadványa. = Orvosi Hetilap 1977. 34. sz. 2040–2041.
- TOLNAI Gábor: Tótfalusi Kis Miklós „Halotti Kántája”. = Új Írás 1976. 11. sz. 87–95.
- TÓTH Béla: Szilágyi Tönkő Márton „Philosophiá”-ja megjelenésének körülményei = MKsz 1977. 313–324.
- VARGA Imre: Egy magyar verseket tartalmazó casseli nyomtatvány 1638-ból. = MKsz 1977. 191–193.
- VÁSÁRHELYI Judit: Adalék Molnár Albert Imádságos könyvecskéjének nyomtatásához. = MKsz 1977. 275–278.

19–20. század

- AMANN, Klaus: Stifter és Heckenast. (Ford. Sz. ZEHÉRY Éva.) Helikon 1976. 231–238.
- BORSY Károly: Adatok a mohácsi nyomdászat kezdeti időszakához. = Baranyai Helytörténetírás 1976. 225–234.
- FRANK Tibor: Egy százszentendős propagandakiadvány keletkezéséről. = MKsz 1977. 58–65.
- HAIMAN György: Kner Imre és a Psalmus Hungaricus. Békéscsaba – Gyoma 1976. [78] 1.
- HAIMAN György: Németh János nyomdászattörténete (1818). = MKsz 1977. 243–255.
- KOZOCSA Sándor: Kner Imre levelei. = MKsz 1977. 278–281.
- PASTINSZKY Miklós: Heckenast Gusztáv és Pilismarót. = Komárom Megyei Könyvtáros 1976. 3. sz. 37–40.
- SASS Ervin: 100 éves az orosházi nyomdászat. [Kiállítás az orosházi múzeumban.] Békési Élet 1977. 348–351.
- SUSITS Imre: Egy nyomda története. 1841–1976. [Bp.] 1976. 256 l. [Rákóczi Nyomda Vállalat.] 175 éves a szegedi nyomdászat. = MG 1976. 6. sz. 71–73.
- VARGA László: A Heves megyei nyomdászat a két világháború között. = MG 1976. 6. sz. 64–65.
- VOIT Krisztina: Hirsch Lipót 1841–1920. = MG 1977. 3. sz. 70–75.

Kiadástörténet

- BARLAY Ö. Szabolcs: 400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldisár és Jean Aubry barátsága. = MKsz 1977. 156–166.
- BENJÁMIN László: A munkásírók antológiájáról. = PIM Évk 12. 135–138.
- FLECKENSTEINÉ CSERVENKA Júlia: Reformkori magyar nyelvű ábécéskönyvek. = Magyar Pedagógia 1976. 371–380.
- JAKUS Lajos: Rákóczi önvallomásainak kiadása. = Vigilia 1976. 687–691.
- KOLLIN Ferenc: A Prager Könyvkiadó története. Bp. 1977. Akad. Kiadó. 170 l. (Irodalomtörténeti füzetek 92.)
- KOVÁCS I. Gábor: A kalendárium Magyarországon. = Rádió és Televízió Szemle 1976. 129–138.

KOVÁCS József László: Irodalompartolás a reneszánsz Sopronban (1550–1631). = MKsz 1977. 167–174.

Negyedszázad. A Lapkiadó Vállalat története. (Szerk. HÁMORI Ottó.) Bp. 1977. 102 l.

PAPP János: A Kner-könyvkiadás történetéből. (A könyvművészeti kísérletezés évei.) = Békési Élet 1977. 307–322.

PÉTERFFY Ida: Pálóczi Horváth Ádám három levele Jankovich Miklóshoz. = ItK 1976. 500–505.

STOLL Béla: A Medvetánc kötetterve. = ItK 1977. 61–71.

SZILÁGYI Ferenc: Bartha Boldizsár Rövid Chronicájának XIX. századi kiadásáról. = MKsz 1977. 367–370.

TASI József: József Attila és az Európai költők antológiája. = PIM Évk 12. 87–92.

VÉRTESY Miklós: Schedius könyvészeti füzetei. = Budapest 1976. 9. sz. 38.

Sajtótörténet

Több évszázadot átjogó művek

FÜLÖP Géza: Száz esztendeje indult a Magyar Könyvszemle. 1–3. = Ktáros 1976. 709–712. 1977. 10–13, 68–70.

HEGYI András: A Népszava és a magyar munkásmozgalom. = Tiszatáj 1977. 6. sz. 69–76.

KEMÉNY G. Gábor: A nemzetiségi kérdés a régi Népszavában az első világháborúig. = Tiszatáj 1977. 6. sz. 58–69.

k. gy. [KÓKAY György]: A Magyar Könyvszemle jubileuma. = MKsz 1977. 194–196]

KÓKAY György: Új lengyel könyv- és sajtótörténeti kézikönyvek. = MKsz 1977. 199–201.

A magyar sajtó története. Szerk. MÁRKUS László. Bp. 1977, Tankönyvkiadó. 275 l. (A MUOSZ Újságíró Iskola kézikönyvei.)

VÉGH Oszkár: A magyarországi szakszervezeti sajtó osztályharcos küzdelmei 1868–1918. Bp. 1975. 209 l. (Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Történeti tanulmányok.)

VÉGH Oszkár: „Olvassátok munkástársak!” A magyarországi szakszervezeti sajtó története 1867–1919. Bp. 1977, MUOSZ. 173 l., 12 t. (A magyar sajtó kiskönyvtára 15.)

18–19. század

BATÁRI Gyula: Az első német nyelvű hetilap Sopronban (1779–1787). = Soproni Szemle 1977. 161–164.

BATÁRI Gyula: A Tudományos Gyűjtemény orvosi vonatkozásai. = Orvostörténeti Közlemények 75–76. 1975. 85–98.

ERDŐDY Gábor: A forradalmi magyar kormányzat és sajtóorgánumai a németországi változásokról 1848-ban. = Századok, 1977. 463–499.

GERGELY András—VELIKY János: A sajtó útja a politikában 1867 után I. = Rádió és Televízió Szemle 1977. 80–89.

FABÓ Irma: Barsi József laptervei 1848 őszén. = MKsz 1977. 325–334.

FENYŐ István: A klasszicizmus visszavonulása és utóvédharca — a Felső Magyarországi Minerva. = MKsz 1977. 361–367.

FENYŐ István: A Kritikai Lapok harca az irodalom republikájáért. — ItK 1977. 133–149.

FENYŐ István: A Tudományos Gyűjtemény Vörösmarty Mihály szerkesztésének idején. = It 1977. 681–701.

KEMPLER, Kurt: Schédy Sándor és a Gyógyszerészeti Hetilap. (Egy élet a gyógyszerész saksajtó szolgálatában.) = Orvosi Hetilap 1977. 48. sz. 2914–2919.

MURÁNYI Lajos: A fiatal Bródy Sándor és a székesfehérvári Szabadság. = Fejér Megyei Könyvtáros 1976. 1. sz. 35–39.

NÉMETH G. Béla: A demokrácia, az egyéniség és a „kozmpolitizmus” jegyében: a Figyelő és köre. (A polgári realizmus kritikai kezdeményezőinek egy felemás csoportja.) — —: Létharc és nemzetiség. Bp. 1976. 336–390.

NÉMETH G. Béla: A magyar irodalomtörténetírás első iskolája. A Philológiai Közöny és Heinrich [Gusztáv]. = ItK 1977. 313–326.

NÉMETH G. Béla: A rendszeres irodalomtörténeti munka első hazai folyóirata. (A hetvenöt esztendő Irodalomtörténeti Közlemények.) — —: Létharc és nemzetiség. Bp. 1976. 391–413.

PÁNDI Pál: Az első hazai találkozás Engelszel. + Marx és Engels egy reformkori hazai könyvlistán. — —: Első aranykorunk. Bp. 1976. 297–304.

SÍPOS Ferenc: A Rákóczi szabadságharc és a Hadtörténelmi Közlemények. = HK 1976. 337–363.

20. század

ARATÓ Antal: A jászapáti sajtó története 5. Jászapáti és Vidéke. = Együtt 1977. 19–23.

BAJOMI-LÁZÁR Endre: Emlékezés a párizsi „Droit et Liberté” c. lapra. Évkönyv, 1975–1976. Kiad. a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. Bp. 1976. 3–8.

- BATA Imre: „A Sarló”-ról. = Új Auróra 1976. 6. sz. 36–43.
- BATÁRI Gyula: A Reklámélet című folyóiratról (1928–1938). 1–2. = Propaganda – Reklám 1976. 4–5. sz. 45–47., 6. sz. 30–31.
- BOTKA Ferenc: A haladó német irodalom visszhangja a csehszlovákiai magyar nyelvű kommunista sajtóban (1920–1930) = Filológiai Közöny 1976. 98–107.
- CSAPLÁR Ferenc: Kísérlet a Ma hazai folytatására. = Literatura 1975. 3–4. sz. 102–127.
- CSURDI Sándor: A magyarországi sajtó az Októberi Forradalomról 1947-ben. = Történelmi Szemle 1977. 485–502.
- CZIRFUSZ János: A Magyar Sajtó bemutatja a Csepel Újságot. = MS 1977. 114–117.
- DUDÁS Lajos: Elfelejtett újságok. = Somogyi-könyvtári műhely 1976. 51–55.
- FEHÉR Pál, E.: A szlovák szocialista irodalom folyóirata a DAV. = Kortárs 1977. 971–973.
- GÁL István: „Rosti Magdolna” a Nyugat rejtélyes angol szakértője. = It 1976. 942–951.
- GOPCSA Katalin: A Nyugat című folyóirat építészeti és fotókritikája. = Életünk 1977. 73–79.
- GRÓSZ Károly: A Nagy Október és az újságírás. = Rádió és Televízió Szemle 1977. 4. sz. 5–11.
- HEVERDLE László: Kóhalmi Béla és a Huszadik Század. = MKsz 1977. 66–71.
- JESZENSZKY Géza: Hungary and The Times during the political crisis of 1904–1906. = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 21. 1975. 3–4. 377–410.
- KAJTÁR Mária: A Fackel. Karl Kraus folyóirata. = Helikon 1976. 397–400.
- KÁNTOR Lajos: A szelet embertől az egész emberig. Fejezet a Korunk történetéből. = Valóság 1976. 12. sz. 91–100.
- KEMÉNY István: „Hív az acélhegyű ördög”. Ady Endre az újságírásról és az újságírókról. = MS 1977. 150–153.
- KONDOR Viktória, M.: A Dózsa Népe [1945–1948]. = MS 1976. 310–312.
- KOVÁCS Jenő: A vasútépítők lapjáról. = HK 1977. 79–84.
- KOVÁCS József: A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban. 1920–1945. Bp. 1977. Akad. Kiadó. 438 l. (Irodalom, szocializmus.)
- KOVÁCS Kálmán: Fejezet a Magyarok című folyóirat történetéből. — —: Eszmék és irodalom. Bp. 1976. 403–425.
- MARKOVITS Györgyi: A Bécsi Magyar Újság 1919 október–1923 december. = MKsz 1977. 257–269.
- MARKOVITS Györgyi: Az „emigráns” Ady. (Dokumentumok, mozaikok a honiak két háború közötti Ady-irodalmából.) = It 1977. 1013–1024.
- MÁTÉ György: A magyar sajtó a felszabadulás után. Bp. 1977. Tankönyvkiadó, 91 l. (MUOSZ Újságíró Iskola kézikönyvei.)
- NAGY Magda, K.: A harmincas évek első felének haladó publicisztikájáról. = PIM Évk 12. 127–134.
- PÁSZTOR József, M.: József Attila folyóirata, a Valóság. = PIM Évk 12. 93–98.
- Szász Ferenc: Az induló Nyugat és az osztrák irodalom. = Helikon 1976. 255–263.
- SZECSKÓ Károly: Sajtónk múltjából — a Heves Népe (1946–1947). = Hevesi Szemle 1977. 4. sz. 62–64.
- TAMÁS Aladár: A 100%. A KMP legális folyóirata 1927–1930. ([Utószó]: Szabolcsi Miklós.) Bp. 1977. Akad. Kiadó. 328 l.
- TASI József: József Attila és a Korunk. = MKsz 1977. 134–155.
- Az Új szó története. (Összeáll. és szerk. GYÁROS László.) Bp. 1977. 123 l.

Könyvművészet

Könyvillusztráció, *calibri*sek

- ARATÓ Antal: Belső üzenet: az ésszt ex libris. = Jászkunság 1977. 4. sz. 39–42.
- BENDEFY László: Mikoviny Sámuel megyei térképei, különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikoviny-térképeire. 1–2. Bp. 1976. 360 l.; 12 l., 24 térk. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 71.)
- BENDEFY László: Mikoviny Sámuel Somogy megyei térképei. Somogy megye múltjából. 1976. = Levéltári évkönyv 7. Kaposvár 1976. 131–164.
- CSENDES László: A térképkészítés eszközei régi térképeken. = Technikatörténeti Szemle 8. 1975–1976. 39–60.
- CSENDES László: Történelem a térképeken. Lázár deák térképétől a részletes katonai felmérésekig. = HK 1977. 241–264.
- GOMBÁNÉ LÁBOS Olga: Joinus-Joó János padovai Aristoteles-példánya. = MKsz 1977. 354–357.
- HRENKÓ Pál: A pest-budai víziátkelő, Budavára és az Invalidusház Jászkun-kerülete Mikoviny térképein = Geodézia és Kartográfia, 1977. 31–50.
- HRENKÓ Pál: Szerelmey Miklós 1848-as csata- és Balaton-térképei = Geodézia és Kartográfia, 1976. 425–439.

- PASTINSZKY Miklós: A Duna-kanyar ismeretlen ábrázolása 1842-ből. = Új forrás 1977. 3. sz. 81–82.
- SUGÁR István: Eger térképei. 1491–1950. Eger 1976. 190 l., 7 térk.
- VÉRTÉSSY György: A harmadik Róma térképes emlékei = Geodézia és Kartográfia, 1977. 114–119.
- ZIBOLEN Endre: Az I. Ratio Educationis metszeteiről. = Magyar Pedagógia 1977. 3–4. sz. 423–434.

Könyvkötészet

- KOROKNAY Éva, Sz.: Egy XVI. századi nagyszombati kötécsoport. (Oláh Miklós könyvtárának eddig ismeretlen kötetéről.) = MKsz 1977. 47–51.
- ROZSONDAI Marianne: Anton Koberger és a 15. századi kiadói kötések. = MKsz 1977. 101–110.

Könyvtártörténet

Módszertan

- TAPOLCAINÉ SÁRAI-SZABÓ Éva: A helytörténeti kutatás kézikönyvei. Magyarországi helytörténeti lexikonai a 18–19. században. = Komárom Megyei Könyvtáros 1977. 1. sz. 41–47.
- VÉRTÉSSY Miklós: Könyv- és könyvtártörténet. Módszertani útmutató kezdő kutatók számára. [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár, Könyvtártudományi és Módszertani Központ. Bp. 1977. 55 l.

Könyvtártörténet

- BARLAY Ö. Szabolcs: Elias Corvinus és magyarországi barátai. = MKsz 1977. 345–353.
- BATÁRI Gyula: A konstantinápolyi Magyar Egylet könyvtára. = Ktáros 1977. 291–292.
- BENEDEK András: Még egyszer Doby Antal tiszaujlaki könyvtáráról. = MKsz 1977. 1977. 181–183.
- DÉKÁNY István: Építő- és famunkás szakegyletek könyvtárai a századforduló idején. = Ktáros 1977. 166–167.
- FÜLÖP Géza: A magyarországi városi könyvtárügy a szegedi Somogyi-könyvtár alapítása előtt és az alapítás idején. = Csongrád Megyei Könyvtáros 1977. 3–8.
- HAJDÚ Géza: Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827–1944. Szeged 1977. 286 l., 4 mell. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 20.)
- HORVÁTH Pál: Kultur- und rechtsgeschicht-

- liche Rolle der Hauptstädtichen Frank Bibliothek". = Referat. Bp. 1977. 28 l.
- LENGYEL András: Szabó Ervin két levele Kolozsvárra. = MKsz 1977. 183–186.
- LIGETI Lajos: Az Akadémia Könyvtára és az orientálistika. = MKsz 1977. 3–13.
- LITVÁN György: Szabó Ervin lakásai. = Budapest 1977. 4. sz. 36–39.
- KARNER Károly: Két soproni polgár könyvtára a 17. század harmadik negyedében. = MKsz 1977. 111–133.
- KEMÉNY G. Gábor: A régi „Hírlapkönyvtár”-tól a legnagyobb magyar sajtógyűjteményig. = Honismeret 1977. 6. sz. 75–77.
- Az Országos Széchényi Könyvtár, a magyar nemzeti könyvtár. [Tájékoztató.] (Szerk. NÉMETH Mária. 2. kiad.) Bp. 1975. [1977] 39 l., 30 t.
- PAJKOSSY György: A 175 éves Országos Széchényi Könyvtár. = Budapest 1977. 12. sz. 21–26.
- PAJORIN Klára, T.: A Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár Ritkaságyűjteménye. = Orvostörténeti Közlemények 78–79. 1976. 111–137.
- PASTINSZKY Miklós: „Habent sua fata libelli ...” Adalékok Komárom megye magánkönyvtárainak történetéhez. = Komárom Megyei Könyvtáros, 1977. 1. sz. 48–51.
- REMETE László: Szabó Ervin, a bibliológus és a könyvtárszervező. = Párttörténeti Közlemények 1977. 207–214.
- REMETE László: Szabó Ervin erőfeszítései a nemzetközi társadalomtudományi könyvészet megteremtéséért. = Tudományos és Műszaki Tájékoztató 1977. 438–441.
- REMETE László: Szabó Ervin kultúrpolitikai hagyatékának időszerűsége. = Könyvtári Figyelő 1977. 413–418.
- RITÓÓKNÉ SZALAY Ágnes: Az Akadémia Könyvtárának Régikönyv-gyűjteménye. = MKsz 1977. 14–24.
- SALLAI István: A szovjet könyvtárügy 60 éve és hatása a magyar közművelődési könyvtárügyre. = Könyvtári Figyelő 1977. 459–467.
- SAROSÁCS György: A Kanizsai Dorottya Múzeum plakátgyűjteménye 1942–1948. = Janus Pannonius Múzeum évkönyve 1974. Pécs 1977. 169–194.
- SOLTÉSZ Zoltánné: II. Rákóczi György és Erdély 1659. évi Puncta pacificationis a más ismeretlen hungarika-nyomatványok a stockholmi Királyi Könyvtárban. = MKsz 1977. 233–242.
- Százéves a Somogyi-könyvtár. Dokumentumok. (Szerk. PÉTER László.) Szeged 1977. 80 l. (Csongrád megyei könyvtári Füzetek 5.)
- SZÉKELY Júlia Anna: II. Apafi Mihályné

- Bethlen Kata ismeretlen könyvjegyzéke. = MKsz 1977. 357–360.
- Szögi László: Újabb adatok egyetemünk és könyvtárunk 1918–1919. évi történetéhez. = Műszaki Egyetemi Könyvtáros 1976. 1–2. sz. 29–34.
- TABARA Mária: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum keszthelyi Georgikon Major-Múzeumának könyvgyűjteménye. = Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója 1976. 4. sz. 31–70.
- TAKÁCS Anna: 25 éves a József Attila Megyei Könyvtár. Tatabánya 1977. 34 l.
- TAKÁCS Miklós: 25 éves a Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár. = Vasi Szemle 1977. 536–545.
- TERJÉK József: Collection of Tibetan Mss and xylographs of Alexander Csoma de Kőrös. Bp. 1976. 114 l. (Keleti tanulmányok 3.)
- A zirci Reguly Antal Múemlék Könyvtár. [Közread. az] Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1977. 23 l.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

SZEMLE

A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850—1870. Tanulmányok és adatok a Kárpát-medence etnográfijához. Szerkesztette SÁNDOR István. Bp. 1977. Akadémia Kiadó. 1100 l.

Évekkel ezelőtt ismételten felmerült a segédtudományok, ezek sorában a szakbibliográfiák és általában a hazai bibliográfiai szakirodalom „rangemelésének” kérdése. Hosszabb ideje nem találkozunk ezzel a probléma-felvetéssel. Feltehetően nem azért, mintha minden megoldódott volna a segédiródalom, a szakbibliográfiák házatáján. Inkább arra következtethetünk, hogy ezen a területen fontosabb munkálatok egész sora készül és jelenik meg. Elegendő az irodalomtudományi bibliográfia két, közműltban kiadott kötetére, a sajtótörténeti bibliográfiára, több néprajzi bibliográfiai kiadványra utalnunk.

A hazai néprajztudományi bibliográfiák terén Sándor István elsők között írta be nevét a műfaj irodalmába. Az ő fáradhatatlan gyűjtő és feltáró munkájának köszönhető *A magyar néprajztudomány bibliográfiája* (1945—1954, 1955—1960, illetve 1850—1870) eddig megjelent három kötete. Ez utóbbiról szól ismertetésünk.

A munkáról írt recenziójában Vágh Mária (*Egy néprajztudományi bibliográfiáról*. Magy. Nemzet 1977. júl. 22; 9.) a többi közt ezeket írja: „A bibliográfus az a szakember, aki összegyűjti az egyes szakmák, tudományágak különböző folyóiratokban, könyvekben, újságokban szétszórt friss vagy éppen régi írásait. A jó bibliográfus tehát a tudomány névtelen hőse. Néha előfordul, hogy egy bibliográfia önmagában is tudományos mű. Elmondhatjuk ezt Sándor István most megjelent kötetéről.”

Valóban elmondhatjuk, persze annak előrebocsátásával, hogy az alapvető bibliográfiai munkák szerkesztői-szerzői korántsem „névtelen hősei” a tudományos kutatásnak. Maguk is alkotó, résztvevő, formáló tényezői az illető tudományszakok fejlődésének.

Ilyen alkotó, tudós-bibliográfus a néprajz, nyelv kutatás, szociográfia és szociológia, irodalomtörténet és irodalomtudomány terén is tevékenykedő szerző, aki a rokontudományok határterületein is foglalatoskodva, alakította ki azt a tudományos alapot, amelyre ez a nélkülözhetetlen bibliográfiai kézikönyv épült.

Gazdag és változatos életmű eddigi kiemelkedő bibliográfiai teljesítményéhez érkezünk el ezzel a kiadvánnyal. Érdemes és indokolt tehát legalább főbb vonásaiban értékelgetnünk a több mint ezer oldalas munkához vezető utat.

Sándor István, a hazai néprajztudomány, a magyar néprajztudományi bibliográfia tudós művelője több mint négy évtizednyi fáradhatatlan munkával érkezett ehhez a teljesítményhez. Ebben a művében szinte kitapinthatóan együtt van élete három fő időszakának minden fontosabb meglátása, tapasztalata, a tárgyalt korszakra vonatkozó néprajztudományi gyűjtési-kutatási eredménye.

A szerző életútjának első fontos szakasza Mezőkövesdhez, hat éves itteni tanárkodása időszakához fűződik. Ekkor — 1930 és 1936 között — ismerkedett meg a társadalomkutatás alapelemeivel. Ezekben az években bontakozott ki szociológiai-szociográfiai érdeklődése. Ekkor ismerkedett meg Gyórfy Istvánnal, aki ez idő tájt Mezőkövesden is kutatott. Mezőkövesd szociális viszonyairól már 1936-ban társ-szerzős emlékiratot írt. Később tanulmányt közölt a matyók nyelvéről, nyelvi sajátosságairól, életkörülményeiről. Évtizedek múltán sem hűtlen a mezőkövesdi alaplélményhez. 1976-ban gyűjtésében és szerkesztésében jelenik meg az itteni helytörténeti kutatás tanulmány- és dokumentumkötetének (*Mezőkövesd város monográfiája*. Mezőkövesd—Miskolc 1976.) „antológiaszerűen szerkesztett néprajzi része”. A „mezőkövesdi évek”-ből való szociológiai-szociográfiai érdeklődést és megfigyelő erőt magával vitte következő állomáshelyére, Szegedre, s ez az alapállás világosan felkísér-

hető a szóban levő bibliográfiai gyűjtemény nem egy fejezetéig bezárólag. (L. *Statistika I/c., Etnogenezis VIII., Migráció és települések XI., Népszokások XXXVIII., Népi írásbeliség LI., Munkásfolklor LII.* fej.)

Sándor István 1936-tól egy évtizeden át a szegedi Tanárképző Főiskola tanára volt. Szeged ekkori egyetemi és főiskolai környezetében a mezőkövesdi indítás tovább mélyül és differenciálódik. Az említett szociológiai-szociográfiai érdeklődés itt kapcsolódik össze a későbbi életművéből és munkamódszeréből ismert rokntudományi elemekkel. Irodalomtörténeti és néprajzi érdeklődése kitágul. Ezen a szakaszon érlelődik meg benne, hogy széles körű érdeklődése középpontjába a néprajztudományi munkát állítsa.

Erre — döntő mértékben — akkor kerülhetett sor, amikor 1946-ban a budapesti Néprajzi Múzeumhoz került, ahol közel negyedszázadon át, tudományos osztályvezetői, illetve főmunkatársi minőségben működött. Itt, a Magyar Néprajzi Múzeum könyvtárában, szaktudományi környezetben feltárul előtte a magyar néprajztudományt foglalkoztató fő kérdések egész munkaterülete.

„A munka hatása alatt — olvassuk tudományos életrajzában — alakult ki tudománytörténeti érdeklődésem, amely előbb a Könyvtár — Kelet-Közép-Európa e leg gazdagabb néprajzi szakkönyvtára —, majd a Múzeum, végül a magyar néprajz tudomány sajátosságaira terelte figyelmemet. Így készültek el történeti muzeológiai tanulmányaim, Xántus tanulmányaim [*Xántus János. Monográfia. Bp. 1970.*] ... így készült el a Györfy István Matyó népviselet [Bp. 1965] című művének zárófejezeteként megjelent matyó bibliográfiám... A fentiek mellett a Néprajzi Múzeum könyvtárának egyre szélesebb feladatai terelték figyelmemet bibliográfiai teendőinkre. A néprajz [értsd ekkor: a szerző néprajzi múzeumi működése kezdetén] néhány szakfolyóiratunk mutatóin kívül nem sok tájékoztató művel rendelkezett. A tájékoztatás éppen a néprajz területén rendkívül szerteágazó, sokoldalúságot igénylő feladat, ... az eligazító irodalom hiányossága változatos feladatok elé állított. Így készültek tudományos igényvel tematikus és éves bibliográfiai felméréseim, egyes kutatók életművének bibliográfiai bemutatásai, ... és a tudományos tájékoztatás standard etnográfiai műveiből nyújtott összeállítás. [L. Szentmihályi J. — Vértessy M.: *A tudományos kutatás kézikönyve*. Bp. 1963. 323—340.] Ilyen előzmények után jött létre a magyar néprajztudomány összefoglaló bibliográfiájának terve, amely eddig három kötetet felölelő kiadványként

valósult meg, s mint a Magyar Tudományos Akadémia által »kiemelt feladat«-nak minősített munka folyik tovább.” (Utalás szerző előkészületben levő, mintegy 10 ezer bibliográfiai tételt felölelő *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1790—1849* című kötetre.)

Így érkezett el tehát a magyar néprajztudomány neves bibliográfusa és tudományos kutatója az ismertetésünk tárgyát képező „harmadik kötet”-hez, *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850—1870* című munkához.

A bíráló ebben az esetben igen előnyös és szerencsés helyzetben van. Olyan ritka bibliográfiai standard-műről adhat számot, amellyel szemben nem emelhető lényeges kritikai észrevétel. Olyan munkáról van ez esetben szó, mely teljesítménye, kutatási és szerkesztési eredményei alapján a hézagpótló kézikönyv szerepét tölti be nemcsak napjaink szorosan vett néprajzi, s tegyük hozzá egész sor rokntudomány munkájában, de egyben elsőrendű feldolgozási mintát nyújt a további néprajztudományi bibliográfiai gyűjtemények és feltárások számára. Nyilvánvaló, hogy ezt az eredményt ennél a kötetnél kell különösképp hangsúlyoznunk, mert ezt tekintjük a szerző által készített három időszak-feldolgozás közül a legteljesebbnek és jelentősebbnek.

Amikor a hatvan bibliográfiai fejezetre bontott, több mint tizenhatezer tételt tartalmazó művet a magyar néprajztudományi bibliográfiai kutatás egyik kiemelkedő alkotásaként értékeljük, a szélesen tagolt fejezet-sorozatból kivált a földművelésre (XVIII.), a népviseletré (XXIV.), a néphitre (hitvilág, XXXV.), a népszokásokra (XXXVIII.), a jogra (XXXIX.) valamint a népköltészetre és népi prózára (népdal, ballada, monda, népmese — XL., XLI., XLIV., XLV. és XVII.) vonatkozó fejezetek anyagát emeljük ki. Szemléltetően tükrözik ezek a fejezetek, de a továbbiak is, a szerző kiváló tárgyköri jártasságát, a határterületi összefüggéseket mindenkor szem előtt tartó kivételes szerkesztői erőnyeit.

A kérdéseket nem a néprajzkutató alappól vizsgáló és közelítő recenzens nyilván felvethetne egy-két kisebb szerkezeti sorrendi kérdést. Így — a történeti bibliográfiai gyakorlatára hivatkozva felvethetné az általános rész hiányát, de ettől a magyar néprajztudományi bibliográfia sajátos szerkezeti struktúrája következtében mindjárt el is tekint. Más kérdés, hogy miért fordul elő kissé szórványosan az ún. nemzetiségi anyag. Ezt a kategóriát egyébként a szerző nem használja, az előfordulásoknál „más hazai népesoportok”-at, „más népek”-et, (VIII. C és D., és X. J.) említ. Talán kifejezőbb lett volna a *Magyar Történeti*

Bibliográfiában alkalmazott „magyarországi nem magyar népek” fogalom használata. A fontos Társadalom (XXXIV.) fejezet érdemes lett volna előbbre hozni. A bírálattunk más részén kiemelt népköltészeti-népi prózai részt talán érdemes lett volna közös fő fejezetben, természetesen az egyes műfaji alfejezetek (a kiadványban önálló fejezetek) eddigi sorrendjében tárgyalni.

A fenti részlet-megjegyzések azonban mitsem változtatnak a bíráló egyértelmű, nagyrabecsülő értékelésén. Sándor István *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850–1970* című munkája az utóbbi évtizedek egyik igen jelentős szakirodalmi gyűjteménye, melynek tudományos és gyakorlati jelentősége egyre növekszik majd az idők folyamán.

KEMÉNY G. GÁBOR

Jakó, Zsigmond: Philobiblon Transilvan. Cu o introducere de prof. dr. Virgil Câdea. București, 1977. Editura Kriterion. 511 l.

Jakó Zsigmond kolozsvári történettudós évtizedek óta nagy szakértelemmel, példamutató módszerességgel és töretlen lelkesedéssel kutatja Erdély művelődéstörténetét. Kutatásai több vonatkozásban túlmutatnak az erdélyi magyar nemzetiség történetén. Összetett eredményei a román régiség kutatói számára is igen hasznosak, és eleget tesznek a korszerű, összehasonlító történeti-művelődéstörténeti vizsgálatok követelményeinek.

Jakó tanulmányainak magyar nyelvű gyűjteményét (*Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, 1976. Kriterion) ezért örvendetes és dicséretes módon gyorsan követte a román kutatók és olvasók számára megjelentetett *Philobiblon Transilvan*. A kötetet kitevő 11 írás a könyvkultúra témakörében érdekes magyar–román kapcsolatokra, kölcsönhatásokra mutat rá. Ezek közül mindössze három jelent meg eddig román nyelvű szaklapokban. (*Az 1544. évi román katekizmus nyomában, A balázsszalvi nyomda kezdetei, A Cipariu-könyvtár kialakulása és története*, melynek egyes részletei voltak eddig olvashatók románul). A most először románul napvilágot látott többi nyolc dolgozat egyfelől az erdélyi nyomdatörténet új forrásainak felfedezésével, illetve az eddig ismert dokumentumok újszerű és átgondolt elemzésével vezet új eredményekhez (*Szeben latin betűs könyvnyomtatása a XVI. században, Erdélyi féniks*). A többi tanulmány pedig a könyv- és könyvtártörténet köré csoportosítható (*Várad helye középkori könyvtártörténetünkben, Erdély és a Corvina, A nagyenyedi*

Bethlen Kollégium könyvtárának kezdeti és első korszaka (1622–1658), Köleséri Sámuel havasalföldi bibliofil és tudományos kapcsolatai, A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története, Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben). A tanulmányok fordítói: Livia Bacăru és Kiss András pontos és lelkiismeretes munkát végeztek. A kötetet lezáró igen hasznos névmutató lexikont Luminița Stoichițescu állította össze.

A könyvhöz dr. Virgil Câdea professzor írt bevezetőt, amely magyarul *A Hét* című lapban olvasható (1976. dec. 17. 51. sz. 9. l.). Ebben a magyar és román nemzet hagyományában megfigyelhető párhuzamos és egységes jelenségeket a következőképpen magyarázza: „Mindezek nem véletlenszerű egybeesések olyan, egyébként különálló kultúrák között, amelyek az egymástól eltérő nyelvi, vallási, ideológiai és politikai beállítottság okán más-más úton fejlődtek. A sajátosságok objektív figyelembevételével fény derül arra, hogy a társadalmi osztályokra és rétegekre való tagolás, amely jellemző a Kelet-Európában olyan sokáig eltartó középkorra, a nemesség és egyház monopóliuma a művelődési életben, a kedvezőtlen körülmények, amelyek az Erdélyt körülvevő s az itt élő közösségekre politikai nyomást gyakorló nagy birodalmaknak tulajdoníthatók, a szükségszerű fejlődés, amely igényelte a nép nyelvén írott művekkel való tanítást, a felvilágosítást — mind olyan tényezők, amelyeknek óhatatlanul egybevethető eredményekhez kellett vezetniük.” A kölcsönhatások a két kultúra európaizálódása szempontjából is fontosak. A Köleséri Sámuelról szóló tanulmány világosan bemutatja pl., hogyan közvetítette Köleséri a legmodernebb nyugat-európai áramlatokat Havasalföldre.

A tanulmányok tartalmi megállapításainak összefoglalásától most eltekintünk, mivel azok magyar nyelvű változataival a *Magyar Könyvszemle* már foglalkozott (1977. 397–398). Csupán azokra a módszertani tanulságokra szeretnénk rámutatni, amelyek Jakó kutatásai nyomán a román és magyar tudománytörténészek számára különösen fontosak. A tanulmányok mindegyike figyelmeztet az erdélyi, román és százsz dokumentumok feltárásának és komplex történeti szempontú elemzésének fontosságára. Hogy csak egyetlen példát említsék, Bánffi Dénes 1752 decemberében készített könyvjegyzékében bukkant rá Jakó Zsigmond az 1544. évi „rejtélyes” román katekizmusra, amelynek XVIII. századi meglétét ez alapján teljes biztonsággal állíthatjuk. A román dokumentumok értő feltárása hasonló módon lehet tudománytörténeti kiindulás az erdélyi kapcsolatok

szempontjából. Pl. Cipariu iratanyaga és levelezése az első 1848 előtti és meglehetősen épségben fennmaradt román tudományos könyvtárnak a formálódását mutatja, és rögzíti Cipariu egyedi könyvvásárlásait is. Végül, a források kölcsönös felhasználásának a szükségessége mellett, Jakó írásai tanulságosak abból a szempontból is, hogy figyelmeztetnek a könyvtártörténeti kutatások rendkívüli fontosságára a mai kultúra és népművelés szempontjából is. Románia viszonylatában is meg kell történnie az ország könyvöröksége értékfeltárásának a múlt igazabb megismerése érdekében, és ez nem valósulhat meg másképpen, csak a magyar, román és szász nemzetiség régi könyveinek módszeres feldolgozásával. Az egyes könyvtárak „az illető nemzetiségek művelődésének eredményeként jöttek ugyan létre, de ma az egész ország tudományosságának kell őket használnia” — figyelmeztet a *Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben* c. tanulmány.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Jakó Zsigmond román nyelven megjelent kötete mind tartalmában, mind pedig módszerében úttörő módon, új perspektívákat nyit a román kultúrtörténelem előtt, igazolva, hogy a nemzeti önmegismerés csakis az együttélő népek közös hagyományainak „ébredésével” lehet igazán eredményes.

VÁSÁRHELYI JUDIT

Wehli Tünde: Az admonti biblia. (Wien, ÖNB Cod. s. n. 2701—2). Budapest, 1977. Akadémiai Kiadó, 112 l., 67 t. (Művészettörténeti füzetek 11.)

Az Enns folyó jobb partján, Stájerországban fekvő Admont nevét viseli az a kétkötetes óriásfolió nagyságú, gazdagon festett Biblia, melyet egykor a Gebhard salzburgi érsek által 1074-ben Szent Balázs tiszteletére alapított bencés monostorban őriztek. A monostor maga a gregoriánus reform, a cluny szellem híve volt. Ezt a szakirodalomban több néven ismert kódexet tízre ki megfelelő előtanulmányok után alapos vizsgálódás tárgyává Wehli Tünde most kiadott kismonográfiájában. Neveztek ezt Gutkeled bibliának, a csatári bencés apátság kegyurairól; Gebhard bibliának, mintha Admont alapítója ajándékozta volna; csatári bibliának, ahol egy ideig hazánkban őrizték. A kódex eddig a leghosszabb időt Admontban töltötte, 1937-ben került vétel útján a bécsi nemzeti könyvtárba. Néhány lapját nemrég fedezték fel, ill. azonosították a párizsi École des Beaux-Arts-ban levő töredékekkel.

A művészettörténész Wehli Tünde elsőként a kutatás állását vázolja fel. Először a külföldi, elsősorban osztrák kutatás eredményeit foglalja össze, majd a hazaiakat. „A kódex stílárius alapon a salzburgi Szent Péter bencés apátságban működő scriptorium egyik legkiválóbb, a 12. század második negyedéből származó emléke” — írja (10. lap).

Az eddigi hazai szerzők megállapításai-val szemben szilárdan vallja, hogy nem bajor munka, nem tartható a csatári vagy a pécsi műhelyben létrejött műremeknek stb.

A kódex történetét egészen röviden tárgyalja. Véleménye szerint a biblia elkészülését követően közvetlenül vagy nem sokkal ezután Salzburgból kerülhetett Magyarországra. Hihetőnek véli, bár semmi biztos adata nincs erre, hogy a salzburgi érsekség ajándékként kerülhetett valamelyik magyar királyhoz, tőle pedig a Gutkeledekhez, de az is elképzelhető, hogy Admonton keresztül jutott hazánkba, amikor az ott nevelkedő Zsófia, Vak Béla leánya, hazahozatalára fivére, II. Géza csapatot küldött Admontba és Zsófia helyett a bibliával tértek vissza. A kódex csatári birtoklását a 12. század közepétől kezdve egy évszázadon át a bibliahá bejegyzett okmányok igazolják, az utolsó e sorban a Farkas vasvári zsidónál történő elzalogosítás tényét rögzítő feljegyzés, nem tudjuk azonban, hogy az ő kezén hová tűnt el, talán az admonti kolostornak adta el. A 15. század óta biztosan Admont az őrzőhelye.

Bővebben foglalkozik a kódex *festményeinek stílusával*. A főmester kezevonásán kívül még öt kéz munkáját tételezi fel, a vezető mesteren kívül hárman segédkeztek a képek festésében, és további két kéz készítette az iniciálékat (17. lap). Az ottónikus és a középbizánc képépítés egyaránt felismerhető, valamint más hatások is, az illusztrációkban.

A festéstechnikát és a színeket is röviden elemzi a kismonográfia. Először természetesen a kódex szövege készült el, azután követte az illusztrálás.

Részletesen vizsgálja a kódex ikonográfiai programját és annak gyökereit, keletit és nyugatit egyaránt.

Keletkezésének korát taglalva I. Konrád salzburgi érsek (1107—1147) kormányzásának második felét állapítja meg, aki a gregoriánus reform híve volt, s mint ilyennek menekülnie kellett székelyről. Eközben ismerkedhetett meg az itáliai eredetű óriásbibliákkal, mint a gregoriánus reform lecsapódásával, s hozhatott magával mintapéldányt Salzburgba. Keletkezésének körülményeit kapcsolatba hozza az ószövetégi istenbirodalom visszaillesztésére törekvő egyházi szemlélettel.

A kötetet hasznosan egészíti ki a bőséges jegyzetanyag, függelékként a biblia ábrázolásainak jegyzéke és a kódex leírása, valamint a rendkívül nagy tájékozottságról tanúskodó kódexmutató. A külföldi olvasót segíti az alapos német nyelvű összefoglalás (99–110. lap). A 67 fekete-fehér foto az elmondottak megértéséhez ad segítséget, kár, hogy néhány nem színes közülük.

A szerző kutatásait e kötetrel nem tekinti lezártnak, csupán kísérletnek a román kori könyvfestészet egy emléke alapos bemutatására. Ez, nyugodtan mondhatjuk, sikerült neki. Munkájának további célját jelenleg más megoldatlan problémák vizsgálataiban, a 11–12. századi nyugati illusztrált bibli ciklusok felkutatásában, meghatározásában látja (8. lap). A művészettörténeti továbbkutatás mellett érdemes lenne még a kódex textológiai (Vulgata-kódexcsalád) és paleográfiai vizsgálatát is elmélyíteniük az erre hivatott szakembereknek. Ehhez kitűnő alapot nyújt ez a kismonográfia, mely nemcsak összefoglalja az eddigi eredményeket, hanem számos helyen továbbviszi, teljesebbé teszi, kiegészíti azokat.

KOVÁCH ZOLTÁN

Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája. TOLNAI Gábor és HAIMAN György tanulmányával. Bp. 1978. 109 l. Akadémiai Kiadó.

A halotti kárta egyleveles alkalmi nyomtatvány, mely Magyarországon a XVII. század második felében terjedt el, és a XVIII. században élte fénykorát. Legrégibb magyarországi példánya 1673-ból való. Több emlékünk van a XIX. századi kártákból is.

A fenti kiadványnak tulajdonképpen melléklete a kárta egyetlen példányának hasonmáskiadása. Eredetije a kolozsvári Farkas utcai református templomban léckeretbe foglalva, üveggel védve a papi székek felett van elhelyezve. Bár az eredeti példányt a múlt század végén vászonra ragasztották, mai állapotában eléggé rongált, egyik verse a kezdő sor kivételével olvashatatlan, egyik szélét, bizonyára a múlt század végi bekeretezőskor, levágták. A kiadvány mellékletének papírméretét helyreállították, így a nyomtatvány eredeti méretű hasonmás.

Tiszta tanulmányozható tehát a kárta tipográfiai építkezésmódja, a reneszánsz díszes keretbe foglalt keskenyebb díszekkel kisebb kazettákra osztott mezők, bennük a bevezető életrajzi szöveg (titulus) és 30 latin nyelvű emlékvers; a szedés helyesírása, címbetűinek, különösen antikva és kurzív típusainak változata, a tördelés, a

nyomdai díszek sokfélesége. Mint általában a nagyméretű kártákat, Tótfalusi Miklós halotti kártáját is több részletben nyomtatták, az íveket a könyvkötő ragasztotta össze.

Minderről Haiman György ír a kötetben másodikként közölt kitűnő tanulmányában, ahol felhívja a figyelmet a kártáknak mint alkalmi nyomtatványoknak művelődéstörténeti és nyomdászattörténeti jelentőségére, és rövid történet áttekintést ad az alkalmi nyomtatványoknak erről a típusáról.

Maga a kötet ugyanis három fejezetből áll. Az elsőben Tolnai Gábor írt Tótfalusi Miklósról és halotti kártájáról. Tolnai Gábornak ismerjük már Tótfalusiról készült magvas írásait. Jakó Zsigmond néhány évvel ezelőtt szintén foglalkozott életpályájával, mikor *Erdélyi Féniks* címmel kiadta (Bukarest 1974.) Tótfalusi műveit, levelezését s a vele kapcsolatos irományokat. A nagyszerű kiadvány a halotti kárta bevezető titulusának és a kártaversek közül tizenkettőnek a fordítását is tartalmazza. Éppen ezért Tolnai itt roppant ónuralommal csak nagyon tömören szól Tótfalusiról. Elfogadja Jakó elemzését, hogy a jobbágy-származású könyvnyomató, az új művelődéspolitikáért harcoló író ellen indított támadásoknak, hajsának társadalmi oka volt, osztályellentét közte és ellenfelei között. Írásában elsősorban az irodalomtörténeti szempontból érdektelen, művészi szempontból alig értékelhető halotti kártát elemzi. Meggyőzőnek látszik bizonygatása, hogy a prózai titulus összeállítója ugyanaz a Csepregi Turkovics Mihály, aki az első kártaverset írta. Az emlékkersek elemzéséből igyekszik mindazt kihámozni, ami belőlük a műveltség magyar úttörőjének életútjáról és tragédiájáról megsejthető. Bár a kártaverseket helyesen az egykorú iskolai oktatás latin verselési gyakorlatának, „vers-tákolmányok”-nak tartja, melyeknek legfeljebb az egykorú viszonyokba való betekintés miatt van némi jelentőségük, az emlékkerseket következetesen és ismételtén *búcsúztató versekként* emlegeti. A kártavers és a búcsúztató vers azonban két egymástól nagyon különböző műfaj. Azzal, hogy ezeket az emlékkerseket a halotti költészet legfontosabb műfajába sorozta, alaposan megemelte ezeknek a versikéknek rangját.

Ez a „megemelés”, véleményünk szerint, az egész kiadványra jellemző. Ilyen „vers-tákolmányoknak” magyarra fordításában filológiai hűségre kellett volna törekedni; iskolai latin verselési gyakorlatokat felesleges volt műfordításban adni, mert ez azzal a következménnyel járt: költészetté emelték azokat a verselményeket, melyek pedig

Tolnai Gábor minősítése szerint is esztétikailag nem értékelhetők. A latin eredeti hangulatát, sokkal jobban vissza lehetett volna adni filológiailag jó prózai fordításban. „Írói-költői eszközökkel” (vö. a 7. l. jegyzetével!) ezt nem sikerült nyújtani a kiadványban. Metrikailag igen, de a mondanivaló hűségét és XVII. századi hangulatát tekintve távolról sem! A „dolgok kelleme”, „báj a szíromról”, „vészeli föld”, „múlt gyönyörét”, „nem hamuhodsz sohasem” nem a XVII. század, hanem a nyelvújítás korának a hangulatát kelti fel az olvasóban. Nyilvánvaló, hogy a metrum miatt, nem volt megvalósítható a filológiai-lag hű fordítás. De nem helyeselhető a félrevezető vagy téves fordítás sem. Nem egyszerű dolog a „betegség enyhítő szereim” a *halált érteni; félrevezet a „bizonyos fény”* a *biztos fény helyett; „quanto squalore laborent”*-nek a „népem mennyire küzd itt” pontatlan fordítása, hiszen a *squalor* a. m. *elhagyatottság*; hasonlóképpen: „*inimica saluti debilitat fractae vires iniuria mentis*” = Jogtalan érv morzsolta törékeny lelkem erőt, aholis *ellenséges érzületű igazságtalanságról* van szó. Ezeket Vizaknai Bereck György inkább *sietve készítette*, mint „rögtönözte”. (48–49. l.) Tolnai Gábor talán kissé túlságos szigorú mércét használva, csupán Vizaknai Bereck György szerzeményét tartja „latin eredetijében is műalkotásnak”. Akad a többi között is lélekből fakadó szép emlékvers, de nem annyi, mint amennyit a fordítók nagy erőfeszítések révén tettek, vagy legalábbis igyekeztek ilyenné tenni. Megérdemelték-e ezek az alkalmi versikék a műfordításba befektetett ennyi energiát? Főképpen, hogy ezzel egy kissé meghamisították a valóságot? Persze, minden nehézségen így sem lettek úrrá. Pl. lehetetlen volt az 54. lap latinját magyarra fordítani úgy, hogy a kezdő- és befejezősorok meg a sorközeppek betűi is visszadják a DEO ET PATRIAE értelmet. A magyar sorok első betűi ISTEN ÉS HAZA értelmet adnak ugyan, de csak a magyar fordítást látva az ember, alig-alig érti meg, mit akart mondani a versíró.

A megadott keretben nem foglalkozhatunk itt még több más versfordítás értelmezés szempontjából kifogásolható megoldásával. Csak megemlítjük mégis, hogy a prózai részekben is akadnak megjegyezni valók. A *contrascriba* „ellenjegyző” fordítás helyett jobban hangzik az *ellenőr*, „az isteni ige szolgája” helyett — *Isten igéjének szolgája*. A *titulus* szövegében a „*humanioribus literis*” = „emberségesebb tudományokkal” helyett nem lett volna jobb *humántudományokat*, a „*magis atque magis*” — „fokozatosan” helyett *egyre inkább*, az „*anni aerae vulgaris*” = „a szokott idő-

számítás szerinti” helyett *időszámításunk közönséges évében-t* írni? (Itt a vulgaris valószínűleg az *ecclesiasticus*-szal van szembeállítva.)

De legyen elég a kiadvány harmadik fejezetében latinul és magyarul egymás mellett olvasható kártaszövegről ennyi. Ha költészeti értéke nem is nagy, az érdekes kiadói vállalkozásnak művelődéstörténeti, nyomdászattörténeti szempontból hálával tartozunk.

VARGA IMRE

Székesfehérvári schematismus. 1977.

A székesfehérvári egyházmegye jubileumi névtára 1977-ben, alapításának 200. esztendejében. Szekeresztette az Egyházmegyei Történeti Munkaközösség. Székesfehérvár, 1977. Székesfehérvári Egyházmegyei Hatóság. 302 l.

Gazdag művelődéstörténeti tartalom, izlées, szép tipográfiai kiállítás jellemzi a jubileumi névtárat. A könyvtártörténet kutatóit érdekelni fogja a püspöki és egyházmegyei levéltár, valamint a püspöki könyvtár múltját és jelenét bemutató két fejezet, mely Sulyok János munkája.

A levéltárra vonatkozó, tömörségében is sokatmondó első fejezetből kiderül, hogy az egyházmegyére vonatkozó és a püspöki igazgatással kapcsolatos iratok rendszeressé váló ügykezelési gyakorlatát Aigner Károly levéltáros dolgozta ki 1816-ban, míg a források csoportosításának máig érvényes irányelveit Shvoy Lajos püspök idejében Kuthy István levéltáros rendezte 1933–1935 között. Az ekkor végrehajtott nagyszabású átrendezés jelentősen gazdagította a gyűjteményt: átkerült ide az eddig külön kezelt püspöki gazdasági levéltár, valamint a kiváltságos prépostság levéltárának anyaga is. Az itt őrzött iratmennyiség ez idő szerint 317 polefolyóméter. A hatalmas forrásanyag fondjegyzékét a közelmúltban készítette el Sulyok János levéltáros, így az egyébként is mintaszépen kezelt gyűjtemény minden szempontból ki tudja elégíteni a tudományos kutatás által támasztott legkülönbözőbb igényeket. Nem véletlen tehát, hogy a püspöki és egyházmegyei levéltárat a Művelődésügyi Minisztérium 1970-ben, a levéltári törvény értelmében, szaklevéltárrá minősítette.

Az aránytalanul szűkre szabott második fejezetben Sulyok János hasonló alapossgággal mutatja be a püspöki könyvtárat. Ez a szűkmarkúság — mely nyilvánvalóan a kötet koncepciójából fakad — már csak azért is sajnálatos, mert mint bevezetőjében Sulyok rámutat: a püspöki könyvtár volta-

képpen Székesfehérvár legrégebb élő könyvtára. A kezdetek visszanyúlnak még a XVIII. század utolsó harmadáig, mikor is Sélyei Nagy Ignác püspök 1264 kötetet magában foglaló bibliotékája megvetette a püspöki könyvtár alapját. Azóta tudós egyházfők egész sora — pl. Pauer János, Steiner Fülöp, Várossy Gyula és Shvoy Lajos — gyarapította (vö. pag. 113—143. passim). 1935—1936-ban a könyvtár éppoly gyökeres átrendezésen esett át, mint annak előtte (1933—1935) a levéltár, s ekkor került sor tizenegy különgyűjtemény kialakítására is. Ezek a következők: 1. Ősnyomtatványok; 2. Antikvák; 3. Régi magyar könyvek; 4. Manuscripta; 5. Egyházmegyei írók; 6. Segédkönyvtár; 7. Kézikönyvtár; 8. Folyóirattár; 9. Névtárak, évkönyvek; 10. Térképtár; 11. Fényképtár. Ma már 40 000 kötet fölött van az állomány. Mivel a könyvtár egész anyaga katalógizálva van, használhatóság szempontjából méltó párja a példás rendben, nagy hozzáértéssel kezelt levéltárnak.

Ha arra gondolunk, hogy a magyar könyvtártörténet megírásra vár, és nem utolsósorban épp a szükséges előtanulmányok hiánya miatt, akkor befejezésül érdemes azt is megjegyezni, hogy Sulyok Jánosnak, a könyv- és levéltár tudós igazgatójának kéziratban készen áll *A székesfehérvári Püspöki Könyvtár története* c. forrásértékű munkája, melyből a fent ismertetett kivonatolts fejezetek is készültek.

V. KOVÁCS SÁNDOR

Magyar—szovjet politikai plakátok 1917—1977. Összeállította és bevezette HORVÁTH György, szerkesztette KELEMEN Ferencé. Bp. 1977. Kossuth Kiadó. 13 l. 40 t.

A Kossuth Kiadó már két nagyszerű albumban mutatta be a Tanácsköztársaság és a felszabadulást követő évek politikai plakátjait, melyek nemcsak a magyar nyomdászati és művészettörténet fontos dokumentumai, de nagyon sokat elmondanak az utókornak arról a feszült levegőjű korról is, melyben keletkeztek.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60-ik évfordulója alkalmából a Kiadó új kiadványt tett közzé, mely az 1917 óta megjelent magyar és szovjet politikai plakátok legkiválóbbjaiból mutat be 20—20 alkotást. Az összeállítók igyekeztek minél kevesebbet kockáztatni. Az 1948 előtti magyar plakátokból csupa olyan szerepel a válogatásban, amely már az előző két albumban is megjelent. Ezek is a legismertebbek, legtöbbet reprodukáltak közé tar-

toznak; Bíró: „Köztársaságot”, „Május 1””; Berény: „Fegyverbe! Fegyverbe”; Uitz: „Vörös katonák előre”; Konecni: „A kenyér itt kezdődik”, „És mégis lesz kenyér” stb. Ezeket Filo (Mihályfi Ernőné Fischer Ilona) „Nem”-je követi (kiváló alkotás, de nem az egyetlen jelentős politikai plakát az 1948 és 1967 közötti két évtizedben, márpedig a gyűjtemény csak ezt közli). Konecni két 1968-as alkotása, Só-Ky (Sós Éva és Kemény László) 1967-es görög szolidaritási plakátja, Sinka Mátyásnak az 1972-es április 4-ét köszöntő műve következik, végül Fekete György 1976. november 7-re készített remek úrrakétás falragasza zárja le a sort.

A magyar politikai plakátművészet sokkal több jó művet hozott létre, semhogy húsz hasonmástól bármiféle teljességet lehetne számon kérni, de annyit azért szeretnének megjegyezni, hogy a ma már közismertnek számító alkotások mellett vannak még rejtett értékek, amiket szintén érdemes lenne felfedezni és bemutatni.

Az album további 20 reprodukciója a szovjet politikai plakátművészet 60 évéből ad válogatást. A hasonmások láttán meg-elevenedik az elmúlt 70 év szovjet története. Ez az a műfaj, hol a nehéz, zaklatott háborús idők különösen inspirálják az alkotókat. Ezért van, hogy a polgárháború és a második világháború korának plakátjai bizonyulnak a legérdekesebbeknek. Persze a békésebb korokban is születtek magas színvonalú alkotások, mint például A. Sztrahov 1924-es Lenin emléklakátja, V. Szurjanyinov 1937-es Néphadsereg plakátja, vagy V. Ivanov, V. Kalenszkij, M. Lukijanov 1945 utáni művei.

Miközben melegen üdvözljük a Kossuth Kiadó új kiadványát, hozzá kell fűznünk, hogy nagyon örülnénk hasonló válogatásnak az elmúlt idők kereskedelmi és kulturális plakátjaiból is. Végezetül pedig: igen hasznos lenne egy átfogó munka a teljes magyar plakátművészet történetéről.

INDALI GYÖRGY

Л. Е. ТАТАРИНОВА: История русской литературы и журналистики первой половины XVIII. века. Издательство московского университета. 1974.

L. E. Tatarinova „A XVIII. század első fele orosz irodalmának és zszurnalisztikájának története” megírásakor didaktikus célt tűzött ki maga elé: egyetemi tankönyvnek szánt művében általános képet kíván adni az egyetemek újságírói szakán tanuló hallgatók részére a XVIII. század első fele

orosz irodalmának és zsurnalisztikájának jellegéről, fejlődési tendenciáiról, kimagaslóbb egyénéisgeiről, ez utóbbiak művészi törekvéseiről, valamint az irodalomtörténeti folyamatban elfoglalt helyükről.

Az orosz irodalom és zsurnalisztika történetének ezt a periódusát más tankönyvszerzők is feldolgozták (l. az orosz irodalomtörténetből G. A. Gukovszkij, D. D. Blagoj tankönyveit; az orosz zsurnalisztika történetéből P. N. Berkov, A. V. Zapadov tankönyveit). L. E. Tatarinova egyetemi tankönyve abban különbözik a többi, öt megelőzőtől, hogy az irodalmat és az újságírást egyazon folyamat két megjelenési formájaként tárgyalja, tehát az irodalmi folyamat egységén belül vizsgálja azokat, miközben feltárja fejlődési sajátosságait a XVIII. század történelmi viszonyai között.

A szerző különös figyelmet fordít a XVIII. századi írók művészetében a publicisztika helyének és jelentőségének elemzésére, a publicisztika és a zsurnalisztika szerepének a meghatározására a közvélemény alakulásában, a demokratikus közhangulat növekedésében.

L. E. Tatarinova a XVIII. század első felének orosz irodalmát és sajtóját két fejezetben tárgyalja: 1. A XVIII. század első évtizedeinek irodalma; 2. A XVIII. század 30–50-es éveinek irodalma és zsurnalisztikája. A szerző a fejezetek végén részletes irodalmi jegyzéket közöl.

RÓKA JOLÁN

Л. В. Петров: Массовая коммуникация и искусство. Ленинград, 1976.

L. V. Petrov a Leningrádi Színház-, Zene- és Filmművészeti Főiskola filozófia tanszékének tanszékvezetője a tömegkommunikáció filozófiai problémáinak egyik legaktívabb és igen eredményes szovjet kutatója. „A tömegkommunikáció és a művészet” című munkája doktori értekezésének átdolgozott változata.

L. V. Petrov művében a tömegkommunikáció elméleti megalapozására vállalkozott filozófiai aspektusból.

A szerző ajánlásában a következőképpen szól a tömegkommunikáció tanulmányozásának szükségességéről: „A társadalmi gyakorlat fejlődése szükségszerűen megköveteli, hogy az ideológiai szféra valamennyi dolgozója elsajátítsa a tömegkommunikációs folyamatra vonatkozó specializált ismereteket. A művészet, az irodalom és az oktatás képviselője bármely területen dolgozzék is, elkerülhetetlenül bekapcsolódik a tömegkommunikációs folyamatok áramkörébe. Ha az ideológiai front dolgozója

nem ismeri a tömegkommunikációs eszközök funkcionálásának törvényszerűségeit a mai világban, akkor éppoly tehetetlen, mint az a mérnök, aki nem ismeri a gépek és mechanizmusok elméletét, az anyag ellenállásának elméletét . . .

A tömegkommunikációs tevékenységnek világosan kifejezett osztályjellege van. Ezért a tömegkommunikáció funkcionálása alaptörvényeinek ismerete és elsajátítása a fiatalok politikai, ideológiai és esztétikai nevelésének kötelező és szükségszerű eleme.”

L. V. Petrov igen informatív, jó stílusban megírt művel gazdagította a tömegkommunikációs szakirodalmat. Munkája széles dia-pazonú: foglalkozik a tömegkommunikáció elméleti alapjaival, genezisével, elméleti kutatásainak eredményeivel (ismerteti a marxizmus–leninizmus klasszikusainak a tömegkommunikációról vallott nézeteit, a modern burzsoá tömegkommunikációs elméleteket), valamint a művészettel való kapcsolatát. Hézagpótló mű lévén, hasznosnak tűnik magyarrá való lefordítása.

RÓKA JOLÁN

Bieńkowska, Barbara: Staropolski świat ksiązek. Wrocław, 1976. Ossolineum, 260.

A *Książki o książce* c. lengyel tudomány-népszerűsítő sorozat kötetei a könyv megszületésétől a jelenkorig vezető évszázadok, virágzó és viharos idők történetén keresztül kalauzolják a kultúrhistoria iránt érdeklődő olvasót. A könyvnyomtatásról, a könyv kultúrtörténeti funkciójáról, a könyvkiadás és a társadalom viszonyáról, a könyvtárak létrejöttéről és a nemzeti művelődés összefüggéseiről, a könyv és az olvasó kapcsolatáról, egyszóval, a könyv életéről, múltjáról és jelenéről tájékozódhatunk a szakszerűen szerkesztett wrocław-i sorozat köteteiben. A szerkesztőség tagjai: A. Kawecka-Gryczowa, B. Kocowski, J. Trzynałowski.

A sorozat tematikáját változatossá teszi a lengyel és az egyetemes könyvtörténeti vonatkozású témák, mint például „a középkori és reneszánsz görög könyv” vagy „a könyv az iszlám világában”, továbbá „a lengyel könyv nagykövete Párizsban, Władysław Mickiewicz” témájú kötet. Olvashatunk bennük „a középkori fametszetű könyvek”-ről, s „a jelenkori művészi könyvillusztrációk”-ról, régi jeles „könyv-árusokról, könyvnyomtatókról és kiadókról”, királyi udvari könyvügyekről „Przypadki Jej Królewskiej Mości Książki” és mai művelődési kérdésekről, „a könyv-

tár és jelen világunk” témaköréről. Külön kötetben dolgozták fel az „Ofycyna ossolińska” második világháború előtti, 1920–1939 közti működését. A könyvkultúra régebbi korszakai és modern fejezetei bontakoznak ki „a könyvek a könyvről” sorozat eddig megjelent kötetéből.

A könyvek régi lengyel világával foglalkozó mű szerzője a mai ember szemével tekint vissza a művelődéstörténet kéziratok korszakára, illetve a könyvnyomtatás utáni periódusaira. Statisztikai adatokkal is érzékelteti a kéziratok gyűjtemények, a ritka régi nyomtatványok megmaradt állagának felbecsülhetetlen értékét; a levéltári és könyvtári állományok impozáns méreteivel is igyekszik alátámasztani elvi jelentőségű megállapításait. A könyvritkaságok, polonikák, ősnymtatványok, unicumok nemcsak a régmúlt becses emlékei, hanem a népek múltjának dokumentumai. A változó világot tükröző írások, a könyvek formájában megörökített történelmi események, folyamatok az emberiség múltját kötik össze modern világunkkal, a mai ember történeti tudatával. A könyv és az ember viszonya a lengyelországi társadalmi rétegződésen belül differenciált, s a történelmi változások következtében módosul. Tartalmi szemszögből lényeges változásoknak lehetünk tanúi a középkor, a humanizmus, és a reneszánsz, a barokk korszakban, különösen a könyvnek a társadalmi haladásban játszott szerepét kidomborító lengyel felvilágosodás korában. A könyvnek a világnézeti küzdelemben betöltött funkciója megmutatkozik a nemzeti jelleg és társadalmi tudat formálásában, ugyanakkor összekötő kapocs a nemzeti és egyetemes kultúra láncolatában.

B. Bienkowska minderről a kódexírástól az első nyilvános könyvtár megnyitásáig, a varsói Biblioteka Załuskich (1747) alapításáig tartó történelmi út vázolásával igyekszik összefoglaló képet adni. J. A. Załuski nevezetes fölhívása, a *Programma litterarium* (1732) vetette meg alapját az új szellemű könyvtárszervező munkának. Hagyományai viszonyulnak a kollégiumi, kolostori, iskolai és magánkönyvtári gyűjtemények létrehozásával és fejlesztésével kapcsolatos évszázados tevékenységre. A magyarországi művelődéssel is összefüggő intézmények közül elsősorban említhető: az Akademia Krakowska s a Collegium Maius régi veretű könyvtára, a toruni gimnázium könyvtárának egykori leírása („Descriptio Bibliothecae Scholae Thorunensis”, anno Domini 1594 executae) s a gdański gimnázium korabeli rézmetszetben megörökített hatalmas boltíves könyvtár-csarnoka, amelyről méltán úgy értekeztek, mint a „könyvek fellegvárá”-ról („De lib-

rorum arcis quas vocamus bibliothecas”, 1650). A könyv használatának és a könyvtár szervezésének viszonylatában korszakváltozást jelez a Stanisław Konarski által kidolgozott elvek alapján felállított varsói Biblioteka Szkoly Ryerskiej (1767–1794) működése a felvilágosodás évtizedeiben. A lengyelországi társadalmi, nemzeti s művelődési viszonyok időszerű problémáival összefűződve kap helyet Ignacy Krasiecki, *Pan Podstoli* c. (1778-tól részletekben) megjelenő regényes elbeszélésében a könyvtári problematika, a regény hősének, Pan Podstolinak saját könyvtáráról adott leírásában. A könyv az anyanyelvi művelődés nélkülözhetetlen eszközévé, a könyvtár a társadalmi haladás és nemzeti művelődés tűzhelyévé vált a Lengyelország végleges felosztását követő nehéz időkben.

A kötet válogatott illusztrációi között olyan ritkaságokkal találkozunk, mint az első ismert lengyel exlibris (1516) Maciej Drzewicki püspök hagyatékából a Biblioteka Jagiellonska grafikai gyűjteményéből; a Biblioteka Załuskich exlibrise és rézkarca a varsói Muzeum Narodowe metszetgyűjteményéből; a könyv barokk szimbolikája A. M. Fredro (*Peristromata regum seu memoriale principis monitorum symbolis expressum, Gdańsk 1660.*) művéből. S a mecénások szimbolikus ábrázolása ismeretlen festőtől, „fiatal mágnes könyvvel” Stanisław Tęczyński jellegzetes barokk portréja (1634). Az írói, auktori, tudósi munka jellemzésére két rézmetszet kópíja szolgál, az előbbi M. Bielski (*Kronica wszystkiego Świata, Kraków 1554.*) világtörténetéből, a másik Vergilius Polidorus (*De inventoribus rerum libri tres, Paris 1505.*) munkájából, az író és tudós szerző vasok könyvekkel körülbástyázott alakjának megörökítésével. A negyvenkét képből álló, értékes illusztrációs anyag szervesen hozzátartozik a B. Bienkowska által megrajzolt — az író és olvasó jelenlétével kísért — könyv és könyvtár szakszerűen megírt történelmi tablójához.

HOPP LAJOS

Marx, A.: *Bibliographical Studies and Notes on Rare Books and Manuscripts in the Library of the Jewish Theological Seminary of America.* Edited with an Introduction by M. H. SCHMELZER. New York, 1977. XXI, 591 l.

Alexander Marx (1878–1953) a Jewish Theological Seminary of America professzora és első nagy könyvtárosa volt. Amikor 1903-ban átvette a könyvtárat, alig

volt ott valami. Ma 10 000 kézírata, 30 000 geniza-darabja — közöttük Júda Hallévi és Májmúni saját kezű írásai — s negyedmillió könyve van. Ez oroszlánrészben az ő érdeme.

Folyvást készült arra, hogy megalkosson egy korszerű katalógust. Cédulái megmaradtak, de a munkát nem végezte el. Am az Intézet Értesítőiben (*Register*) 1917/18—1953/54-ig ő maga, 1970/73-ig utódai beszámoltak a könyvtár gyarapodásáról. Kifűnő gondolat volt ezeket a jelentéseket kötetbe gyűjteni, mert képet adnak a ritkaságokról. A *Zeitschrift für Hebräische Bibliographie*ban számos cikke jelent meg az ottani kéziratokról és könyvekről. Bizonyára oka van annak, hogy egy-két cikk — bár érintkezik a könyvtárral — elmaradt (pl. ZfHB. XV. 1911. 26—27.). Ezeket is hozzájuk csatolták, valamint két nagy bibliográfiai dolgozatát. Az egyik Marx saját példánya alapján készült, autográf jegyzeteivel.

A kötetet M. H. Schmelzer professzor, a jelenlegi tudós könyvtáros gondolta el, rendezte sajtó alá, látta el bevezetéssel és illusztrációkkal. Róla azt írja az Intézet feje, G. D. Cohen: „a bibliographer worthy to succeed Professor Marx. His dedication to Jewish culture as developed in the Jewish book and to the continued and measured growth of the Seminary Library will place future generations in his debt.” Marxnak meg ezeket a szép sorokat szenteli: „In the profoundest sense, the bibliographical notes are his autobiography, for he made of the Seminary Library and of the Jewish book his life.”

Mindenki találhat benne magának valót. Magyar vonatkozások is akadnak: Az óbudai hitközség szabályzatai és jegyzőkönyvei 1770—1780; a budai hitközség szabályzatai 1787-ből (365.). Négy magyarországi hitközség jegyzőkönyve a XVIII. sz.-ból (364.). Szófer Mózes pozsonyi rabbi talmudi jegyzetei (56.) és egy 1829-ből való responzuma (319.). A sátoraljaújhelyi bét-din (rabbisági bíróság) döntése 1830-ból (130.).

A zsidó bibliográfia kutatóinak nélkülözhetetlen forrásműve lesz ez a szépen kiállított, fontos mű. A könyvtárak kézikönyvei közt van a helye.

SCHIEBER SÁNDOR

Callmer, Christian: Königin Christina, Ihre Bibliothekare und Ihre Handschriften. Beiträge zur europäischen Bibliotheksgeschichte. Stockholm, 1977. 270 p. Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis XXX.

Kalmár Lajos az *Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* IV. kötetében még csak Wieselgren

1901-ben megjelent munkájára támaszkodhatott Krisztina királynő svédországi könyvtárának ismertetésekor. Az ő tanulmánya előtt Magyarországon pedig 1882-ben jelent meg az utolsó könyv, amelyik a híres királynővel foglalkozik, aki így írt magáról: „Megvetek mindent, ami látszatra hozzátartozik női nememhez.”

Krisztinához részben kegyes volt a sors, mert mint uralkodó megengedhette magának, hogy a XVII. században az „emancipált” nő életét élhesse. Ennek ára viszont az uralkodás terheinek elfogadása volt. Igaz, hogy ettől is megszabadította magát, hogy csak szellemi kedvteléseinek éljen. Ha csak ennyi lett volna az élete, akkor különként emlegetnénk. De Krisztina uralkodását arra használta fel, hogy Stockholmot Európa egyik kulturális központjává tegye, aminek alapja a királynő könyvtára volt.

Krisztina jelentéktelen magánkönyvtárat örökölt. A harmincéves háborúban zsákmányolt könyvtári anyagot apja, Gusztáv Adolf az uppsalai egyetemi Könyvtárnak ajándékozta. Innen szállították azután Stockholmba a tanulni vágyó kis Krisztinának a könyveket mintegy iskolai használatra. Krisztina 1644-től kezdődő uralkodása idején az akkori Európa legkiemelkedőbb tudósait nyerte meg könyvtárosainak. Callmer most megjelent könyvében részletesen feldolgozza a királynő tanulmányait, különös tekintettel későbbi tudományos és könyvgyűjtői érdeklődésére, majd foglalkozik az összes stockholmi könyvtárossal. A kötet negyedik fejezete különösen értékes és érdekes számunkra, a harmincéves háborúban (1631—1648) zsákmányolt kéziratok, könyvek származási helyeit tisztázza. Ezután Krisztina magánkönyvtárának gyarapodási forrásait ismerteti az 1648—1653 közötti időszakban, majd követi Krisztina útját a trónról való lemondástól (1654—1655) a spanyol Németalföldön keresztül Rómába (1655—1689). Az utolsó fejezetben Krisztina könyvtárának utóéletét dolgozza fel: kéziratai, könyvei a Bibliotheca Vaticanában, a stockholmi Királyi Könyvtárban és Európa más könyvtáraiban. Egy fejezetben a királynő magánlevéltárával is foglalkozik.

Számunkra Krisztina könyvtárát a harmincéves háborúban zsákmányolt könyvanyag teszi érdekessé, hiszen a svéddekhez ezen az úton a középkori Magyarország területéről is kerülhettek kódexek, könyvek. Callmer gondosan regisztrálja is a magyar vonatkozásokat könyvében. Olmütz humanista püspöke, Thurzó Szaniszló vetette meg a kremsieri (Kroměříž) palotakönyvtár alapjait. Bár az ő gyűjteményéből nin-

csenek konkrét könyvek, utódának, Johannes Dubraviusnak (Jan Skála Doubravský) Leidenben azonosítható egy kódexe. Olmütznek mindig is voltak magyar kapcsolatai. Az ország három részre szakadása után az esztergomi érsekség területéről többen tanultak Olmützben, onnan pedig néhányan javadalmat is nyertek az akkor Nagyszombatban levő esztergomi káptalanban. Az esztergomi Főszékesegyház kincseit egyszer Olmützbe is menekítették, és a védelemért természetesen illő ajándékot is adott a káptalan. A nikolsburgi (Mikulov) Dietrichstein-könyvtárba valószínűleg vásárlás útján került Dudith András (1533–1589) pécsi püspök könyvtára. Dudith életét Bresslauban (Wrocław) fejezte be, könyvtárának nagysága 4–5 ezer kötet lehetett. Egyik autográf kézírata, amit 1568-ban fejezett be Krakkóban, Ptolomaeus: *Mathematica constructio*-jának másolata a Vatikáni könyvtár Reginenses graeci gyűjteményében található (Reg. gr. 127). Rudolf, aki 1572-től volt magyar király, prágai kincstárában sem elképzelhetetlen magyarországi kódex, bár az ő érdeklődési köre elég körülhatárolt volt. A szerző magyar vonatkozású alaposságának egyik bájjos elírása, amikor Benedetto Menzini firenzei lírikus Buda felszabadításáról írt Canzone-jának kapcsán Budapestet ír.

A harmincéves és a későbbi svéd háborúban Svédországba került könyvanyagot H. Grotius *De iure belli ac pacis*-ában kifejtett *bellum iustum* alapján jogos tulajdonuknak tekintették a svéd uralkodók. Az ömlesztett könyvanyagból könyvtárat létrehozni azonban csak alapos könyvtárosi munkával lehetett. Krisztina ezért bizta meg udvarának kiemelkedő tudósait a könyvtár felállításával, rendezésével. A stockholmi királyi könyvtárosok közül számunkra Isaac Vossius munkássága a legértékesebb. Ugyanis ő 1650 körül összeállította a királyi könyvtár kézíratainak katalógusát. Ezt a katalógust facsimile kiadásban, jegyzetekkel ellátva 1971-ben tette közzé Callmer (*Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis XI.*). Ez a katalógus azért képvisel különös értéket, mert Krisztina lemondása, a Rómába való költözködés előtt tartalmazza a hadizsákmányként bekerült anyagot is. Vossius készített Krisztina könyvtáráról még egy katalógust, de ezt már a királynő németalföldi tartózkodása idején, 1655-ben. (Jelzete: Vat. Lat. 1871.) A harmadik jegyzéket, amely már a Biblioteca Vaticanában levő anyagot regisztrálja, Montfaucon, a görög paleográfia megalapítója készítette a saját használatára. Ezt a *Studi e testi* 236. köteteként ki is adták 1964-ben, konkordanciajegyzékkel kiegészítve. Mivel Wil-

mart példás katalógusa a Reginenses Latini-ból csak az első 500 kódexet dolgozza fel, Montfaucon-é még mindig nélkülözhetetlen az alapvető tájékozódásban.

Krisztina könyvtárából a minket is érdeklő kódexek a Bibliotheca Vaticanában két gyűjteménybe kerültek, a Reginenses és az Ottoboniani Latini sorozatba. A múlt század közepén B. Dudik a morva tartománygyűlés megbízásából kutatott Rómában; *Iter Romanum* c. kötetében adta közre kutatásainak eredményét. Dudik alapján Nagy Iván a *Történelmi Társ* IV. kötetében közölte a magyar vonatkozású anyagot. Dudik kutatásait Callmer alaposan kiegészítette. Sem Vossius, sem Dudik nem említi a Reg. lat. 682., 728., 787. jelzetű kódexeket. Mindhárom a Rosenberg-könyvtárból került Svédországba. Callmer kutatásai alapján sikerült azonosítani 20 olyan kódexnek a possesorát, amit Dudik nem ismert. Ezek többnyire Olmütz (Uppsalán keresztül), Prága, Bécs könyvtáraiból származnak. Uppsalán keresztül ugyancsak a hadizsákmány anyagból került két kódex Leidenbe (Voss. lat. F 76 Seneca Epistolae., F 88 Vitruvius De architectura), ill. a stockholmi Királyi Könyvtárba. (Kunigl. Bibl. A 213 Augustinus De spiritu et anima, Va 31 Vergilius Opera.) Azt, hogy ebben az anyagban nem alaptalanul tételezzünk fel magyarországi vagy magyar vonatkozású kódexeket, könyveket, Csapodi Csaba és Borsá Gedeon stockholmi kutatásai bizonyították.

Vossius stockholmi katalógusa, Dudik leírásai és Callmer legújabb kutatásai alapján a Montfaucon-féle jegyzék segítségével ki lehet szűrni azokat a kódexeket, amelyek biztosan nem magyarországi eredetűek Krisztina római könyvtárában. Az így megmaradó jelzetlista áttekinthető kódexmennyiséget tartalmaz a Reginenses és Ottoboniani Latini gyűjteményből. Ezek egyenkénti kézbevitelével kétséget kizáróan eldönthető a magyarországi eredet vagy magyar vonatkozás. Rómában alkalmas volt a fentiek közül néhány kódexet megnézni. Ottob. lat. 2115. Johannes Bononiensis Dictamenjében az egyik királyi levélformula: „Rex ungarie Regi romanorum. . .” Ottob. lat. 3287. Pius II. Historia Austriae c. XVI. század végi papírkódexnek német ny. bejegyzése a Habsburg-ház magyarországi trónigényét taglalja. (Zsigmond, Albert.) Reg. lat. 941. Guido de Columna Historia Troiana kódexe a possessor bejegyzés szerint a mai Olsztynból (Lengyelország) származik. (Liber Bibliothecae Varmiensis). Viszont az előzéklapok bejegyzései Dalmáciára, Velencére utalnak. Az első f.-on Velence történetével kapcsolatban említik „cum gentibus Ilpircis

iuxta Traunim hungaros devicit". E három kódex magyar vonatkozásai kétségtelenek. Az Ottob. lat. 1562. jelzetű Ohmützből származó, és a Reg. lat. 1532 jelzetű possessor nélküli kódexek klasszikus auktorokat (Suetonius, Cicero) tartalmaznak, díszítésekkel a firenzei humanista kódexekhez állnak közel. További kutatás feladata e két kódex viszonyát tisztázni a magyarországi humanista könyvtárkultúrához. A magyarországi humanizmushoz kapcsolódik Phillipus Callimachus is, aki Mátyás király udvarában tartózkodott 1484-ben, majd Kázmér lengyel király udvarában fejezte be életét. *Libri tres de rebus gestis in Hungaria contra Turcos per Vladislaum Poloniae et Hungariae Regem* c. műve Reg. lat. 681. jelzettel található Krisztina könyvtárában. Dudik a Nikolsburgból származó kódexek között tartja számon. A 98. f. bejegyzése a Nikolsburgba kerülésre is feleletet ad. 1592. aug. 12-én Bécsben vették egy forintért. Kardos Tibor 1931-ben megjelent *Callimachus. Tanulmány Mátyás király államrezonjáról* c. kötetében még nem említi ezt a kéziratot, amelyről nem elképzelhetetlen, hogy Magyarországról került Bécsbe.

Callmer példamutató módon valósította meg könyvének alcímét: adalékok az európai könyvtártörténethez. Munkájával saját könyv- és könyvtártörténetünkhöz is értékes hozzájárulást nyertünk.

KÖRMENDY KINGA

Laucevičius, Edmundas: *XV—XVIII a. knygu įrašimai Lietuvos bibliotekose*. Vilnius, 1976. Mokslas. 125 l. 598 kép. (Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė Biblioteka)

Mostanában egyre többet hallunk a litvánokról. A *Népszabadság* hasábjain 1978 márciusának utolsó napjaiban *Litvániából jelentem* címmel Kékesdi Gyula közölt riportorozatot. A Radnóti Színpadon Justinas Marcinkevičius: *A székesegyház* című verses drámáját 1977-ben mutatták be. Ugyanennek a Marcinkevičiusnak 1973-ban jelent meg magyarul verseskötete az Európánál. Megkapóak a versek, gondolatberezstő, figyelemfelkeltő a dráma. Erthető tehát, ha fokozott érdeklődéssel fogadtuk Edmundas Laucevičius: *XV—XVIII. századi könyvkötések a litván könyvtárakban* című könyvét. (Laucevičiusnak 1967-ben jelent már meg egy kétkötetes monográfiája a XV—XVIII. században Litvániában használt papirosok vízjegyeiről.)

A litván könyvtárak kötéseit feldolgozó mű elején röviden olvashatunk a könyvkötés történetéről, de ez inkább csak bevezetés; a kötéstörténet egy-két kiemelkedő kutatójának munkájára (Schreiber, Loubier, Goldschmidt) támaszkodik. A munka három alapvető részből áll: *Litván könyvkötők* (10—22. l.), *A könyvkötés technikája* (23—34. l.) és *A könyvkötések díszítése* (35—110. l.).

A litván könyvkötőkről szóló részben megtudjuk, hogy a XVII. század közepén dúló háborúk idején elpusztult Vilnius és a többi város levéltára és céhkönyvei, ezért a könyvkötőkre vonatkozó adatok hiányosak és esetlegesek. Laucevičius 130 litván könyvkötő levéltári adatait és nevét közli betűrendben a XVI—XVIII. századból.

A könyvkötés technikájának elemzése során a kötéskészítés módjairól és változásairól olvashatunk. A szerző kiemeli a litván mesterek technikájának sajátosságait. (A 3—13. ábrák illusztrálják ezt a fejezetet.)

A könyvkötések díszítése c. fejezetben a szerző kisebb-nagyobb csoportokba sorolva egyenként elemzi a kötéstáblákat. Először az ötvös kötésekre kerül sor (14—18. ábra), s ennek kapcsán a litván ötvösök tevékenységére. Ezután következnek a gótikus bőrkötések. A XV. század végén, a XVI. elején Litvánia pravoszláv kolostoraiban, a vilnusi metropolita vezetése alatt pedig külön műhelyben folyt még vallási tárgyú könyvek másolása. Az itt másolt könyveket helyben kötötték és eladásra szállították Oroszország különböző helyeire. A SZUTA leningrádi könyvtárában van vagy húsz egyházi, szláv nyelvű szertartáskönyv, amelyek kötéseit a vilnusi pravoszláv egyház kéziratmásoló és könyvkötő műhelyében készítették. Ezek közül a tizenhárom legjellegzetesebbnek vázlatos rajzát láthatjuk a 74—86. ábrán. Ennél is érdekesebb a 87. ábra, ahol a litván gótikus kötések egyebélyegzőiből összeállított táblázat van. Összefoglalva mutatja a litván gótika elemeit! A reneszánsz szellemében készült kötések adják a könyvben bemutatott képtáblák háromnegyedét; közel négy és fél száz kötés. A szerző igyekszik felderíteni a szomszédos országok mestereinek hatását. A könyvkötészetben a reneszánsz Ny-Európában a XV. század végén kezdett jelentkezni. Litvániában a XVI. elején mutatkoznak először e stílus jegyei, a század második felében pedig itt éri el virágkorát. Mivel a német reneszánsz nagy hatással volt a litvániaira, a szerző a német könyvkötők munkáit bővebben tárgyalja. Laucevičius vitatja, hogy a vilnusi mesterek csupán utánozták a krakkói könyvkötőket. Részletesen foglalkozik a „lengyel reneszánsz”-szal és bizonyítja, hogy a XV. szá-

zad elején néhány litván könyvkötő is működött Krakkóban, sőt többek a krakkóiak közül a vilnusi Grigeris, Morkunas és más litván mestereknél tanultak!

Bár tipográfiailag sajnos nincs különbség a következő cím, Superexlibrises kötések és az előző címek (Ötvös, Gót, Renszánsz kötések) között, a superexlibriszel ellátott könyvek csak egy alcsoportja a renszánsz kötéseknek. Hasonló a helyzet a további címekkel is: Lemezdíszes, Görgetős, Pergamen és Fehér disznóbőr kötések. Ezek, díszítésük alapján, mind a renszánsz kötetekhez tartoznak, s a szövegből is ez derül ki. Akár számozással, akár ezeket a címeket más típusú betűvel szedve ezt egyértelművé kellett volna tenni. Első látásra ugyanis meghökkenítő csoportosítás pl. ötvöskötések, renszánsz kötések, fehér disznóbőr kötések és XVIII. századi kötetek. (Vagy stílus, vagy a kötés anyaga, vagy idő szerint csoportosítunk.)

A superexlibrises könyveknél a szerző igyekszik kideríteni a tulajdonost. A lemezdíszes kötetek közül hosszabban idézünk azoknál, amelyek díszítő szerszámai valószínűleg a Vilnusi Pénzverdében készültek. Ezek a lemezdíszek Dávidot, a szenteket, a feszületet, Isten bárányát vagy arabeszket ábrázolnak. Körülöttük különböző feliratok, szentenciák, bibliai idézetek stb. olvashatók. Külön alcsoport tárgyalja azokat a görgetős köteteket, amelyek görgetőit ugyancsak a Vilnusi Pénzverdében készítették és gyakran a „Frustra vivit qui nemini prodest” feliratot és évszámot viselnek. A pergamen kötetek díszítése is renszánsz stílusú, csak anyaguk miatt kerültek újabb alcsoportba. A pergamen kódex-lapokba kötött könyvtábláknak (pl. 432, 434) viszont nem itt volna a helyük. A fehér disznóbőr kötetekről szóló részben a szerző sok példát hoz fel arra a hatásra, amelyet a königsbergi könyvkötők gyakoroltak litván kollégáikra. Több kötés, első sorban a portrékkal ellátottak, mint pl. 503, 504, 505, 523, 526, 528, valószínűleg königsbergi, sőt talán eredetileg német lemezdíszek.

Végül újabb fejezet következik, mely a XVII. század második felének és a XVIII. századnak a köteteseit veszi sorra. Ezek lényegében barokk kötetek, az ún. legyező-

díszes és csipkedíszes kötetekből mutatnak be néhány példát.

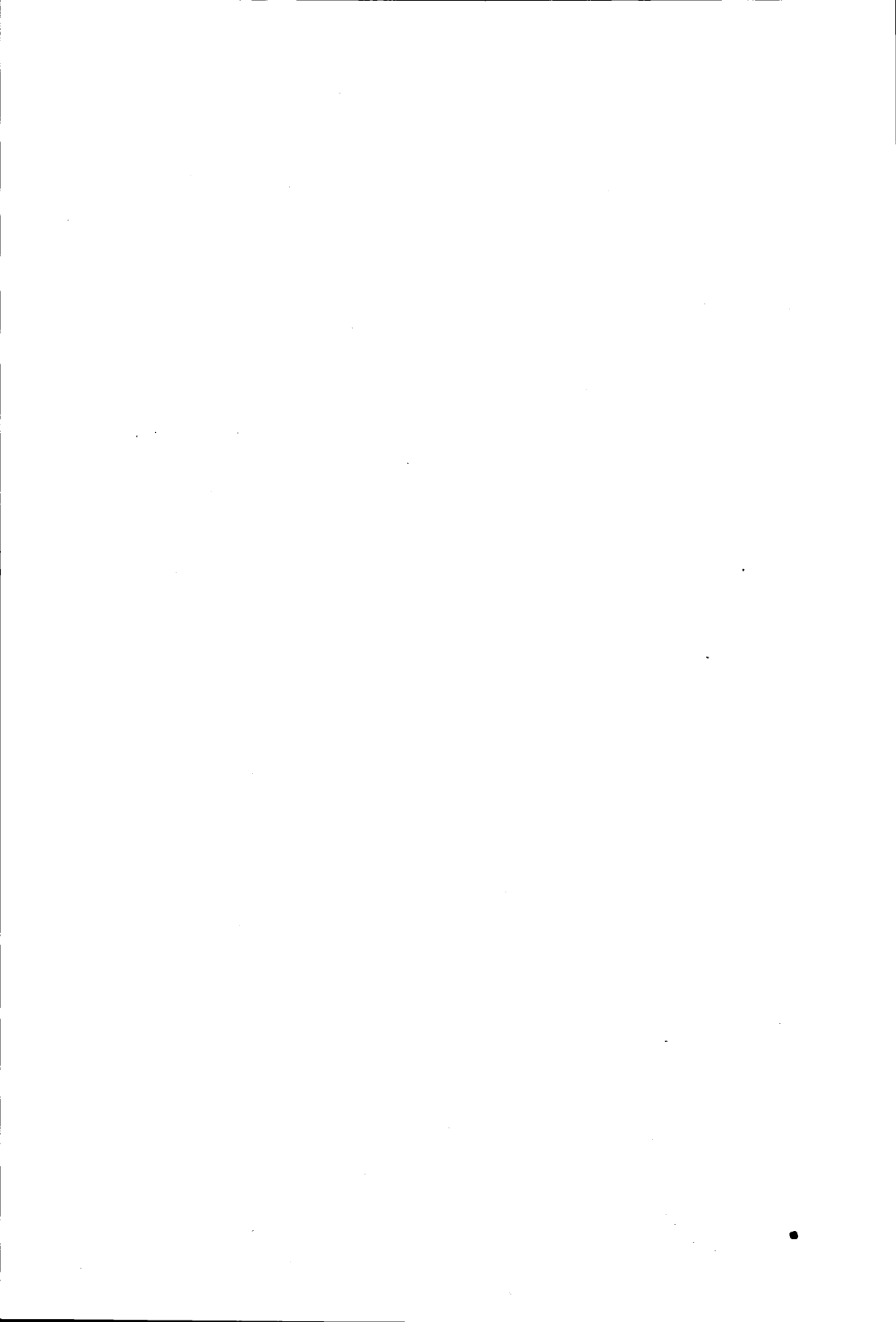
A mű *Könyvtáblák a litván nagyhercegek könyvtáraiban* c. fejezettel zárul. Itt leginkább Zsigmond Agost litván nagyfejedelem (később lengyel király) superexlibrisével díszített köteteket láthatunk (573–598. ábra). Nem tartjuk indokoltak, hogy ez külön főfejezetbe került. Ezek a kötetek is a renszánsz stílusjegyeit viselik.

Laucevičius könyve közel 600 ábrával illusztrált. A 125 oldalas litván szöveghez és a téma nemzetközi érdekességéhez képest kevés az alig két oldalnyi orosz, ill. angol összefoglaló. Még ha olyan jó segédlet is áll rendelkezésre, mint Alexander Kurschat négykötetes litván–német szótára, akkor is keserves a szláv nyelvektől annyira eltérő litván nyelvvel a birkózás.

A képek nagyon szépek. Nem színesek és nem is feketék — patinás barnák. S ami a legfontosabb, jól használhatók hasonló, magyarországi könyvtárak régi könyvkötéseinek összehasonlításánál. Az egyesbélyegzők, görgetők, lemezek 1:1 méretűek. A teljes kötet bemutató táblák olykor olykor nagyobbak a szövegben közölt méret szerint az eredetnél. Nem értjük, hogy egy-egy azonos vagy nagyon rokon görgető miért került oly messze egymástól. Pl. a gótindás-rozettás görgető: 43, 54, 181, 284. Ha ezt a gótikus stílusú görgetőt renszánsz díszítőelemekkel keverve is használták, akkor még a renszánsz elején tették ezt. A gótikus táblák illusztrálása pedig a 96. ábránál véget ér, tehát a 284. ábra mindenképpen messze esik. A renszánsz köteteknél számunkra azok a legérdekesebbek, amelyek elő- és háttáblája két egészen másfajta renszánsz stílust mutat. Ilyenek pl. a 138, 141, 163, 164, 244, 266, 278. Ez litván sajátosság! Olyan mintha a könyvkötőmester nem tudott volna választani az Alpokon inneni és túli renszánsz között, s ezért mindkettőt használta.

Laucevičius gyönyörű kötete — mindössze 2000 példányban jelent meg — a kötetkutatóknak alapvető kézikönyve lesz, de könyvbarátoknak és gyűjtőknek is öröme telik benne. Bár Magyarországon jelenleg meg hasonló album, szép könyvek, művészeti kötetstáblák nálunk is akadnak bőven!

ROZSONDAI MARIANNE

TARTALOM

<i>Jánosí Moníka</i> : A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek	225
<i>Kerényi Ferenc</i> : A kolozsvári—debreceni színtársulat könyvtára 1810-ben	255
<i>T. Erdélyi Ilona</i> : Erdélyi János könyvtára az 1840-es években	268
<i>Kisasszonyi Éva</i> : A Szekszárdi Polgári Olvasókör története 1871—1918-ig	280
<i>Varga Sándor</i> : A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem a fordulat évében ...	291
<i>Borsa Gedeon</i> : A régi, szerzői hungarika nyomtatványok bibliográfiája	303

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Pajorin Klára</i> : David Verbec könyvtárának töredéke a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban	314
<i>Kókay György</i> : Bessenyei György és a bécsi Hofbibliothek	322
<i>Mészáros István</i> : Napóleon-vonatkozású hazai tankönyvek a XIX. század elejéről	327
<i>Boda Miklós</i> : Egy 1859-ben kiadott „Nevelési kalauz” és a könyvkereskedői pálya	332
<i>Batári Gyula</i> : Az első bukaresti magyar nyelvű hírlap	355
<i>Szilágyi Ferenc</i> : A Dorottya ismeretlen illusztrált kiadása	339
<i>Fried István</i> : Egy elfelejtett Vörösmarty-kiadás	343
<i>Sonkoly István</i> : A „Huszadik Század” és a zene	346
<i>Markovits Györgyi</i> : A bécsi „Új világ” (1920)	349

M A G Y A R K Ö N Y V E S H Á Z

<i>Zsindely, Endre</i> : Szenci Molnár Albert mint „Boeckai Apológiájá”-nak kiadója ...	353
<i>V. Kovács Sándor</i> : Újabb olmtüzi hungarika a 16. századból	355
<i>Jankovics József</i> : Kétes provenienciájú Bethlen Miklós-művek	356
<i>Pavercsik Ilona</i> : Néhány impresszum nélküli löcei nyomtatvány megjelenési idejének meghatározása	359

F I G Y E L Ő

<i>Kókay György</i> : Az Allgemeine Literatur Zeitung és a magyar jakobinus mozgalom ..	364
<i>Nagy Sz. Péter</i> : A Toll (1929—1938) repertórium	365
<i>B. Juhász Erzsébet</i> : Tíz évszázad cseh könyvművészete	369
<i>Rezessy Zoltán</i> : Közléstudomány	370
<i>Róka Jolán</i> : Publishing History	374
<i>Vásárhelyi Judit</i> : Az angolszász XVIII. századi bibliográfia a vállalkozás folyóiratainak tükrében	375

B I B L I O G R Á F I A

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1977-ben. Összeáll. <i>Madás Edit, Szelestei N. László</i>	376
---	-----

S Z E M L E

A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850—1870. Bp. 1977. (<i>Kemény G. Gábor</i>)	383
Jakó Zsigmond: Philobiblon Transilvan. București, 1977. (<i>Vásárhelyi Judit</i>)	385
Wehli Tünde: Az admonti biblia. Bp. 1977. (<i>Kovács Zoltán</i>)	386
Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája. Bp. 1978. (<i>Varga Imre</i>)	387
Székesfehérvári schematismus. 1977. (<i>V. Kovács Sándor</i>)	388
Magyar—szovjet politikai plakátok 1917—1977. (<i>Indali György</i>)	389
L. E., Tatarinova: Isztorija ruszskoj literaturü i zsnalisztiki pervoj polovinü XVIII veka. Moszkva, 1974. (<i>Róka Jolán</i>)	389
L. V., Petrov: Maszszovaja kommunikacija i iszkuszsztvo. Leningrad, 1976. (<i>Róka Jolán</i>)	390
Bieñkowska, Barbara: Staropolski świat ksiązek. Wrocław, 1976. (<i>Hopp Lajos</i>) ...	390

Marx, A.: Bibliographical Studies and Notes on Rare Books and Manuscripts in the Library of the Jewish Theological Seminary of America. New York, 1977. (<i>Scheiber Sándor</i>)	391
Callmer, Christian: Königin Christina. Ihre Bibliothekare und Ihre Handschriften. Stockholm, 1977. (<i>Körmeny Kinga</i>)	392
Laucevičius, Edmundas: XV—XVIII. a. knygu įrašimai Lietuvos bibliotekose. Vilnius, 1976. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	394

TABLE DES MATIÈRES

<i>Jánosi, Monika</i> : Les codex contenant les lois de saint Étienne de Hongrie	225
<i>Kerényi, Ferenc</i> : La bibliothèque de la troupe théâtrale de Kolozsvár—Debrecen en 1810	255
<i>T. Erdélyi, Ilona</i> : La bibliothèque de János Erdélyi	268
<i>Kisasszonyi, Éva</i> : L'histoire du Cercle-bibliothèque Bourgeois de Szekszárd 1871—1918	280
<i>Varga, Sándor</i> : L'édition et le commerce du livre Hongrois en 1948, l'année du tournant	291
<i>Borsa, Gedeon</i> : Quelques problèmes de la recherche des hungarica personnels	203

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Pajorin, Klára</i> : Un fragment de la bibliothèque de David Verbec dans la Bibliothèque d'Histoire Médicale Semmelweis	314
<i>Kókay, György</i> : György Bessenyei et la Hofbibliothek de Vienne	322
<i>Mészáros, István</i> : Quelques livres d'école hongrois ayant un rapport avec Napoléon, du commencement du XIX ^e siècle	327
<i>Boda, Miklós</i> : Un „Guide d'éducation” publié en 1859 et le métier de libraire	332
<i>Batári, Gyula</i> : La première revue de langue hongroise de Bucarest	335
<i>Szilágyi, Ferenc</i> : Une édition illustrée inconnue de „Dorottya” de Csokonai	339
<i>Fried, István</i> : Une édition de Vörösmarty oubliée	343
<i>Sonkoly, István</i> : La revue „Huszadik Század” (1) „Vingtième Siècle” et la musique	346
<i>Markovits, Györgyi</i> : Le „Új Világ” („Monde Nouveau”) de Vienne (1920)	349

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

<i>Zsindely, Endre</i> : Albert Szenci Molnár, l'éditeur de l'„Apologie de Bocskai”	353
<i>V. Kovács, Sándor</i> : Un imprimé hongrois nouveau d'Olmütz, du XVI ^e siècle	355
<i>Jankovics, József</i> : Des oeuvres de Miklós Bethlen ayant une provenance douteuse	356
<i>Pavercsik, Ilona</i> : La détermination de la date de parution de quelques imprimés sans date de Lőcse	359

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : La revue Allgemeine Literatur Zeitung et le mouvement jacobin hongrois	364
<i>Nagy Sz., Péter</i> : Le répertoire de la revue „Toll” („Plume”)	365
<i>B. Juhász, Erzsébet</i> : Dix siècles de l'art du livre tchèque	369
<i>Rezessy, Zoltán</i> : La science de la publication	370
<i>Róka, Jolán</i> : Publishing History	374
<i>Vásárhelyi, Judit</i> : La bibliographie anglo-saxonne du XVIII ^e siècle reflétée par l'entreprise	375

BIBLIOGRAPHIE

La littérature spéciale de l'histoire du livre en 1977. Rédigée par <i>Edit Madas, László Szelestei N.</i>	376
--	-----

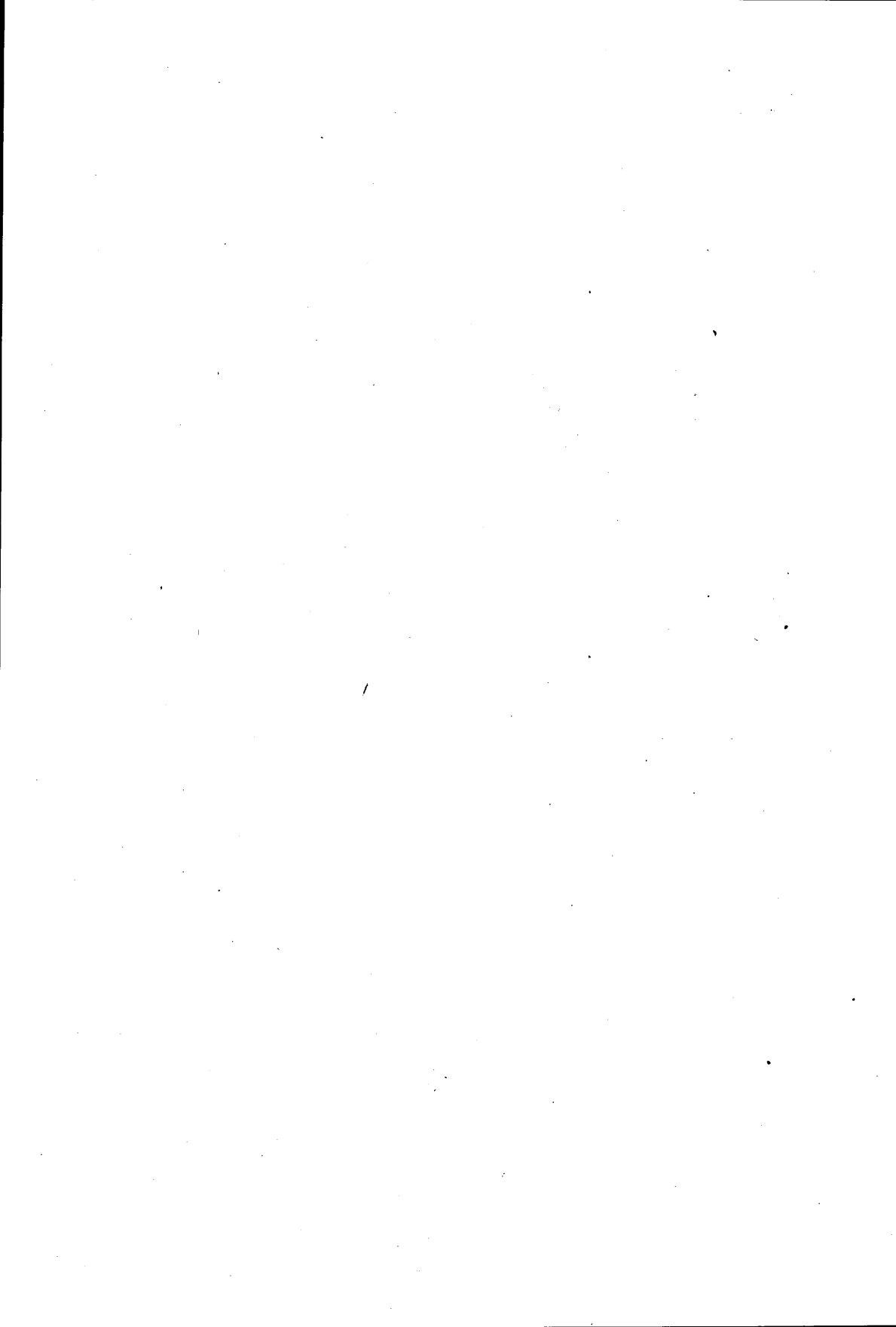

REVUE

La bibliographie de l'éthnographie hongroise 1850—1970. Bp. 1977. (<i>Kemény G., Gábor</i>)	383
Jakó, Zsigmond: Philobiblon Transilvan. Bucureşti, 1977. (<i>Vásárhelyi, Judit</i>)	385
Wehli, Tünde: La bible Admonti, Bp., 1977. (<i>Kovács, Zoltán</i>)	386
La charte mortuaire de Miklós Tótfalusi Kis. Bp. 1978. (<i>Varga, Imre</i>)	387
Le schématisme de Székesfehérvár. 1977. (<i>V. Kovács, Sándor</i>)	388
Des placards politiques hungaro-soviétiques 1917—1977. (<i>Indai, György</i>)	389
L. E. Tatarinova: Isztorija ruszskoj literaturi i zurnalistsziki pervoj polovini XVIII veka. Moszkva, 1974. (<i>Róka, Jolán</i>)	389
L. V. Petrov: Maszszovaja kommunikacija i iszkuszsztvo. Leningrad, 1976. (<i>Róka, Jolán</i>)	390
Bieńkowska, Barbara: Staropolski świat książek. Wrocław, 1976. (<i>Hopp, Lajos</i>)	390
Marx, A.: Bibliographical Studies and Notes on Rare Books and Manuscripts in the Library of the Jewish Theological Seminary of America. New York, 1977. (<i>Scheiber, Sándor</i>)	391
Callmer, Christian: Königin Christina. Ihre Bibliothekare und ihre Handschriften. Stockholm, 1977. (<i>Körmendy, Kinga</i>)	392
Laucevičius, Edmundas: XV—XVIII. a. knygų irišimai Lietuvos bibliotekose. Vilnius, 1976. (<i>Rozsonai, Marianne</i>)	394

1828—1978
MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. VI. 27 — Terjedelem: 15,4 (A/5) iv
78.6084 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 40 Ft

Előfizetés egy évre: 60 Ft

INDEX: 25543
ISSN: 0025-0171
